

Jelentés és Nyelvhasználat

A Pragmatika Centrum és az SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék folyóirata

Hugó, Amália és néhány kutya a relációk hálójában

*Ünnepi különszám
Maleczki Márta 65. születésnapjára*

6/2 (2019)

Hugó, Amália és néhány kutya a relációk hálójában

Ünnepi különszám Maleczki Márta 65. születésnapjára

A folyóirat megjelenését 2019-ben a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

Jelentés és Nyelvhasználat

6. évfolyam 2. szám (2019)

Hugó, Amália és néhány kutya a relációk hálójában

Ünnepi különszám
Maleczki Márta 65. születésnapjára

Ivaskó Livia – Németh T. Enikő – Szécsényi Tibor (szerk.)

A *Jelentés és Nyelvhasználat* c. folyóirat az elfogadott tanulmányokat az internetről letölthető formában, késedelem nélkül teszi közzé. A publikált írásokat egy évfolyamon belül folyamatos lapszámozással látjuk el, így azok az évszám, az évfolyam és a lapszám alapján hivatkozhatók.

Cikkek benyújtása

A *Jelentés és Nyelvhasználat* folyamatosan várja leendő szerzőitől a megjelentetni kívánt tanulmányokat. A benyújtott tanulmányokat a
jeny.journal@gmail.com
címre várjuk.

Lektorálás

A benyújtott névtelen tanulmányok mindegyikét két-két anonim szakember bírálja el, a szerkesztők az ő véleményük alapján döntenek a megjelenésről.

A cikkek hol vannak nyilvántartva

A folyóirat megjelent évfolyamait a következő repozitóriumban archiváljuk:
SZTE Contenta; Elektronikus Periodika Archívum és Adatbázis (EPA)

A *Jelentés és Nyelvhasználat* c. folyóiratot és a benne megjelenő tanulmányokat a következő gyűjtemények indexelik: Directory of Open Access Journals (DOAJ); Google Scholar; European Reference Index for the Humanities (ERIH)

Open Access

A *Jelentés és Nyelvhasználat* c. folyóiratban megjelenő tanulmányok a Creative Commons Nevezd meg! - Ne add el! - Ne változtasd! 4.0 Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően felhasználhatóak.
<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.hu>

ISBN 978-963-315-416-8

JATEPress, Szeged

ISSN 2064-9940

Szerkesztőség

SZTE BTK Általános Nyelvészeti Tanszék
6722-Szeged, Egyetem u. 2.
tel: +36 62 544 128
fax: +36 62 544 687

Felelős szerkesztő: Szécsényi Tibor

Szerkesztők: Ivaskó Livia, Németh T. Enikő, Szécsényi Tibor

Szerkesztőbizottság: Andor József, Bibok Károly, Csatár Péter, Dér Csilla,
Gyuris Beáta, Kiefer Ferenc, Nemesi Attila László, Németh Zsuzsanna,
Tolcsvai Nagy Gábor, Tóth Enikő, Tátrai Szilárd

Technikai szerkesztők: Németh Zsuzsanna, Szécsényi Tibor

www.jeny.szte.hu

Tartalom

SZERKESZTŐI KÖSZÖNTÉS	1
TABULA GRATULATORIA	3
IRODALMI MATÉZIS <i>Büky László</i>	5
KÉRDÉSES VILÁGAINK <i>Alberti Gábor – Dóla Mónika – Kárpáti Eszter – Kleiber Judit – Szeteli Anna – Viszket Anita</i>	11
EGZISZTENCIÁLIS PREDIKÁCIÓ ÉS TÉRBELI LOKALIZÁCIÓ A MAGYARBAN <i>Gécseg Zsuzsanna</i>	37
A MAGYAR MORFOLÓGIA ELSAJÁTÍTÁSÁNAK KEZDETEI <i>Gervain Judit</i>	57
KÉT MAGYAR KÉRDŐ KONSTRUKCIÓ INTERPRETÁCIÓJÁHOZ <i>Gyuris Beáta</i>	73
A METAFORIKUS NYELVHASZNÁLAT SZEREPE A TERÁPIÁS TÖRTÉNETMONDÁSBAN <i>Ivaskó Livia – Papp Melinda</i>	85
NAIV SZEMANTIKA <i>Kálmán László</i>	97
ADATOK ÉS ADATFORRÁSOK INTEGRÁCIÓJA A PRAGMATIKAI KUTATÁSBAN <i>Nagy C. Katalin – Németh Zsuzsanna – Németh T. Enikő</i>	109
FŐNÉVI TÖBBES SZÁM A NÉMETBEN: FORMÁK ÉS FUNKCIÓK <i>Scheibl György</i>	131
PLEONAZMUS ÉS TAUTOLÓGIA. A FÖLÖSLEGESNEK TŰNŐ SZERKEZETEK TANÍTÁSÁRÓL <i>Schirm Anita</i>	145
[MI[TI[ŐK]]] INTERPRETÁCIÓS ÉS EGYEZTETÉSI FÉLHÁLÓK A NÉVMÁSOK LEÍRÁSÁBAN <i>Szécsényi Tibor – Kovács Viktória – Bús Ivett Virág</i>	165
AZ ÖRÖMTŐL, ÖRÖMBŐL, ÖRÖMÉBEN. A MENTÁLIS ÁLLAPOTOT MINT OKOT MEGJELENÍTŐ KONSTRUKCIÓK <i>Viszket Anita – Dóla Mónika</i>	193

Hugó, Amália és néhány kutya a relációk hálójában

Ünnepi különszám Maleczki Márta 65. születésnapjára

Szerkesztői köszöntés

A Jelentés és Nyelvhazsnálat első különszámával Maleczki Mártát köszöntjük 65. születésnapja alkalmából. Maleczki Márta nemcsak a folyóirat alapító szerkesztőjeként érdemli a köszöntést, hanem a felsőoktatásban végzett munkája, tudományos tevékenysége és barátságos személyisége révén is.

Maleczki Márta 1979-től folyamatosan a JATE, majd az SZTE BTK Általános Nyelvészeti Tanszékén oktatott, huszonnégy évig vezette is a tanszéket. A negyven év alatt a kar szervezetének különböző szintjein vállalt vezető szerepet: Kari Tanácsstag, tanszékcsoportvezető-helyettes és oktatási dékánhelyettes volt. Mindemellett az Elméleti Nyelvészet Doktori Program alapító tagja, tőrzstagja, 7 éven keresztül vezetője volt.

Maleczki Mártának elévülhetetlen érdemei vannak a Szegedi Tudományegyetemen, sőt a hazai felsőoktatásban a modern nyelvészeti szemléletű oktatás és kutatás intézményesítésében, valamint a korszerű megközelítések magyar nyelvre való alkalmazásában. Egyrészt megmutatkozik ez abban, hogy a Károly Sándor professzor által az országban az elsők között elindított hagyományt követve Maleczki Márta az általános nyelvészeti stúdiókat bármely szak hallgatói számára elérhetővé tette. Másrészt neki köszönhetően intézményesült önálló szakként az általános nyelvészet, illetve az elméleti nyelvészet szak.

Maleczki Márta oktatási és tanszékvezetési tevékenysége alatt magyar és idegennyelv-szakos hallgatók ezreit ismertette meg a modern nyelvtudomány alapjaival, a szigorú és logikus tudományos gondolkodás módszereivel és egy olyan problémamegoldó szemlélettel, amely a tudományos tevékenységen túl az élet számos területén is kamatoztatható. Az általános, majd elméleti nyelvészet szakon több mint száz hallgató tanulhatott tőle. A mai egyetemi oktatói és kutatói tudományos közéletre gyakorolt hatását jól jellemzi, hogy miként váltak a kutyák, Amália és Hugó mindannyiunk közös ismerőseivé a relációk hálójában. Tanítványai közül mintegy félszázan többek között az SZTE, az ELTE, a DE, a PTE, a PPKE, a PE különböző tanszékeinek, az MTA Nyelvtudományi Intézetének, valamint a magánszféra nyelvtechnológiát alkalmazó számos intézményének lettek tudományos fokozattal rendelkező munkatársai.

Maleczki Mártának kiemelkedő oktatói munkája mellett tudományos tevékenysége is figyelemre méltó. Oktatói hitvallásának megfelelően előadásain és szemináriumain a legújabb tudományos eredményeket is igyekezett megismertetni a résztvevő hallgatókkal, amihez saját kutatási eredményei és sajátos, feledhetetlen példái jó háttérül szolgáltak. Maleczki Márta fő kutatási területének, a formális szemantikának egyik legelismertebb hazai képviselője. Az elsők között alkalmazta a

Montague-grammatikát egy magyar nyelvű fragmentumra, majd tudományos érdeklődése a magyar főnevek és igék referenciális tulajdonságainak és ezek interakciójának modell-elméleti vizsgálata és más, a formális szemantika számára érdekes kérdése felé fordult. Eredményei a témát kutatók számára megkerülhetetlen hivatkozási ponttá váltak.

Munkatársaiként is sokat tanulhattunk Mártától, még hozzá a teakészítés és tea-fogyasztás fortélyairól, a futás, a harcművészetek és a jóga jótékony hatásairól, a Balaton-felvidéki túrák lélekűdítő jelentőségéről, a geoládák felfedezésének izgalmairól, a jó zene élvezetéről, a testi és lelki egészség megőrzéséről, és a család fontosságáról.

A köszöntő különszám szerkesztése során megtartottuk a korábban közösen kialakított szigorú szerkesztői alapelveket: a tanulmányok kettős, anonim lektoráláson és szerkesztői ellenőrzésen estek át. Ezúton is köszönjük a lektorok közreműködését: Alberti Gábor, Bartos Huba, Benczes Réka, Csatár Péter, Dér Csilla Ilona, Gécseg Zsuzsanna, Horváth Márta, Kas Bence, Kocsány Piroska, Kornai András, Kugler Nóra, Laczkó Krisztina, Molnár Cecília Sarolta, N. Császi Ildikó, Péteri Attila, Rákosi György, Simon Gábor, Svindt Veronika, Vincze Veronika, Viszket Anita.

A tanulmányok elméleti és módszertani változatossága tükrözi Maleczki Márta nyitott gondolkodását, sokszínű érdeklődését. A kötet szerzői volt tanítványai, kollégái közül kerültek ki: Alberti Gábor, Bús Ivett Virág, Büky László, Dóla Mónika, Gécseg Zsuzsanna, Gervain Judit, Gyuris Beáta, Ivaskó Livia, Kálmán László, Kárpáti Eszter, Kleiber Judit, Kovács Viktória, Nagy C. Katalin, Németh T. Enikő, Németh Zsuzsanna, Papp Melinda, Scheibl György, Schirm Anita, Szécsényi Tibor, Szeteli Anna, Viszket Anita.

Mindannyian kívánunk további aktív, egészséges éveket, érdekes, megoldásra váró tudományos rejtvényeket, gondolkodásra sarkalló kérdéseket, energiát a sportoláshoz, kiránduláshoz, vidám találkozásokat, és örömteli családi perceket.

Szeged, 2019. november 21.

Ivaskó Livia, Németh T. Enikő és Szécsényi Tibor

Tabula Gratulatoria

Ábel Péter	Kenesei István	Rebrus Péter
Árvay Anett	Kertész András	Recski Gábor
Bakró-Nagy Marianne	Kiefer Ferenc	Róna-Tas András
Balázs L. Gábor	Kincses-Nagy Éva	Sághy Miklós
Bánréti Zoltán	Koczka Péter	Giampaolo Salvi
Bartos Huba	Kocsis Mihály	Sándor Klára
Bassola Péter	Komlósy András	Simon Eszter
Benczes Réka	Kontra Miklós	Sinkovics Balázs
Bibok Károly	Kornai András	Sipőcz Katalin
Bíró Bernadett	Kozmács István	Siptár Péter
Csatár Péter	Kugler Nóra	Surányi Balázs
Csonka Veronika	Laczkó Tibor	Szabolcsi Anna
Dér Csilla Ilona	Lantay Gyula	Szécsényi Krisztina
Dyekiss Emil Gergely	Lerch Ágnes	Szegváry Tímea
É. Kiss Katalin	Lipták Anikó	Szentgyörgyi Szilárd
Fényes Csaba	Makrai Márton	Szeverényi Sándor
Fenyvesi Anna	Miháltz Márton	Tóth Csilla
Forgács Tamás	Nádasdy Ádám	Tóth Enikő
Gyarmathy Zsófia	Nemesi Attila László	Törkenczy Miklós
Gyulai Livia	Németh Miklós	Udvardi Anna
Hatvani Csaba	Nowosielski Diána	Üveges István
Hegedűs Veronika	Ohnmacht Magdolna	Varasdi Károly
Hoffmann Ildikó	Pelyvás Péter	Varga Marianna
Horváth Márta	Polgárdi Krisztina	Vincze Veronika
Hunyadi László	Prószéky Gábor	Zimonyi István
Jelasity Márk	Rákosi György	Zvolenszky Zsófia
Kardos Éva		Zsigri Gyula

Irodalmi matézis

Büky László

SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék

Összefoglaló

Az irodalmi művekben ritka a matematikai vagy logikai fogalmak használata. Ismeretük műveltség vagy műveletlenség jelzésére, valamilyen szimbolikus-ság megjelenítésére alkalmas. Mint nyelvi elemek nagy hírértékűek, erős lehet stílárís hatásuk, amelyet jelöléseik (+, −, \times , $\sqrt{}$, ∞ stb.) írásképe erősít.

Kulcsszavak: Csokonai Vitéz Mihály, Arany János, Karinthy Frigyes, Weöres Sándor, Radnóti Miklós, Marno János

Ritkán kerül szépirodalmi szövegművekben az olvasó szeme elé valamilyen matematikai (logikai) fogalom vagy az azt jelentő szó, esetleg jel. Az efféle esetekben többnyire a matematika mint olyan érthetlensége említődik.

A matematikai ismeretek hiányának említését különböző célra használhatja az író, például műve szereplőjének az e szempont szerinti műveletlenségét jelezni. Az ilyen műveltség híjába lévő már maga a *matematika* szó (vagy valamelyik derivátuma) is elkápráztat(hat)ja.

A Csokonai Vitéz Mihály egyik vigjátékában szereplő kirurgus, a beszélő nevű Kuruzs, aki elmondja magáról, hogy chiromanista, Lipittlotty tenyerét vizsgálva kijelenti: „[...] ez a' hosszan nyuló huzás mi volna egyéb egy kötélnél, ez pedig *mathematice* is egy valóságos akasztófa” (Csokonai 1978: 199).

Arany János *Hatvani* című költeményében Debrecen híres tanárának magyarázata révén „[s]ok görbe szám s *ABRACADABRA* | Firkától hemzseg a tábla” (Arany 1966a: 301). A szám főnév és főként az *ABRACADABRA* jelzi a kívülálló számára az érthetetlen ábrázolatokat. Az *abracadabra* 'zagyvaság, értelmetlen (beszéd)' jelentése ezt jól igazolja, ld. TESz., Nszt.

A Matkó István és Sámbar Mátyás XVII. századi vitairataiból elhíresült szólásnak – *X ut tök* 'buta, mint a tök' – *x* jele is kelthet matematikai képzettársításokat. A kifejezés szerepel Csokonai egyik tanulmányában, az *Előbeszéd* [A' *Tavaszhoz*] szövegében: „Ama Finnyáskodó pedig olvassa meg a' Heltai, Tinódi, Valkai [...], és egyebek velős Magyar Írásit; sőt holmi Bányász Csákányt, Sopronyi Veres Tikmonyat, *X ut Tökö*t, és több efféle korpájjú Grapsákat se hagyjon megtekinthetetlen [...]” (Csokonai 2002: 37). A szólást Arany János is fölhasználja a némi ironikussággal: „Ott Calepinus jó, a Bábel tornya utána; | Hátrább *X ut Tök*, meg a többi piszoktele firkák” (Arany 1966b: 1376). Móricz Zsigmond ugyancsak alkalmazza ezt a régi mondást: „Tudósokat nevelnek. Tudományos papnevelés. Kérem, a papnak nem baj, ha olyan *számár mint az íksz*, csak szerető és gyöngéd lelkű egyházatya legyen” (Móricz 1962: 258).

Az említett matematikai képzeteket az x válthatja ki: lévén az ismeretlen jele. Esetleg a 'butaság' értelmet jelenhetné az x , minthogy az 'ismeretlen'-t jelöli René Descartes (1596–1650) *Értekezések a módszerről* című művének geometriai tárgyú függeléke nyomán. Valószínűbb, hogy a katolikus és protestáns hitvitázók nem ennek, hanem Arany János kifejezésével a „piszoktele firkák” küllemre, írásképre is zagyaságára mint a szellemi zavarosságra, a butaságra céloznak vele. Trócsányi Zoltán bár alaposan utánajárt a kifejezés eredetének és használatának, az x -ről fölteszi, hogy „[...] lehet a mennyiségtannak az ismeretlent jelölő betűje, lehet a kártyajáték tizese, és még valami, a miről később lesz szó” (Trócsányi 1918: 88). Később azonban nem ír többet az x -ről.

Arany János a *Bolond Istók*ban írja: „Oh, hányszor elmereng a tiszta mennybe, | Hol a tejút és többi napkörök | Egy-egy láncszem tovább, a végtelenbe, | Hol milliárd nap és bolygó görög; | A Sirius-hossz, ily távval szembe, | Már semmi, hát még ez a földi rög!... | De iskolában rettenté a sok | $A + b$, nagy \sqrt{a} dült ∞ -asok”; továbbá: „»Folytassa Istók!« »X, emelve á-ra«... | Szegény myopsunk csak ötlött-hatolt; –” (Arany János 1966c: 1576, 1577). Istók rövidlátó volta miatt kerül ugyanolyan megítélésbe, mint azok, akik nem értik a matematikát. (Az Arany által is használt jelölések közül az A és b ugyancsak Descartes-tól ered.)

Marno János egyik verskötetének címében és egyik versében is szerepel a gyökjel: „Nincsen líra $\sqrt{\quad}$ nélkül” és: „nincsen líra tenger líra $\sqrt{\quad}$ | hengeren, mint a bimbók, kiáll | egypár hűvös élményburok [...]” (1999: 69). Marno költészetéről írva Radics Viktória azt mondja, hogy a költő számára az „[...] öntest, a Leib az a hely és médium”, amellyel ki tudja fejezni „a versképző és gondolatokat termelő folyamatot”, továbbá „[e]z a Leib az a hely akár odatehető a »Nincsen líra $\sqrt{\quad}$ nélkül« hiányjelébe. Tölcsérbe, homokórájába” (Radics 2019: 83). A $\sqrt{\quad}$ rajzolat a klasszikus nyomdai korrektúrában valóban az egyik lehetséges hiányjel, sőt az előbbi irodalmi elemző szerint mint grafikai értelmezésű metaforával 'tölcsér', illetőleg 'homokóra'. (Utóbbi élénk képzelőerőről vall.) A (nyomdai) korrektúrák gyakorlatában a jel használata általános volt, jobbra-balra húzott fölső vonallal vagy vonalakkal is, ld. Timkó (1972: 334). Ezt a korrektúrajelet szabvánnyá tették, utolsó módosítása: MSZ 3491–1989. 2: 3.1.4. Kiadásakor megegyezett az ISO 5776:1983 nemzetközi szabvánnyal, ennek jelenleg érvényes kiadása: az ISO 5776:2016, amelyet érdeklődés hiányában nem vezettek be magyar szabványként.¹ (2003. november 1-én a magyar szabványt visszavonták, az ilyen szabványokat azonban lehet és szabad alkalmazni, ha abban az érintettek megegyeznek.) A Marno-verseskötet címe az szegedi tudományegyetem könyvtára online katalógusában „Nincsen líra [gyökjel] nélkül” leírással, az Országos Széchényi Könyvtárban „Nincsen líra # nélkül” található mutatván a jel értelmezésében és leírásában való zavart.

A $\sqrt{\quad}$ rajzolatát többnyire a latin *radex* 'tő, gyökér' kezdőbetűjéből szokás eredeztetni. Ez a jel először nyomtatásban a felső vízszintes vonal nélkül jelent meg 1525-ben, Christoph Rudolff német matematikus által írt *Die Coss*-ban. A végtelent jelentő ∞ John Wallis (1616–1703) nevéhez köthető. A rajzolat egyezhet Domenico Cassini (1625–1712) nevéhez kapcsolt negyedrendű algebrai görbével, lemniszkáttal. A $+$ és $-$ műveleti jelek Johannes Widmann (1427–1498 u.) lipcsei egyetemi

¹ A szabványokra vonatkozó adatokat Haba József Ottó főosztályvezetőnek (Magyar Szabványügyi Testület) köszönöm.

tanárnak már nyomtatott könyvében is szerepel, kézírásos munkákban előbb; később is, 1514-ben Giel Ander Hoecke munkájában. Az alább szóba jövő egyenlőségjelet (=) Robert Recorde kezdte használni 1557-ben.

Az eddigi irodalmi művekhez képest nem az érthetlenség vagy a matematikai műveletlenség okán, hanem valamilyen stílushatás elérése céljából jelenik meg számtani vonatkozás. Például a versében megjelenő számtani műveletnek magától értetődő természetes voltát tételezi föl Radnóti Miklós: „[...] s folyton veszélyben, bajban élő | vad férfiak fegyvert s hatalmat érő | nyugalma nyugtat s mint egy hűvös hullám: | a 2×2 józansága hull rám” (Radnóti 1959: 263). A 2×2 józansága metaforában a józanság jelentése elfogadható az ÉrtSz. leírásának: „2. | a. (átvitt értelemben) Tényeknek, eseményeknek illúzióktól mentes, szigorú, rideg megítélése.” A szótár Kafka Margittól és Szabó Lőrincről való szövegmetaszeteiben *keserű*, illetőleg *vigasztalan* kontingencia mutatkozik. Balassi Bálint, Zrínyi Miklós, Csokonai és Arany János egyszer-egyszer használta a szót (BalassiSz., ZrínyiSz., CsokSzkt., AranySz.; Petőfi még egyszer sem). Az ő használatuk az alkoholmentességgel, a józansággal kapcsolatos, vagyis a szó nem a Radnóti-vershez idézett jelentésben van. A ritka előfordulásoknak nagy a hírértéke, így a Radnóti-adatának is. Mellesleg megjegyzendő, hogy a józanság nincs a SzGySz.-ben sem, tehát a szépprózában sem a leggyakoribb szuperlexémák között. A 2×2 hírérték szempontjából ugyancsak magas szintű, tehát stílárís szempontból eleve hatásos a maga helyén, ehhez járul a számtani művelet egyszerűségének nyilvánvalósága, vagyis a 2×2 kifejezés egyszersmind szimbolikus, jelentésének áttételeességét a metaforába építése erősíti.

Néhány matematikai-algebrai jel is föl-fölbukkan szimbolikus utalásként a természet, a társadalom és a gondolkodás lehetőségei vagy éppen lehetetlenségei kapcsán (gondolati) lírában.

A korunkbeli Tandori Dezső *Nyitó ∞ és Záró ∞* című szonettekkel kezdi, illetőleg fejezi be egyik verses kötetét (Tandori 1976: 7, 218).

Karinthy Frigyes egyik *Így írtok ti*-darabjában éppenséggel az írás módszerének szélsőségét (alig lehetséges módját?) parafrázálja Babits Mihály *A Danaidák* című verse kapcsán. A *Dana idák* című paródiájához a „Matematikai költemény” magyarázó megjegyzést fűzte, továbbá a négyzetre emelést („És mekegve és *makogva*²”), a gyökvonást („²*amphorába*”) és a matematikában szokásos jeleket (mínuszjelet, egyenlőségjelet és emeletes törtre emlékeztető formát) mint a látható stílus elemeit alkalmazza (Karinthy 1959: I, 24).

A gyökjelet és a mínuszjelet Weöres Sándor is alkalmazza: „Hajló terünkön kívül még hány világ van? | te titkod ez, $\sqrt{-x}$ | Ki rabként tengsz az anyagi világban, | Mint honát vesztett Vercingetorix” (Weöres 2013: 395). Másutt Weöres ezt a képletet (?) használja „A + A + Diff” (Weöres 2009–2013: III, 25). A költő fiatal korából tudni lehet, hogy nehezen boldogult az iskolák kötöttségeivel, ezzel összefüggésben a tanulásával sem mindig felelt a meg az általános követelményeknek, ld. Lőcsei Péter 2004. Az efféle helyzetből született a *Diáknotesz* című verse, amelyben többször ismétlődik a szinusztétellel kapcsolatos esete: „Én, végtelenben kréta-vándor, | nem találtam a befogókat... | Jaj, nem való e tábla-élet | végtelenben tapogatóknak, | nem megy a *színusz-tétel*, Sándor” (2009–2013: I, 28). Nincs tudomásom, hogy Weöres tanult-e, olvasott-e a permutációról, mindenesetre írt olyan művet, amilyenben ennek lehetőségét használta föl:

Tenger felhő csillag szántás
 csilger felag szánhó tentás
 lagten hőger szánfel csil tás
 felcsil szánger hőten lagtás
 hőszán tencsil lagger feltás
 szánlag felcsil gerten hótás
 csilfel lag hő tenfel gertás

A szöveg szótagjai mátrixokra bontva:

Ten	ger	fel	hő	csil	lag	szán	tás
csil	ger	fel	lag	szán	hő	ten	tás
lag	ten	hő	ger	szán	fel	csil	tás
fel	csil	szán	ger	hő	ten	lag	tás
hő	szán	ten	csil	lag	ger	fel	tás
szán	lag	fel	csil	ger	ten	hő	tás
csil	fel	lag	hő	ten	fel	ger	tás

A vers négy szava nyolc szótagjának ismétlés nélküli faktoriális (8!) – nagy szó-mennyiséget eredményezne, 40.320 darabot! (A faktoriális jelét – ! – Christian Kramp vezette be 1808-ban.) A mátrix mutatja, hogy a költőnek nem ez volt a törekvése, hanem a *tás* elemmel az egyes sorokat (szövegmondat egységeket) rendszeresen lezárja. Ez mutatja, hogy a művészi alkotásmódot nem befolyásolja a cserefolyamat rendszere ($P_n = n!$), részletesen ld. Büky (2015).

A bemutatott szöveghelyeken írók ugyanúgy használják a kifejezés, a stílus-hatás szempontjából a főttebb tárgyalt matematikához, algebrához, mértanhoz köthető fogalmak nyelvi anyagát, mint bármi más nyelvi lehetőséget.

P. S.

A fenti felhő színű csokorral köszönti hajdani egyetemi hallgatóját, később kollégináját és *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* című konferenciák és kiadványok szervező- és szerkesztőtársát a szerző.

Hivatkozások

- Arany János 1966a. Hatvani. In *Összes költeményei*. Budapest: Magyar Helikon. 299–302.
- Arany János 1966b. Az elveszett alkotmány. In *Összes költeményei*. Budapest: Magyar Helikon. 1295–1397.
- Arany János 1966c. Bolond Istók. In *Összes költeményei*. Budapest: Magyar Helikon. 1536–1604.
- AranySz. = Beke József 2018. *Arany-szótár I–III. Arany János költői nyelvének szókészlete*. Budapest: Anyanyelvapolók szövetsége – Inter.
- BalassiSz. = Jakab László – Bölcskei András 2000. *Balassi-szótár*. Debrecen: Debreceni Egyetem BTK Magyar Nyelvtudományi Tanszék.

- Büky László 2015. „Tenger felhő csillag szántás” – A tekhné egy Weöres Sándor-versben. *Magyar Nyelv* 111:68–74.
- Csokonai Vitéz Mihály 1978. Az özvegy Karnyóné 's két szeleburdiak. In *Őszes művei. Színművek* 2. Budapest: Akadémiai Kiadó. 173–206.
- Csokonai Vitéz Mihály 2002. Előbeszéd [A' Tavaszhoz]. In *Őszes művei. Tanulmányok*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 35–40.
- CsokSzkt. = Jakab László – Bölcskei András 2017. *Csokonai költeményeinek szótára* I–II. *Csokonai-szókincstár* III. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó.
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára* I–VII. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- ISO 5776:2016. *Graphic technology – Symbols for text proof correction*.
- Karinthy Frigyes 1959. *Így írtok ti* I–II. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- Löcsei Péter 2004. *Weöres-mozaikok, III. Emlékek Weöres Sándor diákkoráról*. <http://www.vasiszemle.hu/2004/02/locsei.htm> (2018. III. 3.)
- Marno János 1999. *Nincsen líra √ nélkül*. Budapest: Palatinus Könyvek Kft.
- Móricz Zsigmond 1962. A fánya. In *Regényei és elbeszélései* 2. Budapest: Magyar Helikon. 135–372.
- MSZ 3491—1988. *Magyar Népköztársaság Országos Szabvány*. Korrektúrajelek és alkalmazásuk. Budapest: Magyar Szabványügyi Hivatal, 1989. június 1. 1–14.
- Nszt. = Ittész Nóra (főszerk.) 2006–. *A magyar nyelv nagyszótára*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Radnóti Miklós 1959. Levél a hitveshez. In *Összes versei és műfordításai*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó. 262–263.
- RadnótiSz. = Beke József 2009. *Radnóti-szótár. Radnóti Miklós költői nyelvének szókészlete*. Budapest: Argumentum.
- SzGySz. = Füredi Mihály – Kelemen József (szerk.) 1989. *A mai magyar nyelv szépprózai gyakorisági szótára 1965–1977*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tandori Dezső 1976. *A mennyezet és a padló*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Timkó György (szerk.) 1972: *Helyesírási és tipográfiai tanácsadó*. Budapest: Nyomdaipari Egyesülés.
- Trócsányi Zoltán 1918. X ut tök. In *A Magyar Nyelv dolgozótársai: Emlék Szily Kálmánnak*. Budapest: Hornyánszky Viktor Cs. Kir. Udvari Könyvnyomdája. 87–89.
- Weöres Sándor 2013. [Ami az Orbis pictusból kimaradt]. In *Elhagyott versek*. Budapest: Helikon. 389–395.
- Weöres Sándor 2009–2013. *Egybegyűjtött költemények* I–III. Budapest: Helikon. 27–33.
- ZrínyiSz. = Beke József 2004. *Zrínyi Miklós életművének szókészlete*. Budapest: Argumentum.

A szerzőről

Büky László nyelvész (SZTE), az MTA doktora. Főbb kutatási területei: nyelvtörténet, stilisztika, szövegnyelvészet. Legutóbbi könyve: *Versek, szavak, szerkezetek Weöres Sándor lírájában*. Magyar Szemiotikai Társaság, Budapest, 2019. *Elérhetősége*: buky@hung.u-szeged.hu

Kérdéses világaink

*Alberti Gábor, Dóla Mónika, Kárpáti Eszter,
Kleiber Judit, Szeteli Anna, Viszket Anita*

PTE Nyelvtudományi Tanszék

ŰreALIS Elméleti, Számítógépes és Kognitív Nyelvészeti Kutatócsoport

Összefoglaló

Kiindulópontunk Maleczki (2006; 2007) formális szemantikai elmélete az azonosító és az információs fókuszról (É. Kiss 1998), valamint az ennek kapcsán vizsgált kérdés-válasz-alternatívákról. Megoldásának faktorhalmazokon alapuló lényegét kiterjeszhetőnek tartjuk egy olyan kognitív pragmaszemantikai elemzésre, amelyben a kommunikáló felek tudásának/vélekedésének, vágyainak/érdekeinek és szándékainak az információállapotukon belüli „világocskái” is figyelembe vétetnek. A tanulmány kiemelt tézise, hogy a kiegészítendő kérdések intenzionális profilja megegyezik az eldöntendőkével; a különbségek egyfajta kurzorbeállításnak tulajdoníthatóak.

Kulcsszavak: azonosító fókusz, információs fókusz, lehetséges világok

1. Bevezetés

A (montagoviánus) formális szemantika egyik célja (Dowty–Wall–Peters 1981): úgy építeni fel mondatnyi propozicionális tartalmakat, hogy az eredményül kapott formulát igazságértékelésnek lehessen alávetni tetszőleges lehetséges világokban. A ŰreALIS-megközelítés fő állítása az, hogy a pragmatika alapfeladatát meghatározhatjuk ehhez illeszkedő módon mint lehetséges világok kijelölését a beszélő választotta nyelvi forma alapján. Így akár olyan meglepő eredményre is juthatunk a kijelölt világokban való (kiterjesztett) igazságértékelés révén, hogy formális apparátus „hull az ölünkbe” a formalizálást (legalábbis a logikai jellegűt) nem alkalmazó kognitív megközelítésekhez (l. pl. Andor 2011: 1; Langacker 2017; Nuyts 2017). Eljuthatunk a lehetséges világoktól az Andor (2011) Searle-riportjában megfogalmazódó 'cognitively viable' – funkcionális-kognitív szempontokból is életképes, magyarázóan adekvát leírást nyújtó – pragmaszemantikai elméletig. A kiegészítendő kérdés leírásával viszont még adósak vagyunk ebben a megközelítésben (Alberti et al. 2019). Ezt kívánjuk pótolni ebben a tanulmányban, Maleczki (2006; 2007) szintén lehetséges világokra épített formális szemantikai kérdésmegközelítését továbbfejlesztve, kiterjesztve az említett kognitív pragmatikai adekvátság szintjére. Ez összhangban áll Maleczki (2016: 36) imígyen felvázolt koncepciójával: „A nyelvek logikájának felderítésekor arra is választ kaphatunk, hogy milyen speciális kognitív eszközöket használnak, ... s ezen eszközök »előállításához« milyen alapvetőbb dolgokra van szükség, azaz hogyan viszonyul a nyelv struktúrája a kognitív rendszer egészéhez.”

A ŰreALIS megközelítésében új értelmet nyer Maleczki (2007: 139) formális szemantikai alapokat ismertető tanulmányának konklúziója: „Tehát a modell-elméleti szemantika [itt értsd: a lehetséges világok és az azokban való igazságértékelés

segítségével történő modellezés] nem mond csődöt akkor sem, ha az igazság-feltételes jelentések azonosak, és az ennek ellenére meglévő jelentéskülönbségek meghatározásakor a kontextust is figyelembe kell venni.” A kontextust így érti: „... a két elv, a kompozicionalitás elve és a kontextualitás elve nem ellentétes egymással: a mondat szerkezet ugyanis az információs szerkezetet tükrözi. Ez azt jelenti, hogy a mondat szerkezet a lehetséges kontextusokra (pl. megelőző kérdések különféle típusaira, vagy kérdés hiányára) utal: a mondat alkotórészeinek kapcsolódási módja nem pusztán az igazságfeltételes jelentés kiszámításához nyújt támpontot, hanem a jelentés további, kontextusfüggő aspektusairól is számot ad.” „Mindezekről a finom jelentésbeli különbségekről [teszi hozzá Maleczki (2007: 140)] a nyelvi adatok minimálisan különböző párokba rendezésével empirikus bizonyítékokat nyerhetünk, s a felfedezett különbségeket a lehetséges világok elmélete alapján egy matematikai (halmazelméleti) apparátussal úgy tudjuk modellezni, hogy az így kapott eredmények mind empirikus, mind elméleti szempontból valóban tudományos értékek lehetnek.”

A *ŰeALIS* megközelítésében a minimális szórendi különbségeken kívül a vokális különbségek és az aktuális világban történő igazságértékelésbe közvetlenül bele nem szóló diskurzusjelölők is figyelembe veendők. A lehetséges világokat szolgáltatni hivatott kontextusnak pedig a társalgásban résztvevők elméjének az aktuális közlemény révén megmutatott bizonyos szektorai is részét képezik: folyamatos változásban lévő információállapotaik azon „világocskái”, amelyekben saját vélekedéseik, vágyaik, szándékaik és a partnereknek tulajdonított vélekedések, vágyak, szándékok vannak rögzítve.

Jelen tanulmányt úgy építettük fel, hogy az előző bekezdésben megfogalmazott koncepciót a maga általánosságában a 3. szakaszban fejtjük ki, döntően annak 3.1. pontjában. A 3.2. pontban az eldöntendő kérdés intenzionális profiljának tárgyalására összpontosítunk, amire a 4. szakaszban rá tudjuk építeni a kiegészítendő kérdés dinamikus pragmatikai leírását Maleczki (2006; 2007) dinamikus szemantikai megközelítését továbbfejlesztve, amit a most következő 2.1. pontban vázolunk fel, a 2.2–2.3. részben pedig tartalmi és metaelméleti elemzésnek vetünk alá. A tanulmányt rövid összegzés zárja (5. szakasz), amelyben rámutatunk, hogy a *ŰeALIS*-keretben – döntően annak köszönhetően, hogy a beszédrésztvevők információállapotát élethosszigan épülő diskurzusreprezentációs struktúrájuk gazdag hálózata nyújtja (Alberti 2000) – a kiegészítendő kérdés intenzionális profilja lényegében azonosnak bizonyul az eldöntendőével.

2. Kérdések és válaszok a fókusz szemantikájáról, továbbá a lehetséges világok végtelenségéről

2.1. Kétféle fókusz

A klasszikus igazságértékeléses formális szemantikai megközelítés kiindulópontját az aktuális világ modelljében való értékelés képezi. „Mivel azonban elképzelt dolgokról is tudunk beszélni, nem elegendő az általunk tapasztalati úton ismert(nek feltételezett), úgynevezett aktuális világot modellezni, hanem képzeletbeli világokra is szükség van a jelentés megragadásához; azaz egy végtelen sok lehetséges

világból álló világmodell-osztállyal kell dolgoznunk (mely világok mindegyike egy-egy entitáshalmaz). A jelentéseket pedig ebben a végtelen sok világot feltételező modellben egyszerűen olyan hozzárendelésekkel (pontosabban függvényekkel) modellezzük, amelyek minden egyes lehetséges világban megadják a nyelvi kifejezések ottani jelölését.” (Maleczki 2007: 128) Ebből adódóan „akkor ismerjük egy tetszőleges állítás jelentését, ha meg tudjuk mondani, hogy milyen körülmények között (azaz milyen lehetséges világokban) igaz, és milyen körülmények között hamis” (Maleczki 2007: 130).

Mindezt Maleczki (2006) a magyar fókuszjelentések kérdés–válasz-párra való visszavezetése során alkalmazza, dinamikus megközelítésben „megsokszorozva”, mint majd látjuk. Az É. Kiss (1998) által információfókusz (1a), illetve azonosító fókusz (1a') nevezett jelenséget kívánja megragadni, alapvetően az Amszterdami Iskola felfogásában (Balogh 2009). Az (1a–c') példabokor példái Maleczki 2006-os tanulmányából származnak.

- (1) a. Eltévedt (például) Rozália. információfókusz $\Omega' = \{\omega \in \Omega : R = \omega\}$
 a'. Rozália tévedt el. azonosító fókusz $\Omega' = \{R\} = \{\omega \in \Omega : R = \omega\}$ $\Omega = \{\emptyset, R\}$

A kiindulópont az, hogy „egzisztenciális előfeltevés mindkétféle fókuszhoz tartozik” (Maleczki 2006: 318), és ezzel összefüggésben „mindentféle fókuszos mondathoz lehet találni egy megfelelő kérdést. [Ez utóbbi] természetesen nem jelenti azt, hogy egy fókuszos mondat mindig ténylegesen kérdésre válaszol; csak azt, hogy bármilyen fókuszos mondathoz lehet találni olyan kérdést, amit megválaszolhatunk vele.” (Maleczki 2006: 320)

„Dinamikus megközelítésben egy propozíció jelentése azzal a változással azonosítható, ami a propozíció hatására bekövetkezik az elhangzása (hozzáadása) előtti információállapothoz képest. Ennélfogva, ha egy információállapotot azonosítunk a vele kompatibilis lehetséges világok halmazával [...], akkor lényegében minden egyes propozíció hozzáadása egy adott információállapothoz lehetséges világok eliminálását vonja maga után: az adott propozíció hozzáadása előtti információállapottal még kompatibilis lehetséges világok közül az új információval inkompatibilis világok kiküszöbölődnek. ... [A]mikor egy fókuszos mondat pontos jelentését kiszámítjuk, akkor különböző információállapotokba juthatunk attól függően, hogy a fókuszos mondat milyen kérdésre ad választ, ... [azaz] a fókuszos mondattal milyen információállapotot frissítünk éppen. ... A megelőző kontextus tehát nem hagyható figyelmen kívül, amikor megadjuk a fókuszált összetevőt tartalmazó állítás pontos jelentését (igazságfeltételeit).” (Maleczki 2006: 324–325)

Az (1a) mondathoz tartozó dinamikus szemantikai kifejezés tehát egy $\langle \Omega, \Omega' \rangle$ rendezett pár. Ennek Ω' („kimeneti”) komponense azon lehetséges világok halmazának a halmaza, amelyben Rozália egyedül (R) vagy néhány társával eltévedt. Az Ω bemeneti halmaz pedig az asszociált kérdéstől mint kontextustól függően tekintett „társaság” minden lehetséges részhalmazát mint „eltévedőket” tartalmazó lehetséges világok halmazának halmazaként definiálhatjuk.

Az (1b') esetében például az Ω bemeneti halmaz négy lehetségesvilág-halmazból áll: az elsőben (legalábbis a megadott felsorolás szerint tekintve) „senki sem tévedt el”, a másodikban „csak Nóri tévedt el” Nóri és Rozália közül, a harmadikban „csak Rozália tévedt el” Nóri és Rozália közül, míg a negyedikben „Nóri is, és

Rozália is eltévedt”. Az (1a) dinamikus szemantikája tehát az (1b') potenciális kérdés kontextusában (*Melyik lány tévedt el? – Eltévedt például Rozália.*): az imént felsorolt négy lehetségesvilág-halmazból (\emptyset, N, R, NR) kettő eliminálódott (\emptyset, N), kettő megmaradt (R, NR); vagyis $\langle \Omega, \Omega' \rangle = \langle \{\emptyset, N, R, NR\}, \{R, NR\} \rangle$.

(1)	b. Ki tévedt el?	$\Omega = \{\emptyset, H, L, N, R, HL, HN, HR, LN, LR, NR, HLN, HLR, HNR, LNR, HLNR\}$
	b'. Melyik lány tévedt el?	$\Omega = \{\emptyset, N, R, NR\}$
	c. Hugó vagy Rozália tévedt el?	$\Omega = \{\emptyset, H, R, HR\}$
	c'. Rozália tévedt el?	$\Omega = \{\emptyset, R\}$

Tekintsük most az (1a') dinamikus szemantikáját az (1b) potenciális kérdés kontextusában! Ezúttal tizenhat lehetségesvilág-halmazból ($\emptyset, H, L, \dots, HLNR$) tizenöt eliminálódott, és egyetlen lehetségesvilág-halmaz maradt (R). Vagyis a szóban forgó párbeszédhez (*Melyik lány tévedt el? – Eltévedt például Rozália.*) így írható fel a dinamikus szemantika: $\langle \Omega, \Omega' \rangle = \langle \{\emptyset, H, L, \dots, HLNR\}, \{R\} \rangle$. Az (1a')-ban a „csak Rozália tévedt el” tényálláshoz tartozó lehetségesvilág-halmazt azért adtuk meg kétféleképpen, mert a második felírás világossá teszi az azonosító fókusz és az információs fókusz kapcsolatát. Mindkét esetben lehetségesvilág-halmazok *halmazáról* van szó, csak az azonosító fókusz esetében e halmaz egyelemű, azaz egyetlen lehetségesvilág-halmaz alkotja.

A fenti (1c–c') példák további potenciális bemeneti halmazokat szemléltetnek. Érdemi tárgyalásukra a 2.2. szakaszban kerítünk sort, miután ebben a szakaszban még egy új fogalommal segítjük az iméntiek megértését. A tárgyalásban szereplő lehetségesvilág-halmaz *ekvivalenciaosztálya* olyan lehetséges világoknak, amelyekben pontosan ugyanaz a tényállás áll fenn, azaz a konkrét példabokorban „pontosan ugyanazok tévedtek el”. „Ha vesszük az egyes ekvivalenciaosztályok egy-egy reprezentánsát ... [vagy „nevét”, „címkejét”], és összegyűjtjük őket egy halmazba, megkapjuk az osztályozás faktorhalmazát. ... [A] faktorhalmaz elemeinek címkéi pedig a különböző lehetséges válaszokkal adhatók meg” (Maleczki 2006: 322) – például „Leó és Nóri tévedt el”, amit a példabokorban az LN címke jelöl.

Maleczki (2006: 334) saját szavaival összefoglalva a kérdés–válasz-párokon alapuló fókusz-megközelítést: „[A] fókuszos állítások igazságfeltételei lehetséges világok egy strukturált halmazához képest adhatók meg. A strukturálást egy, a fókuszos mondattal megválaszolható kérdés alapján meghatározható ekvivalencia-reláció adja. A fókuszos állítások általános tulajdonsága, hogy legalább egy ilyen ekvivalenciaosztállyal inkompatibilis a jelentésük [l. (1a)]; az azonosító fókuszt tartalmazó állítások ezen felül az osztályozás pontosan egy osztályával kompatibilisak [l. (1a')].”

Áttekintvén Maleczki álláspontját, a szakasz második felében először egy tartalmi kérdést vetünk fel (2.2.), majd emellett érvelünk (2.3.), hogy a Montague-féle formális keretben (Dowty–Wall–Peters 1981) készült megoldást lehetséges és előnyös lenne a *ReALIS* ontológiai alapjára áthelyezni (Alberti–Kleiber 2012; 2014; Alberti–Nóthig 2015; Alberti–Szeteli 2018).

2.2. Egy válaszhoz sokféle kérdés

A tartalmi kérdés az, vajon Maleczki (2006) miért zárja ki az (1c–c') kérdéseket a potenciális kontextusdefiniálók köréből, korlátozva magát az (1b–b') kérdésekre.

Ahogy megadtuk a megfelelő pontokban a lehetségesvilág-halmazokat, az azt mutatja, hogy halmazelméleti szempontból adekvát lenne az (1c) és az (1c') kérdés is, nyelvészeti megszorítást pedig Maleczki (2006; 2007) nem tárgyal. Az azonosító fókuszos (1a') válasz az (1b,b',c,c') kérdésekre egyaránt megfelelő – érdemes lenne tehát a potenciális kérdések körét kizárólag a triviális halmazelméleti kritériummal korlátozni: $\Omega' \subset \Omega$ ('valódi részhalmaza'); hogy ne is kelljen nyelvészeti megszorításon töprengeni. Még az $\langle (1c'), (1a') \rangle$ párosítás sem értelmetlen: nyelvileg is lehetséges, és halmazelméletileg is korrekt (*Rozália tévedt el?* – *Rozália tévedt el.*: $\{r\} \subset \{\emptyset, r\}$).

Az információs fókuszos (1a)=(1d') konstrukció ugyan valóban nem jól formált válasz az (1c) vagy (1c') kérdésre, de mivel a szintén *vagy* kötőszóval formált (1d) kérdés például már megfelelő (legalábbis egyes anyanyelvi beszélők számára), inkább pragmatikai okot érdemes keresni az $\langle (1c), (1a) \rangle$ és az $\langle (1c'), (1a) \rangle$ párosítások kizárásához (hogy az említett anyanyelvi beszélők intuícijáról számot adjunk). Például: az *információs fókuszos válaszban ne nulla vagy egy, hanem minél több, de legalább két szóba jövő szereplő legyen alulspecifikált (abban a tekintetben, hogy az illető eltévedt-e, vagy sem)*; hiszen ez a választípus éppen abban különbözik az azonosítótól, hogy nem „azonosítja” a pozitív eseteket a negatívak pontos kirekesztésével.

(1) d. Hugó, Leó, Nóri vagy Rozália tévedt el?

$$\Omega = \{\emptyset, H, L, N, R, HL, HN, HR, LN, LR, NR, HLN, HLR, HNR, LNR, HLNR\}$$

d'. (?)Eltévedt például Rozália. információs fókusz $\Omega' = \{\omega \in \Omega : R \in \omega\}$ $\Omega = \{\emptyset, R\}$

Jegyezzük meg, hogy akik anyanyelvi intuícója az $\langle (1d), (1d') \rangle$ párosítást is kategorikusan kizárja, azok minden bizonnyal a *vagy*-os kérdéstípust kötelezően úgy értelmezik, mint alternatív azonosító fókuszos kérdések illetően társítását: [Csak Hugó tévedt el? Vagy csak Leó tévedt el? Vagy csak Nóri tévedt el? Vagy csak Rozália tévedt el?], és nem úgy, hogy [A *vagy*-gyal alkotott mellérendelő szerkezetben említésre kerülők közül kik tévedtek el?]. Általában is elmondható, hogy az információs fókuszos (1a) válaszalternatíva az (1b,b') kérdések esetében is – amelyek a szórendjükkel azonosító fókuszos választ előlegeznek meg – valamiféle pragmatikai átértékelést követel meg az anyanyelvi beszélőktől (a kimerítő válasza vonatkozó maximalista elvárás feladását), amit a *például* diskurzusjelölő tesz explicitté.

2.3. Lehetséges világok, amelyek nem lehetségesek

Ami az ontológiai alapozást illeti, nem kívánjuk ehelyütt megismételni korábbi érveinket¹ az ellen, hogy véges információt végtelen sok lehetséges világra – azok ekvivalenciaosztályozására – alapozva határozzunk meg, de bizonyos aspektusokat szeretnénk azért felvetni, illetve bemutatni egy új érvet a vitában. Mindenekelőtt azonban Maleczki (2007: 127–129) szavaival összefoglaljuk a Montague-féle (Dowty–Wall–Peters 1981) alapállást.

¹ Végső soron arról van szó, hogy a konstruktivista matematikusokra jellemző elkerülő hozzáállást vesszük fel a szemantika fősodrában elfogadott és a Kamp-féle diskurzuselméletbe is „átöröklődött” Kripke–Montague-féle (eliminatív) lehetségesvilág-konstrukcióval szemben, amit Pollard (2007: 33) kritikájából kiindulva Alberti–Kleiber (2012), majd Alberti (2012) tárgyal.

„[A] világot úgy modellezzük, hogy a halmazelmélet nyelve szolgál a reprezentáció alapjául. ... [M]inden egyes jelentés egy olyan függvénnyel modellezhető, amelynek értelmezési tartománya az összes lehetséges világ halmaza, értékkészlete pedig a lehetséges extenziók (jelöletek) halmaza. ... Abból, hogy a jelentéseket függvényekként modellezzük, következik, hogy minden kifejezés jelentését egyértelműnek és jól definiálhatónak tekintjük (hiszen egy függvény az értelmezési tartomány minden eleméhez hozzá kell, hogy rendeljen pontosan egy elemet az értékkészletből).”

A probléma lényege a fent említett összes lehetséges világ egyértelmű jól definiáltságát érinti. Azokhoz a lehetséges világokhoz képest, amelyben Rozália úgy tévedt el, hogy eközben egyetlen szúnyog sem csípte meg, tekintenünk kell azokat is, amelyekben pontosan egy szúnyog csípte meg, illetve bármely N természetes szám esetére tekintenünk kell azokat is, amelyekben pontosan N szúnyog csípte meg, és az sem mindegy, hogy milyen eloszlást mutatott a szúnyogcsípési események időbelisége. És akkor még csak egyetlen tényezőt vettünk figyelembe, méhek, darazsak, kullancsok még szóba sem kerültek, vagy hogy hányszor botlott meg kiálló gyökerekben és mikor, vagy hogy hogyan találkozott egyes lehetséges világokban olyan lényekkel, akik más lehetséges világokban nem is léteznek. Ha matematikai értelemben korrekt halmazmeghatározásra törekszünk, akkor rendkívül „sterillé” kell megszorítanunk a megengedett lehetséges világok halmazát, csak néhány körülmény igazságértékét módosítgatva.

A (2) példabokor azt szemlélteti, hogy nemcsak az alternatívák korlátlansága jelent problémát. Tekintsük azt az alaphelyzetet, hogy Móricka egy évváró matematikadolgozat beadását követően retteg, hogy meg fog bukni, ha rosszul oldotta meg azt a feladatot, amelyben egy 200 és 300 közötti prímszámot kellett írni. Ha vágya a (2a)-ban megfogalmazott tényállásra irányul, az (a fenti aggályok mellett) meghatározható olyan lehetséges világok halmazaként, amelyek közül egyesekben a tanár egy budai éjszakai villamoson felejtí a dolgozatokat, másokban éppen Antananarivóba utazik, és a repülőről leszállva hiába várja a körbe futó szalagon a kedvenc jáger alsói mellett az értékelendő dolgozatokat is tartalmazó bőröndjét, és így tovább. Új problémátípust vet fel, ha Móricka vágya a (2b)-ben meghatározott tényállás (abból adódóan, hogy úgy emlékszik, ezt a számot írta a dolgozatban). Az „ilyen” lehetséges világok halmaza ugyanis üres, semmiféle világban nem lehet prímszám a 221, a 13 és a 17 szorzata. A magasabb matematika persze ismer olyan rendszereket, amelyekben kétszer kettő nem négy, hanem mondjuk egy; és ezzel visszajuthatnánk a korlátlansági problémához alternatív aritmetikákat feltételezve. De ilyen jellegű lehetségesvilág-halmazokban gondolkodni a (2b) kapcsán értelmetlen, mert Móricka vágya arra irányul, hogy a dolgozat alapját képező hagyományos matematika rendszerében legyen prímszám a 221.

- (2) a. Bárcsak elveszítené a tanár a dolgozatokat!
 b. Bárcsak prímszám lenne a 221!
 b'. Bárcsak prímszám lenne a 211!

Hasonló problémát szemléltet a (2b') vágy: a 211 minden lehetséges világban prímszám (a tanár által alapul vett aritmetikában). Móricka (2b) és (2b') vágyai tehát a minden lehetséges világban kiértékelődő intenziófüggvénnyel nem specifikálódhatnak, pedig az intenziófüggvény bevezetése mellett éppen az volt a döntő érv, hogy ha

egyetlen lehetséges világban mondjuk történetesen azonos a papok és az írástudók extenziója, más lehetséges világban kiderül, hogy a két jelentés eltérő.

A (2b) szemléltette probléma abban gyökerezik, hogy bármilyen lehetséges világgá terjesztjük is ki azt a véges információdarabot, hogy „a 221 prímszám”, oda be fog kerülni az az információ is, hogy „a 221 a 13 és a 17 szorzata”, ellentmondás lép tehát fel. Gyakorlatilag ugyanígy ellentmondás lehetetlenítené el annak az embernek a „hitvilágát”, aki kedvenc pártjának elhiszi, hogy az hatalomra kerülése esetén mindenki fizetését megduplázza, miközben egyidejűleg megszünteti az inflációt és a munkanélküliséget.

A *reALIS* javaslata a lehetséges világok végtelen halmazának definiálásában rejlő problémák elkerülésére az, hogy a kontextust ne absztrakt módon ragadjuk meg. Ehelyett tekintsük adott beszélői és hallgatói elme véges – bár nyilván óriási, de az élethossziglani rekurzív diskurzuspépítésnek köszönhetően (Alberti 2000) jól strukturált – tartalmainak kontextusait. Ezzel nem adjuk fel az általánosságot, mivel tetszőleges beszélői és hallgatói információállapot mellett igazságértékelhetjük a társalgásban felmerülő proposíciókat, az értékelést egyrészt az adott pillanatban „bennünk lakozó” részleges lehetségesvilág-fragmentumokban elvégezve (hiszen vágyaink, vélekedéseink, szándékaink és egyéb fikcióink nekünk, embereknek vannak), másrészt a külvilágban.² A külvilág az értékelést technikailag megkönnyítő reprezentációs homogenitás miatt egy minden releváns külvilágbeli tényállásról tudó „játékmester” információállapotaként reprezentálható (aki vágyakkal és szándékokkal nem rendelkezik, mivel nem „szólhat bele” a világ történéseibe, beleértve ebbe a beszédcselekvést is). A világmodell-alapú multiplikatív igazságfeltételes értékelés hagyományát tehát messzesemenően követi a *reALIS* megközelítése. Maleczki (2006; 2007) felvázolt kérdés- és fókusz-elméletének eredményei pedig minden további nélkül átvethetők és továbbfejleszthetők, mivel azokban az (1) példabokorban bemutatott véges faktorhalmazok játszottak tényleges szerepet, az elvileg mögöttük álló végtelen lehetségesvilág-halmazok nem!

A modellek részlegessége bizonyos proposíciók értékelésében az igaz/hamis (+1/–1) dichotómia mellett értékrést (0-t) is megenged, ami jól illik vágyaink, szándékaink nyilvánvaló végességéhez, másrészt a (2b)-vel szemléltetett probléma megoldásához is hozzásegít. Mórícka vágyvilága az adott esetben azt a (sajnos a külvilágban hamis) proposíciót tartalmazza, hogy a 221 prímszám. Ez önmagában még ellentmondásmentes parciális világmodell Mórícka egy pillanatnyi információállapotán belül. Ha egy későbbi pillanatban meggyőződik róla, hogy a 221 osztható 13-mal, és számot vet azzal, hogy ez semmilyen vágyvilágban nem lehet másépp, akkor semmisíti meg az ellentmondás az adott vágyainak világmodelljét.

² A *reALIS* számára kiindulópontot jelentő Kamp-féle Diskurzuszereplési Elméletben (Kamp–Genabith–Reyle 2011) dolgozó Emar Maier hasonló ontológiai törekvéseiről számol be (Maier 2016: 476), sőt azt Kamp eredendő céljaként fogalmazza meg: „Kamp’s (1981) original motivation of reconciling Fregean formal semantics, as championed at the time by Montague ..., with a traditional, Lockean cognitive theory of communication in terms of speakers’ and hearers’ mental states [was as follows]: ... Kamp in his original presentations actually describes DRSs as representations of the mental state of the hearer, rather than of the more abstract notion of a Stalnakerian common ground. ... Linguists have since stripped DRT of its cognitive interpretation. But Kamp and a few others have kept it alive, even extending DRT to a full-blown representational theory of attitudes.”

A 3. szakaszban a *ReALIS*-eszköztár felvázolását követően előkészítjük a kie-gészítendő kérdés intenzionális profiljának a 4. szakaszban sorra kerülő tárgyalá-sát. Az előkészítéshez nyilvánvalóan hozzátartozik az eldöntendő kérdés *ReALIS*-profiljának a megadása a három major mondattípus rendszerében.

3. A három major alapmondattípus intenzionális profilha

3.1. Mit tudunk, mire vágyunk, mire vagyunk képesek, és mindez alapján mit akarunk (a másiktól)?

A kutatásunk elméleti hátteréül szolgáló *ReALIS*-keret a formális szemantika vilá-gában Lauer (2013) antirepresentacionalista dinamikus pragmatikájának reprezen-tacionalista „párjaként” fogható fel (Kamp–Genabith–Reyle 2011), amennyiben azt vesszük első lépésben számba, hogy a deklaratív, interrogatív és imperatív konven-ció (Lauer 2013) milyen igazságértékeket „vár el” a feladó és a címzett meghatá-rozott lehetséges világában. Egy formális dinamikus pragmatika – értelmezésünk szerint – a hagyományosan az illokúciós aktus és a perlokúciós hatás fogalmával leírt nyelvi jelenséget (pl. Searle 1979) az interpretációs bázis releváns részhal-mazának kijelölése révén ragadhatja meg. A feladói hiedelem lehetséges világában például a három említett konvenció szerint ideális eset gyanánt rendre 1, 0, illetve – 1 az elvárt érték – kijelentés: „igaznak gondolja a performált *e* proposíciót”, eldön-tendő kérdés: „nem tudja”, felszólítás: „úgy gondolja, hogy nem áll fenn”. Hason-lóan igazságértékelhetjük, hogy a feladó szerint a címzett igaznak tartja-e *e*-t, vágyik-e megvalósulására, esetleg képes lenne-e végrehajtani; vagy hogy tovább-menjünk a rekurzió útján: a feladó mit gondol a címzett róla, a feladóról kialakított elképzeléséről – amely elváráshoz igazodva igazán gördülékeny kommunikáció jöhet létre.

Hosszú távon az a cél vezérel bennünket, hogy egy reprezentacionalista dina-mikus pragmaszemantika keretei között szisztematikusan számba vegyük a min-dennapi kommunikáció során ténylegesen használt „lehetséges világainkat”, feltér-képezve a magyar diskurzusjelölők (pl. *ugye*, *vajon*, *szerint(em)*, *valószínűleg*, *jé*) által előhívottakat is (Szeteli et al. 2018). Tisztában vagyunk azonban azzal is, hogy a beszélő olyan feladói profilt is mutathat, amely nem felel meg az információállapo-tának. Például egy kijelentéssel, igaznak mondva *e*-t, hazudhat (tudván valójában, hogy *e* hamis), vagy blöffölhet (ha fogalma sincsen, hogy *e* igaz-e vagy hamis, vagy legalábbis nincs erről biztos tudása). Egy eldöntendő kérdéssel is megtévesztheti partnerét, amennyiben pontosan tudja a választ, hiszen, mint fent írtuk, a kérdéssel olyan profilelemet mutat magáról, miszerint nem ismeri az adott proposíció igazság-értékét. Lehetségesvilág-alapú megközelítésünkben a bizonyos világokban előálló igazságértékek összevetése révén ezek a kommunikációs visszaélések is definiál-hatóak. Arra a mintaillesztési kérdésre vezethetőek vissza, hogy a nyelvben konvencionalizálódottan raktározott feladói/címzetti szerepek felvételére alkalmas-e/jogosult-e a beszélő/hallgató (Oishi 2016).

A *ReALIS* formális definíciója (Alberti 2011) olyan ontológiai újítást kínál (Alberti–Kleiber 2014), amely éppen azt veszi kiindulópontjának, hogy a diskurzus-referensek esetében nem kivételes helyzet, hanem alapállapot, hogy több mentális

attitűd is vonatkozik rájuk: például vélekedés, vágy, szándék (Maier 2016: 477).³ Ez az eventuális (tényállásokra, történésekre, cselekvésekre utaló) referensekre is fennáll. Hogy mondjuk Fanni megcsókolta Bencét, az az *e* esemény számukra és egy véletlen tanú számára érzékszervi tapasztalás (*E: experience*), míg Fanni húga számára, aki nem volt jelen az eseményen, egy vélekedés (*B: belief*, „elég valószínű, hogy megtörtént”), aminek mondjuk örül (*D: desire*), míg egy korábbi pillanatban Fanni szándékai között szerepelt a dolog (*I: intention*). Az attitűdök rekurzívan egymásba is ágyazhatóak: például felvethetjük, hogy Fanni húga sejtette, hogy Fanninak mi a szándéka, ezzel valamiféle B–I típusú világba helyezve az *e*-t, a bátyjuknak viszont fogalma sem volt arról, hogy Fanni húga sejt valamit a nővére szándékáról – és ezzel már egy B–B–I világtípusnál tartunk.

A *ReALIS* alapvetése az, hogy ilyen komplex indexű világok konglomerátumait mozgósítja a beszédrésztevőkben a mondattípus-választás, a diskurzusjelölők pedig e beállításon mint alapértéken finomhangolást végeznek el. E világok a mindennapi társalgásban tipikusan egymás (persze részleges és némileg torzult) tükröképei az egymással társalgók elméjében. Így a Montagoviánus formális szemantikai kiindulópontunkból ugyanazokig a kérdésekig jutunk el, mint azok a tudatelmélet-kutatók, akik azt keresik, milyen módon és mértékben próbálunk belelátni egymás elméjébe, azaz miként mentalizáljuk egymást (Wimmer–Perner 1983).

Közhely, hogy a nyelv olyan eszköz, melynek segítségével ezerszínűen kifejezzük vélekedéseinket, vágyainkat, szándékainkat, továbbá mindenféle összetett, elménkben rejtőző lehetséges világ objektumait. Hosszabb távon azt szeretnénk igazolni, hogy a nyelvi elemekhez sokkal konkrétabban hozzárendelhetőek és formálisan is precízen megragadhatóak e mentális világstruktúrának az adott nyelvi elemek által mozgósított részstruktúrái, igazságértékelésekből adódó számmátrixok formájában. Ami ezt az általunk feltételezett „konkrétságot” elhomályosítja a kutató számára, az egyrészt az a szabadság, amelynek révén adott szándék kifejezésében számtalan mondatváltozat, sőt mondattípus közül válogathatunk (Searle–Vanderveken 1985: 10; Andor 2011: 9–11; Kárpáti–Szeteli 2018). Másrészt az a szabadság, amelynek révén adott beszélő adott pillanatban vissza is élhet egy adott mondat világmogósító potenciáljával, vagy legalábbis alkalmazhatja azt „kreatívan”. Erősen egyszerűsítve, a hazugság, a félrevezetés szabadságáról van szó, amellyel (vissza-)élve a beszélő más információstruktúrát próbál létrehozni a hallgatója elméjében, mint amivel ő maga rendelkezik. Ideértjük az udvariasságot is, ami a beszélő és a hallgató szociális viszonyrendszerétől teszi függővé, hogy választhatja-e a beszélő a céljainak legmegfelelőbb feladói konvenciót. Mivel mindez része a kommunikációs tevékenységünknek, egy olyan tudományos megközelítés lehet sikeres, amely egyszerre vizsgálja a nyelvi forma mozgósította struktúrákat a gyanakvó, vagy legalábbis óvatos hallgató előzetes elvárásai alapján létrehozható

³ A már említett Maier (2016: 476) e törekvést így fogalmazza meg saját megközelítése számára: „The starting point of ADT [Attitude Description Theory] is that mental states are (i) compartmentalized into beliefs, desires, fears, intentions, etc., and (ii) these compartments are highly interconnected. For instance, my mental state could contain the belief that there's a monster under my bed and, dependent on that belief, the hope that it won't wake up. This dependence is cashed out in the same way as anaphoric dependencies in discourse are modeled in standard DRT, viz. by sharing accessible discourse referents.”

struktúrákkal. A hallgató a kettő összevetése alapján dönt arról, hogy milyen végső következtetésre jut. *Summa summarum*, miközben formális szemantikai alapokra épülő pragmatikán dolgozunk, elkerülhetetlennek tartjuk, hogy az egyben vállaltan kognitív is legyen, és ennek részeként formális elmerepresentációt is nyújtson. Mindez egyáltalán nem reménytelen, amennyiben azzal az Ockham borotvájának megfelelő feltételezéssel élünk, hogy a nyelvi reprezentáció és a befogadó elme struktúrája ugyanazt a reprezentációs eszköztárat alkalmazza. Ebben követjük a reprezentacionalista dinamikus szemantikai iskolák (l. pl. Asher–Lascarides 2003: 378–379) álláspontját, miszerint a gondolat és a rögzülő információ egységes reprezentációs rendszerben található meg az interpretálói elmében (*UTI: unity of thought and information* 'a gondolat és az információ egysége'). A fő érv e megközelítés mellett az, hogy semmi sem indokolja, hogy egy élő szervezetben belül egy helyett két eltérő (nagyon összetett) reprezentációs rendszer legyen a gondolatok kifejezésére: egy nyelvhez kötődő, a nyilvános kommunikációnak hátteret biztosító reprezentációs rendszer, és egy másik reprezentációs rendszer, ami a gondolatok, vágyak, hiedelmek, szándékok, álmok, feltételezések „privát” tárolására és szervezésére hivatott.

A megközelítésünk építőköveit jelentő világok rendszerének alapját a címkézésük képezi. A fentiekből kiderülhetett, hogy a modalitás (amin a beszélői attitűdöt értjük) a címke egyik eleme: a Maier (2016) példáiban is megjelenő vélekedés (B), vágy (D) és szándék (I) az elmúlt évtized *ReALIS*-leírásainak is központi elemei. Ez a „BDI-nyelv” a legutóbbi kutatásaink következtében kiegészült egy autoritás (A) modalitással, ami azon eventualitások gyűjtőhelye, amelyek megvalósítására valaki képes (lenne) fizikai és/vagy szellemi adottságainak és/vagy felkészültségének köszönhetően, illetve az írott vagy íratlan társadalmi törvények vagy elvárások szerint (Alberti–Szeteli 2018).

Mivel hiedelmeink, vágyaink, szándékaink folyamatosan változnak, ezért egy dinamikus pragmaszemantikai elméletnek ezt a temporális jegyet feltétlenül meg kell ragadnia. Hasonlóképpen meg kell ragadnia azt a kommunikációs elemet is, hogy az egyik ember – mondjuk a B modalitást tekintve – alapvetően mást vél igaznak, mint a másik. A modalitás mellett tehát a világcímkének tartalmaznia kell egy temporális „bélyeget” is, illetve annak megjelölését, hogy ki az adott világ gazdája.

Amennyiben egy szűkebb diskurzuskontextust tekintünk, illetve azon belül egy mondat elhangzásának pillanatához rögzítjük temporális koordináta-rendszerünk 0 pontját, akkor e három komponens a gazda-modalitás-idő sorrend szerint elrendezve például ilyen címkéket nyújt, ahol az *i*, *u*, *o* hármas az angol *én*, *te*, *más* (*I*, *you*, *other*) beszédpartnereket jelöli: *iD0*, *uB+*, *oA*. Az első világ (*iD0*) az „én jelenlegi vágyaimé”, a második (*uB+*) a „te majdani tudásod” gyűjtőhelye, ahol a *majdani* például a tekintett kontextusban az üzenet közvetlen hallgatói dekódolásának kimeneti pillanatára utalhat. Ami az *oA* jelölést illeti, az egy kívülálló harmadik személynek (például az elhangzott mondat alanya által megjelöltnek) az autoritására utal, mégpedig a 0 pillanatban – ezúton vezetjük be jelölési konvenciónak a 0 elhagyási lehetőségét.

A címkék rekurzívan (elvileg korlátlanul) egymásra építhetők. Az *iBuBiB* jelölés például a mentalizáció szempontjából kiemelten fontos világra utal: arra, amely azt az információt gyűjti, hogy a beszélő hogyan vélekedik a hallgatónak az ő

vélekedéseiről kialakított elképzeléséről. Az $iAilul+uB+$ pedig a következő világ címkéje: „képes és jogosult vagyok (iA) azon szándék kinyilvánítására (il), miszerint szándékozz ($ul+$) befogadni az elmédbe ($uB+$) – leendő információállapotodba – a beszélőként általam éppen közölt e információt”. Tekintsünk egy példát eme világcímké jelentőségére, orvos–beteg relációból! Tegyük fel, hogy a hallgatóról kiderült, hogy gyomorfekélye van, amit joga van megtudni. Viszont ha éppen telefonon beszélnek, az orvos a telefonban nem mondhatja el a betegének a kivizsgálás említett eredményét (bár képes lenne rá az információ birtokában, de nincs rá joga a telefonos szituációban rejlő biztonsági kockázat miatt).

Térjünk most rá az értékelés kérdésére. Egy teljes világmodellben csak igaz vagy hamis lehet egy (ott egyáltalán értelmezhető) állítás. A megközelítésünkben használt véges információhalmazban harmadik lehetőségként ott van az is, hogy „nem dől el”, amit 0-val jelölünk. Megcsókolta Fanni Bencét? Az iB (parciális) világ tartalma alapján a beszélőnek erre (legalább) háromféle őszinte válasza lehet: „igen” (+1), „nem tudom” (0), „nem” (–1). Ahogy azonban egy Cantarini és munkatársai által szerkesztett kötetnek már a címe is mutatja – *Certainty–uncertainty – and the attitudinal space in between* (Cantarini–Abraham–Leiss 2014) – a bizonyosság/bizonytalanság skáláján köztes állapotok is vannak, illetve ilyenek kifejezésére is alkalmas a nyelv. A fenti kérdésre ezeket is lehet válaszolni: „valószínűleg”, „szerintem igen”, „kizártnak tartom”. Ez utóbbi válaszoknak a –1 és a +1 közötti skálán való elhelyezésére kézenfekvő megoldás a skála finomítása (l. még Nuyts (2017: 69) *degrees (of reliability)*, illetve Farkas és Roelofszen *credence level* terminusát (Farkas–Roelofszen 2017: 255, 267–278)). A $\Re ALIS$ megközelítésében ötödökre osztjuk fel a 0 és +1 közötti szakaszt; ekkor a –3 értékelés például körülbelül annak fog megfelelni, hogy „elég valószínű, hogy nem” (NB: a háttérben a $-3/5 = -0,6$ törtszám áll).⁴

A javasolt 11-féle értékelés visszavezethető a korábban felvázolt háromértékű logikai felfogásra; még akkor is, ha olyan jellegű tartományszerű értékelést is alkalmazunk, hogy a „valószínűleg nem” kifejezéshez a –4-től –2-ig terjedő intervallumot társítjuk. Vagy nem is intervallumszerű értékalmazt alkalmazunk, amire akkor van például szükség, amikor a „kíváncsi vagyok, hogy Fanni megcsókolta-e Bencét” állítást kívánjuk az $iDiB+$ címkéjű világban értékelni: amivel a beszélő szeretné (iD) bővíteni az információállapotát ($iB+$), az lehet akár a pozitív megbizonyosodás (+5), akár a negatív (nem történt ilyesmi: –5). Itt jegyezzük meg, hogy a $\{-5, +5\}$ értékalmazt (előjel nélküli) 5-sel jelöljük. Általánosságban tetszőleges J értékalmazt esetén mondjuk az iB világ esetében tekinthetjük azt a másik világot, amely a [beszélő megítélése szerint j valószínűséggel fennálló eventualitásokból áll, ahol $j \in J$]. Ez utóbbi világban már háromértékű logikával ítélezhetünk az állításokról (az adott e egy megfelelő j valószínűség mellett benne van az adott világban, vagy más valószínűség mellett van benne, vagy nem tudni).

Nemcsak a valószínűségi szinteket megragadó B modalitás dimenziójában javasoljuk az ötödökre épülő intenzitási skála alkalmazását, hanem a többi modalitásában is. A magyarázó adekvátság szempontjára utalnánk ezen a ponton:

⁴ A bekezdésben említett tudományos munkák egyike sem szolgál perdöntő érvekkel valamely számszerűsített felosztási finomság mellett. Talán a pragmaszemantikai leíró adekvátság dönti majd el a kérdést 2–3 évtized múlva.

amennyiben az emberi elmében valóban úgy tárolódik a konvencionalizálódott pragmaszemantikai tudás, ahogyan azt a következő pontokban ismertetjük, akkor ennek a tudásnak egységes és egyszerű elvek összjátékából kell kiadódnia (pl. Chomsky 2013). A nyelvvelajátító gyermek feladata felől nézve diszpreferált egy olyan leírása az anyanyelvi beszélőben meglévő tudásnak, ami több ezer összefüggéstelen információmorzsából tevődik össze. A gyermeknek kevés nyelvi adatból kell rendkívül komplex rendszereket felépítenie; ami úgy lehetséges, hogy általános szervező elveket fedez fel, amelyek mellett elkötelezi magát, és a kapott adatokból azok sokszorosát generálja le.

Az anyanyelvi intuíciónkra támaszkodó megfigyelési adekvátság szempontját tehát folyamatosan ötvözni kell a nyelvleírás gyakorlatában a rendszer teljességébe vetett hittel (ami kissé patetikus megfogalmazása a deskriptív adekvátságnak) és a magyarázó adekvátság nyelvek feletti (egyszerűségi/egységességi) szempontjával.

Hatékony általános kutatási stratégiának tartjuk a major mondat típusokba be-
rögződött konvenciók esetében annak vizsgálatát, hogy a feladó mit tud (iB), mire
vágynak (iD), és mire képes (iA), valamint mit feltételez ugyanezen modális dimenzi-
ókban a címzettjéről (iBuB, iBuD, iBuA). Feltételezhető továbbá valamilyen szán-
dék, amiről előrebocsátjuk, hogy arra irányul, hogy a címzettben váltson ki egy
bizonyos szándékot (ilul+).⁵

A felvázolt általános koncepciót az 1. táblázatban mint alulspecifikált intenzio-
nális profilt formalizáltuk, célorientált mentalizáció néven (l. a bal szélső oszlopot).
Realitást tulajdonítunk a tényleges kommunikációban (és nemcsak a rendszerépí-
tés folyamatában) ennek az információállapot-fragmentumnak. A beszélő figyelme
egy *e* eventualításra irányul (*infonra*, (*propozicionális*) *tartalomra*, *mondatgyökre* –
ahogyan lényegében ugyanerre szoktak utalni a terminológiai szempontból hetero-
gen szakirodalomban), amelynek iB-beli potenciális értékskáláját ([mi a feladó kiin-
duló tudása?], l. 1. sor) éppen felosztja a három major mondat típus. Az iB=–5

⁵ A félreértések elkerülése végett leszögezzük, hogy az 1. táblázat hét (fejléc alatti) sora nin-
csen pontos megfelelésben a bekezdésben elősorolt iB, iD, iA, iBuB, iBuD, iBuA, ilul+ vilá-
gokkal (melyek szintén éppen heten vannak), részben a megegyező attitűdtípusok egymás
mellé rendezése miatt. A táblázat rendezése ehelyett a következőképpen alakul, sorról sorra
haladva. 1. Ez a sor (még valóban) a feladói tudást/vélekedést rögzíti (iB). 2. Ez a sor a
címzetti tudásról szól, persze úgy, ahogyan az a beszélő nézőpontjából megítélhető (iBuB). 3.
Ebben a sorban arról van szó, hogy mire irányul a vágy/érdek (*e'*), ugyanis az nem feltétlenül
egyezik meg az elhangzó *e* propozícióval. 4. Ebben a sorban együttesen vétetik figyelembe a
feladó (*e'*-t érintő) érdeke (iD), a címzett feltételezhető érdeke (iBuD), és esetleges további
szereplők érdeke (iBoD). 5. Ez a sor azt a kérdést érinti, hogy az *e'* előállításában képes-e a
címzett ellátni a feladó által elvárt szerepet (iBuA); ez tehát a címzetti autoritásról szóló sor. 6.
Ebbe a sorba kerülnek a szándéokra vonatkozó kritériumok (ilul+: [milyen *e'* cselekvést akar a
közléssel kiváltani a feladó a címzettből, ahol *e'* nem feltétlenül azonos *e*-vel és *e'*-vel]). 7.
Ebbe az utolsó sorba kerültek a feladói autoritás kritériumai, ugyanis azok közvetlenül a
szándékkritériumra épülnek (iAilul+: [van-e illetékessége a feladónak az *e'*-re irányuló
szándékot kinyilvánítani, azaz egy bizonyos elvárást támasztani a címzettel szemben?]).
Végezetül megjegyezzük, hogy a főszövegben hol ilyen, hol olyan logika szerint haladva mind
a hét sor kritériumait érintjük majd mind a három major mondat típusra vonatkozóan; terje-
delmi okok miatt azonban elégségesen alapos és meggyőző tárgyalásra nem ehelyűtt, hanem
a Szeteli et al. (2018) előadásra épülő tanulmányban keríthetünk sort, ahol az 1. táblázat egy
még precízebb verziója mellett fogunk érvelni.

helyzet annak a beszélőnek kínál feladói profilt, aki (*e* illetén állásának hatására) változtatni akar a világon, ehhez segítségül hívva a hallgatót egy felszólító mondat-tal. Az $iB=+5$ helyzet a beszélő együttműködési szándékát ébresztheti fel: az információ nagy érték, egy kijelentéssel eljuttatható a hallgatóhoz. Az $iB \in "0"$ alaphelyzetet pedig úgy foghatjuk fel, hogy a beszélő nincsen az előző két cselekvési helyzetben, célja tehát az lehet, hogy eljusson oda, ami egy eldöntendő kérdés feladói profiljának felöltésével kezdeményezhető. A "0" a $[-4, +4]$ tartományt jelenti, azaz iB nem lehet $+5$ vagy -5 . A jelölési konvenció a 0 érték egy olyan két oldali környezetét határozza meg, ahol egy-egy vessző két ötödnyi intervallumegységet jelöl (a ritkábban használt pont jelent egy ötödnyi környezetet).

A célorientált mentalizáció profiljában a következő lépés már a címzettet is érinti: az első kérdés az, hogy a hallgató milyen tudás mellett alkalmas a címzetti szerepre, természetesen az *e* eventualitás vonatkozásában. Mivel diskurzusjelölővel nem módosított major mondat típusok hátterét próbáljuk feltárni, a címzetti szereptől a feladóiéval megegyező vagy azzal éppen ellentétes tudást várhatunk (speciálisabb összefüggést már jelölni kellene). A felszólító fogja az előbbi módon specifikálni *e* hátteret: a beszélő ezáltal összefogásra szólíthat fel a világ szerinte közösen negatívnak gondolt állapotának módosítása végett ($iB=-5=iBuB$). A kijelentő mondat típusnak viszont az adja meg az értelmét, hogy a hallgató tudatlan: $iBuB \neq +5$ (a címkében az aláhúzás a numerikusan értékelt világocskakomponenst jelöli). A kérdőnek pedig az, hogy a hallgató a nem tudatlan: $iBuB \in 5$, ami ugye azt jelenti, hogy a feladói profilban az *e* igazságértékéről biztos információval bíró címzett szerepel (akár $+5$, akár -5 ez a biztos információ).⁶ Az $iBuB$ világ címkéjében az iB komponens révén ragadjuk meg a mentalizációt, amiről a táblázatban olyan általános modellt fogalmazunk meg (l. bal szélső oszlop), miszerint értéke az $iBuA$ világok esetében is a $+5$ eloszlás szerint határozódik meg. E tanulmányban (terjedelmi okokból) pusztán megemlítjük, hogy a $+5$ érték *e* bal oldali környezetét egészen precízen úgy értelmezzük, hogy egy normális eloszlás haranggörbéjének a bal fele épül a $[+1, +5]$ tartományra. Ezzel az értékek közötti diszkriminációval azt kívánjuk megragadni, hogy akkor van a beszélő ideális helyzetben, ha a hallgató különféle attitűdjeiről biztos tudása van ($+5$, itt van az eloszlásgörbének maximumhelye), legrosszabb esetben pedig legalább vetődjön fel a beszélőben lehetőségként (ezt jelenti a $+1$), hogy az adott *X* attitűd olyan, mint ami az $iBuX$ profilérték gyanánt az adott intenzionális profilban szerepel. Ez a mentalizációfelfogás nagyon megengedő és uniform – azt az eddigi kutatási tapasztalatunkat fejezi ki, hogy semmi nem mutat az uB és az uA modális dimenziók eltérő szintű beszélői monitorozására.

⁶ Felmerülhet, hogy egy eldöntendő kérdést már abban az esetben is érdemes feltennie a beszélőnek, ha a hallgatójáról nem biztos tudást feltételez, csupán az övénel biztosabbat ($iBuB > iB$). Szeteli-Dóla-Alberti (2019) ebben a szellemben tárgyalja a diskurzusjelölővel „finomított” eldöntendő kérdések problémáját (pl. *Szerinted/Vajon van a szomszédnak ilyen kutyája?*). A „finomítás” nélküli alapesetet azonban továbbra is a biztos hallgatói tudás elvárására látjuk célszerűnek felépíteni. Jövőbeli kutatások döntik majd el, hogy az esetlegesen ellentmondó eseteket érdemesebb-e „kimagyarázni”, vagy az eldöntendő kérdés javasolt alapprofilját célszerű módosítani.

Célorientált mentalizáció	Kijelentő	Felszólító	Eldöntendő kérdő
	Alap	Alap	Alap
e-re: iB	iB=+5 _a	iB=-5 _y	iBiB = $\gamma \bullet \beta = -5 \bullet 5$ → iB \in "0"
iBuB \in " +5	iBuB \in "0"	iBuB=" +5 \bullet γ	iBuBiB = "+5 \bullet -5 \bullet 5 → iBuBiB \in " +5 \bullet +5 \bullet 0"
e'-re, ... \bullet W, $r \in R \subseteq \{i, u, o\}$,	W=uB+	Default: e'=res _a	W=iB+
(Σ iB:rD)/(5 \cdot R) \in " +5	iBrDuB+=5 _{β}	e'-re: iBrD	iBrDiB+= β
iBuA \in " +5 \bullet +5	iBuAuB+= β	e'-re: iBuA	iBuAiB+= β döntő elem: iBuB= $\beta' \in \beta$
e"-re: iIul+ \in " +5 \bullet +5	iIul+uB+= α	e"=e-re: iIul+	iIul+iB+= β'
iAiIul+ \in " +5	iAiIul+uB+= α	e"=e-re: iAiIul+	iAiIul+iB+= β'
	legitimál: iE= α		

1. táblázat

A három major mondattípus intenzionális profilja

A beszélő tehát figyelmét egy *e* eventualításra összpontosítja, és felméri, hogy ő maga és a hallgatója mit tud *e* igazságértékéről (l. 1–2. sor). A következő kérdés, hogy mi az a vágy, ami beszédaktusra ragadtatja (l. 3. sor). Általánosságban csak annyit állítunk, hogy egy *e*-hez képest meghatározandó *e'* eventualításra irányul ez a vágy (az iD és iBuD világokban tehát az *e'*-t kell értékelni, l. 3–4. sor), ami – már-mint az *e'* – ideális esetben maximálisan (+5), legrosszabb esetben pedig „esetlegesen talán” (+1) hatalmában áll a hallgatónak (iBuA \in " +5, l. 5. sor). Felszólítás esetén az *e'* lényegében megegyezik az *e*-vel, csak az igazságértékén kell fordítani. Mivel pedig a kijelentés és a kérdés az *e*-ről való tudás valamilyen irányú átadásáról szól, az uB+, illetve az iB+ kimeneti információállapotok segítségével definiálható az *e'* az *e* eventualitásból kiindulva (l. 3. sor). Ha például az *e* eventualítás az az állapot, hogy Fanni vegetáriánus, akkor az *e'* az az esemény, hogy [a megfelelő beszédrésztvevő megtudja, hogy Fanni vegetáriánus].

Még nem mondtuk ki, hogy a major mondattípusok mely beszédrésztvevő érdekét hivatottak szolgálni. Azt a hipotézist kívánjuk megfogalmazni, hogy a diskurzusjelölőtlén alapeset az, hogy ez nem dől el, hanem a beszélő valamiféle összérdeket érvényesíthet a major intenzionális profilok választásával. A táblázatban a szummás képlet ad ennek formális megfogalmazást a 4. sorban, ami eredendő alulspecifikáltságából fakadóan (l. Kleiber 2018) ugyanolyan egységes keretet nyújt, mint amire Condoravdi–Lauer (2012) törekszik antireprezentacionalista dinamikus szemantikai megközelítésben (olyan eltérő beszédaktusok „közös nevezőjének” feltárása során, mint az *order* 'parancs', a *disinterested advice* 'érdek nélküli tanács', a *concession* 'engedmény').

Lássunk erre néhány példát! A (3a)-ban bemutatott felszólítást folytathatja a beszélő a (3b) mondattal éppúgy, mint a (3b')-vel; de ugye az sem elképzelhetetlen, hogy a (3a) folytatása a hallgató részéről elhangzó (3b'') szöveg lesz. Ezzel azt szemléltetjük, hogy a felszólítás háttérében éppúgy állhat a beszélő vágya (3b), mint a hallgatóé (3b'), vagy akár egy harmadik személyé (3b''). Sőt, a (3c) beszélői folytatás azt sugallja, hogy akár közös érdek is lehet az *e* eventualítás

megvalósítása, legalábbis a beszélő megítélése szerint. Mindez alapján a feladói profilra olyan rugalmas modellt javasolunk, ami jól megragadja ezt a sokszínűséget.

- (3) a. Menj haza! $R=\{ \}$
 b. Elegem van belőled! $R=\{i\}$
 b'. Látom, hogy már inkább otthon lennél. $R=\{u\}$
 b". A férjem miatt mondd? Ő most meccset néz a haverjaival, és csöppet sem bánja, ha nem otthon lábatlankodom. $R=\{o\}$
 c. Menj most haza! Meggyőződéseim szerint mindketten így járunk jobban.
 $R=\{i,u\}; (iBiD:iBiD+iBuD:iBuD)/10=(5.5+3.4)/10=3,7$

Az ideális modell átlagolja – vagyis először összegezze – a figyelembe vett vágyakat! Érdemes eközben azt is tekintetbe venni, hogy a beszélő mások vágyait nem ismerheti biztosan, illetve különböző személyek vágyait eltérő mértékben ismerheti; ennek megragadására a matematika eszköztára a súlyozást kínálja. A táblázatban bemutatott szummás képletet elegánsan *episztemikusan súlyozott átlagérdeknek* nevezhetjük. A (3c) példához társítottunk egy kis mintaszámítást. Így adódnak a részösszegek: 5·5: a beszélő biztos benne, hogy egyértelműen a hallgató távozását akarja, 3·4: a beszélő elég valószínűnek tartja, hogy a hallgató is meglehetősen erősen vágyik a távozásra. Az átlagolás miatt kell a figyelembe vettek halmazának elemszámával, vagyis jelen esetben 2-vel osztani, hiszen a beszélő és a hallgató lett figyelembe véve (továbbá 5-tel is kell osztani, mert az értékskála ötödökre alapul).

A nyelvi rendszerünkről kialakítandó kép szempontjából fontos, hogy a diskurzusjelölők döntő szerepe az eredendően sok tekintetben alulspecifikált major intenzionális profilokba belépve a specifikálás. Megfigyelhető például, hogy a felszólításban az igető első szótagjának megnyújtásával – amit vokális diskurzusjelölőként fogunk fel – azt lehet érzékeltetni, hogy a címzett érdekét szolgálja az eventualitás megvalósítása, legalábbis a beszélő szerint (4a). Bizonyos mondatzáró szótagok megnyújtásával viszont a feladói érdek fejeződik ki (4a'). E vokális diskurzusjelölők intenzionális profiljának és formális jegyeinek precízebb leírása nem célja e tanulmánynak, de profilspecifikáló szerepük bemutatása annyiban is releváns, hogy a nélkülük alkotott mondatok specifikálatlanabb voltára felhívják a figyelmet. Megjegyzendő még a (4a') példa kapcsán, hogy a beszélő és a hallgató szociális viszonyrendszerének az aktuális világban való kiértékelése révén számot adhatunk arról is, hogy egy tinilány az udvarlójának mondhatja ezt, de egy dékán egy tanácskezelőnek aligha.

- (4) a. Meeenj haza! Mit bánom én! $R=\{u\}$
 a'. Menj hazaaa! Léci-léci! $R=\{i\}$
 b. *Nyugodtan* vitasd meg az ügyet a férjeddal! $R=\{u\}$

A (4b) példa a *nyugodtan* diskurzusjelölő szó specifikáló szerepét mutatja be: itt is a címzett érdekét véli szolgálni a beszélő az adott feladói profil választásával. Az érdekesség kedvéért olyan szósort állítottunk össze, hogy a *nyugodtan* határozószói jelentésében is értelmezhető legyen a propozíciós tartalom részeként; ez az olvasat azt fejezi ki, hogy a hallgató legyen nyugodt, miközben a férjével tárgyal, az pedig nem válik egyértelművé, hogy kinek az érdeke van előtérbe helyezve, hiszen a mondatban nincsen diskurzusjelölő. Megjegyzendő, hogy a *nyugodtan* kétféle

olvasatát a befoglaló mondat intonációs mintázata elkülöníti (aminek a háttérben nyilván eltérő szintaktikai szerkezetek állnak).

Ha óvatosan meg akarunk maradni a teljes általánosság mellett, akkor a feladói szándékot egy (nyilván szintén *e*-hez képest meghatározandó) *e*" eventualitás címzett segítségével való elérésében fogalmazhatjuk meg (ilul+, l. 6. sor). A felszólítás esetében nyilván az *e* igazságértékének az átállítása lesz a végső szándék, míg a kijelentés és az eldöntendő kérdés esetében *e* igazságértékét valamelyik beszéd-résztevő kimeneti információállapotában kell átállítani.⁷

Általánosságban azt lehet még kimondani, hogy a beszélő akkor dönthet egy intenzionális profil feladói szerepének felvétele mellett, ha (befolyásolási) szándéka (ilul+) ideális esetben semmilyen jogosultsági követelménynek nem mond ellent (*i*Alul+=+5), vagy legalább lát érvet a beszélő *e* jogosultság fennállása mellett (*i*Alul+=+1).

Összefoglalva, a 3.1. egységben egy olyan proto-profil mellett érveltünk, ami előkészítéseként szolgálhat valamely diskurzusjelölő nélküli major mondattípus alkalmazásának. A beszélő a proto-profil választásával már egy konkrét *e* eventualításra összpontosít, erről gondolkodik, és amire jut, annak megvalósítását egy már kiszemelt és mentalizált címmel kíséri meg elképzelni. A folyamat vagy megáll a gondolatkísérlet szintjén, vagy valamely major mondattípus intenzionális profiljává specifikálódva egy beszédaktus performálásába torkolhat. Terjedelmi okok miatt a felszólító és a kijelentő alaprofil részletesebb bemutatását igénylő olvasót Alberti et al. (2019) tanulmányához kell utalnunk; ehelyütt – Maleczki (2006; 2007) releváns tanulmányaiból kiindulva – a kérdő profilt tárgyaljuk tüzetesebben.

3.2. Az eldöntendő kérdés alaptípusának intenzionális profilja

A (diskurzusjelölővel nem módosított) alap-eldöntendőkérdéstípus nem más, mint felszólítás a beszélő részéről információállapotának módosítására (Searle 1969: 69), l. (5a–a'). Köszönhetően annak, hogy a *ReALIS* formális rendszer, az eldöntendő kérdés profilja innentől kezdve kiszámítható (ahogyan azt Alberti et al. (2019) bemutatja), és megkapjuk az 1. táblázatban bemutatott kritériumegyüttest.

- (5) a. Fanni vegetáriánus?
 a'. Világosíts fel arról, hogy Fanni vegetáriánus-e!
 b. Ne játszd meg magad! Pontosan tudod, hogy (nem) az.
 c. Fanni *ugye* vegetáriánus?
 c'. Fanni *ugye* nem vegetáriánus?

⁷ Az 1. táblázatban olyan matematikai eszköztárat mutatunk be (ezúttal nem a teljes magyarázat, hanem a szemléltetés igényével), amely az eddigieken túl további két tényezőt is figyelembe vesz. I. A görög betűkkel értékazonosságot fejezünk ki. Egy kijelentéssel például általánosságban nem az a feladó szándéka (l. 6. sor), hogy +5 megbízhatósággal épüljön be a címzett elméjébe (ilul+uB+=+5), hanem hogy pontosan azzal az α megbízhatósággal, amellyel a feladó maga valószínűsíti (*i*B= α az 1. sorban), ami diskurzusjelölőtlen kijelentő mondat esetében történetesen éppen +5. II. A sötét háttérű értékek az iménti értékazonosítással kapcsolatos nyelvelsajátítási hipotézisre utalnak: a gyermeknek jóval kevesebb számértéket kell elsajátítania, mint amennyi az 1. táblázatban mint strukturált számmátrixban található: csupán bizonyos generátorértékeket kell elsajátítania – ezek a sötét háttérű értékek –, aztán a további értékeket a generátorértékekből hozhatja létre.

Rögtön az első profilelem érdekes számításokra ad lehetőséget. A felszólítást egy „negatív tudás” alapozza meg ($iB=-5$), ami az adott esetben az a kívánatos állapot, amelyben a beszélő ismeri az e eventualitás igazságértékét ($iB=5$). Komponálva: „tudom, hogy nem igaz, hogy tudom, hogy e igaz-e vagy hamis”. Ez a nyelvbe kódolt „józan paraszti ész” alapján annyit tesz: „nem tudom, hogy e igaz-e, vagy hamis”, ami a skálánk „0” intervallumába helyezi a feladói tudás szintjét az e -t illetően. A „0” eloszlásként is értelmezhető, ami azt ragadja meg, hogy a beszélő számára akkor a legideálisabb a feladói szerep felvétele, ha nincs semmilyen pre-koncepciója az e igazságértékére vonatkozóan ($iB=0$). Ha a hallgató megneszeli, hogy $iB=+5$ vagy $iB=-5$, akkor – mondjuk az (5a) kérdést – az (5b) formájában utasíthatja vissza. Ha $iB \in -4$, akkor a beszélő egy *ugye* diskurzusjelölővel jelezheti a hallgatónak azirányú elfogultságát, hogy az e -t többé-kevésbé valószínűnek tartja, csupán megerősítést kér (5c). Ha $iB \in -4$, akkor a tagadott változatra kérhet megerősítést a hallgató az *ugye* beiktatásával (5c').

A címzeti tudásra vonatkozó kritérium a felszólítói iBuB-kritérium (miszerint a címzett is minden bizonyos tisztában van a „negatív állapottal”) és az $iB=5$ kritérium kompozíciójából jön létre. Ezt a profilelemet az a beszélő sérti meg, akinek az (5a) kérdése meghökkenti a hallgatót, például ilyen választ kiváltva belőle: „Tíz év barátság után még ennyit sem tudsz róla?!” (vagyis nincsen „közös tudás a negatív állapotról”, mivel ő úgy hitte, hogy a beszélő pontosan ismeri az e igazságértékét). Folytathatja persze a hallgató a válasz megadásával („Ja, elkötelezett vegetáriánus.”), elfogadva, hogy a beszélő tudatlan az ügyben, ezzel lényegében felvéve a címzeti szerepet, akkommodálva a beszélő tudatlanságának a tényét.

Ami a D-dimenziót illeti, egyrészt kézenfekvően kínálja a rendszer, hogy (míg a kijelentés esetében az $uB+=5$, addig) ezúttal az $iB+=5$ a vágyott állapot (a fenn nem álló $iB=5$ kiinduló helyzet megváltoztatásaképpen), másrészt magában a profilban specifikálatlan, hogy ki a „kedvezményezett” (6).

- (6) a. Pisti, hoztál zseblámpát? $R=\{i\}$ v. $\{i,u,o\}$ v. $\{u\}$
 b. Az új kollégának van barátnője?
 b'. Ildit érdekli, hogy remélhet-e a személyében udvarlót? $R=\{o\}$

A (6a)-ra többféle olvasatot is elképzelhetünk, amelyek közös vonása, hogy egy olyan társaság vezetője teszi fel a kérdést, aki egy csapat gyerekekkel indul egy barlangba kirándulni. Az egyik változatban a címzett volt megbízva a zseblámpához, így elsődlegesen a beszélőt érdekli a válasz ($R=\{i\}$): lényegében azt ellenőrzi a kérdéssel, hogy a hallgató teljesítette-e a rábízott feladatot. Egy másik változatban az a kínos alaphelyzet, hogy az utolsónak érkező Pistin kívül már mindenkiről kiderült, hogy elmulasztott zseblámpát hozni; az egész társaság számára releváns tehát a válasz ($R=\{i,u,o\}$). A 3. változatban pedig mindenki a maga zseblámpájával kell, hogy majd boldoguljon a barlangban; így aztán magának a címzett Pistinek az érdeke, hogy még az indulás előtt kiderüljön az igazság ($R=\{u\}$).

A (6b-b') párbeszéd további példát nyújt a keresési mechanizmusokra. Mondjuk, aki a beszélő a (6b)-ben, nem úgy ismert, mint akit érdekel a kollégák magánélete, és a hallgatóról sem gondolható, hogy bármi érdeke fűződne ahhoz, hogy az új kolléga magánéletét vitassa meg bárkivel is. Amennyiben ezt gondolja a hallgató, visszautasítja a címzeti szerepet imígyen: „Mióta érdekel téged/minket az

ilyesmi?!” Tovább keresgélve azonban eljuthat a (6b’)-ben közölt hipotézishez: a szingli Ildit érdekli a válasz; az 1. táblázatban e' jelölésű eventuais elem pedig – az, hogy Ildit *valójában* mi érdekli: reménybeli udvarló-e számára az új kolléga. Az élet-hossziglan építettnek feltételezett beszélői/hallgatói információállapotban az elhangzó e -hez asszociált propozícióként a javasolt e' propozícióra rá lehet találni a szokásos *bridging* technikával, mint mondjuk a *papra* egy szoba került esküvő kapcsán (Kálmán 1990).

A szándék-profilelem – ahogy a kompozícióból adódik – kifogástalanul illik az intuíciónkhöz: „azt a szándékot szándékozom kiváltani belőled, hogy világosíts fel, igaz-e az e , vagy sem, a nálad meglévő információval” ($iIuI+iB+$).

A címzett autoritásának ($iBuAiB+$) két alapvető tényezőjét látjuk: képes-e megadni a választ, és van-e rá joga, jogosultsága. Az előbbi ügyében egy olyan világ érintett, az $iBuB$, ami a másik két major mondatípus profiljában a B-dimenzióban kap szerepet: rendelkezik-e a kívánt információval, azaz fennáll-e az, hogy $iBuB=5$. A (7a) válasszal a hallgató a címzetti szerepre való alkalmatlanságát ismeri el. Ugyanezt mondja ki a (7a') válasszal is, de ezúttal nem a tudatlanság a probléma, hanem hogy az információ átadására csak megfelelően biztonságos körülmények között kerülhet sor.

- (7) a. Sajnos fogalmam sincs.
 a'. Erről telefonban nem beszélhetek.
 b. Na de Béla, hogy kérdezhet ilyet egy úrinőtől?
 b'. Ildi a lelkemre kötötte, hogy ezt ne áruljam el senkinek.

A feladói autoritást az $iAiIuI+iB+$ világ megfelelő kiértékelése szabályozza; megadjuk a táblázatban az öröklődések miatt nem részletezett értékekkel: $iAiIuI+iB+e+5+5+5+5+5+5$. Vagyis a feladónak minél nagyobb mértékben a hatalmában kell álljon az, hogy minél erősebb szándékot nyilváníthasson a tekintetben, hogy a címzettben maximális szándék ébredjen a feladó e igazságértékéről való tájékoztatására. Mikor nem áll hatalmában a beszélőnek a kérdésfeltevés? Például egy férfi kolléga nem érdeklődhet intim női dolgok iránt; ha megteszi, a (7b)-hez hasonló visszautasításban részesülhet. Más típusú jogosultatlanság esete az, amikor a beszélő egy titkot firtat, ezzel kíséreltet téve arra, hogy a hallgatóban bűnös szándék ébredjen az illetéktelen személy felvilágosítására (7b').

4. A kiegészítendő kérdés intenzionális profilja

Azt állítjuk, hogy az eldöntendő kérdés intenzionális profilját a kiegészítendőre alkalmazva – technikai apróságoktól eltekintve – adekvát megoldást kapunk, köszönhetően a (6b–b') példa kapcsán tárgyalt D-dimenzióbeli összérdekképlet rugalmas megfogalmazásának (1. táblázat). Emlékeztetőül: oly módon alulspecifikált a képlet, hogy a beszédrésztvevőkre van bízva, hogy adott kontextusban kik alkotják a „figyelembe veendőket” R halmazát, illetve az elhangzó e propozícióhoz képest milyen asszociált e' propozícióban látják az „érdekes információt” (ahol az asszociációs hálózat maga az élethossziglan épített beszélői/hallgatói információállapot).

A (8)-ban megismételt (1a–c')-beli példamondatokon és a (9)-beli további változatokon fogjuk ezt bemutatni, terjedelmi okokból erősen egyszerűsített $\Re eALIS$ -

formulák segítségével (se időreferensekkel, se a kollektív/disztributív megkülönböztetéssel nem foglalkozunk, de ezek nem is relevánsak az aktuális mondanivaló szempontjából).

- (8) a. Eltévedt (például) Rozália. $e' = [e \ \& \ \{Rozália \in \omega\}]$
 a'. Rozália tévedt el. $e' = [e \ \& \ \{\{Rozália\} = \omega\}]$
 b. Ki tévedt el? $e = [\text{eltévedt}(\omega), \ \omega \sqsubseteq \{Hugó, Leó, Nóri, Rozália\}] \ \& \ \kappa(\omega)$
 b'. Melyik lány tévedt el? $e = [\text{eltévedt}(\omega), \ \omega \sqsubseteq \{Nóri, Rozália\}] \ \& \ \kappa(\omega)$
 c. Hugó vagy Rozália tévedt el? $e = [\text{eltévedt}(\omega), \ \omega \sqsubseteq \{Hugó, Rozália\}] \ \& \ \kappa(\omega)$
 c'. Rozália tévedt el? $e = [\text{eltévedt}(\omega), \ \omega \sqsubseteq \{Rozália\}] \ \& \ \kappa(\omega)$
- (9) a. Valaki eltévedt? $e = [\text{eltévedt}(\omega), \ \omega \sqsubseteq \{Hugó, Leó, Nóri, Rozália\}] \ \& \ \kappa(e)$
 a'. Valamelyik lány eltévedt? $e = [\text{eltévedt}(\omega), \ \omega \sqsubseteq \{Nóri, Rozália\}] \ \& \ \kappa(e)$

A kiegészítendő (8b–b') kérdések csupán annyiban különböznek az eldöntendő (9a–a') kérdésektől, hogy nemcsak a tartalmas szavakból „összeolvasható” *e* információt – [egy kontextuálisan ismerhető halmaz valamely ω részhalmazának tagjai eltévedtek] – helyezik a kérdő intenzionális profilba, hanem a beszélői figyelmet formalizáló κ kurzort (Alberti 2011) ráirányíták az azonosító fókuszban álló referensre – ami maga az ω . A kérdőprofil eleve azt jelöli meg összerdekként, hogy *e* helyett egy „értékesebb” *e'* információ szerepeljen a válaszban. Ezért a (9a–a') eldöntendő kérdésekre is az *e* igazságértékét nyújtó „korrekt” (9c) választ preferált kiegészíteni a (8a) vagy (8a') információval. Ugyanez a (8a–a') típusú additív válasz a kiegészítendő kérdések esetében nemcsak preferált, de egyenesen kötelező, amennyiben a kurzornak (az adott esetben) azt a funkciót tulajdonítjuk, hogy az általa kijelölt referensről kell új információt közölni; a lakonikus (9b) tehát ez esetben már elfogadhatatlan. A (9c–c') pontokban azt szemléltetjük, hogy a kurzorérték mindig az a referens, amelyre a kiegészítendő kérdés vonatkozik, amely ponton tehát a kérdező információbővülést vár el.

- (9) b. Igen. e
 c. Ki ajándékozott meg valakit? $e = [\text{megajándékozott}(x, y)] \ \& \ \kappa(x)$
 c'. Kit ajándékozott meg valaki? $e = [\text{megajándékozott}(x, y)] \ \& \ \kappa(y)$

A fenti (8c–c') kérdéstípus éppen a Biezma–Butt–Jabeen (2018) által leírt *kya*-kérdés, ami látszólagos eldöntendő karaktere ellenére inkább kiegészítendő kérdésként funkcionál: az azonosító-fókuszban álló kifejezés a szóba jöhető halmazát adja meg, amihez képest kiegészítő választ vár a kérdező (ezért jó a (8a) vagy (8a') válasz). A (8c–c')-ben közölt kurzorértékekkel adekvát módon le tudjuk írni ezt a helyzetet.

A (9d–d') példák kapcsán annak jelentőségét kívánjuk megvilágítani, hogy a *reALIS*-ben a 3.1. szakaszban javasolt kérdőprofil konkrét beszélői és hallgatói információállapotok kontextusában specifikálódik.

- (9) d. Ja, eltévedt valaki... e
 d'. Eltévedt (például) egy erdélyi cserediák. $e' = [e \ \& \ \{x \in \omega\}] \ \& \ [\text{erdélyi}(x)] \ \& \ [\text{cserediák}(x)]$

Amit a profil előír: a válaszadó igaznak gondolt információt nyújtson, és mérlegelje, hogy a kérdező milyen *e'* információt remél, nagy valószínűséggel saját érdekében, vagy milyen más érdeket szolgálhat a válaszadás.

Mint Oishi (2016) említése kapcsán már szóba került, a beszélő a maga tényleges információállapotával elkülönül a „feladótól” mint választott szereptől. A válaszadó dönthet úgy, hogy saját érdekét szolgálja ($R=\{i\}$), ami történetesen lehet az, hogy nem ad érdemi információt. A (8b) kérdésre a (9d) válasz ezt a stratégiát példázza. Amennyiben a válaszadó a kérdező érdekét próbálja kiszolgálni ($R=\{u\}$), akkor fel kell mérnie (mentalizálva a másikat), hogy a (8a) válasz alternatívájaként nem hasznosabb-e a (9d'). Azon múlik, hogy a kérdező ismeri-e Rozáliát. Ha igen, akkor a (8a) az értékesebb válasz, mert a felfrissült információállapotban mindaz az információ a hallgató rendelkezésére fog állni az „eltévedőről”, amit korábban tudott Rozáliáról. Egyébként viszont egy puszta névnel többet érhet az „eltévedő” státuszának és származásának felfedése.

A döntés, hogy információs vagy azonosító fókusz (8a/a') válasszon-e a válaszadó például a (8b) kérdésre, nyilván szintén a két információállapot tartalma alapján elemezhető. Kérdőprofilunk végső soron Grice (1975) minőségi és mennyiségi maximáját formalizálva néhány esetre triviális specifikációt nyújt. Ha a válaszadó mindenkiről pontosan tudja, hogy eltévedt-e, vagy sem, akkor az általa adható legértékesebb információ a (8a'), amennyiben persze igaz. Ha viszont sokakról nem tud biztosat, és/vagy Rozáliáról viszont tudja, hogy fontosabb a kérdezőnek, mint a többiek, akkor a (8a) az ideális válasz (még ha néhány más eltévedőről is tud). Általános megoldóképlettel jelenleg nem szolgálhatunk, de az nyilvánvaló, hogy a két információállapot tartalmi jellemzőinek figyelembe vétele szükséges feltétele a döntésnek. Az a 2.2. szakasz végén szereplő észrevétel, miszerint az információs fókuszos válasz csak „pragmatikai átértékelés” után (és árán) fogadható el, a következőképpen magyarázható meg. A kérdező konvencionalizált elvárása a legértékesebb, tehát kimerítő válasza irányul. Aki nem ilyen választ ad, az a nyelvi forma szerinti címzett szerepet nem kifogástalanul játssza el (miközben lehet, hogy a valós kérdezői érdeket éppen így szolgálta leginkább); ezt lehet expliciten jelezni a *például* diskurzusjelölővel (vagy sajátos, hezitáló hangsúllyal).

Végül a (9e) azt szemlélteti, hogy a teljesnek ható (8a') válasznál is adható „még értékesebb”. Az élethosszigan épített hallgatói információs hálózat tovább gazdagodik, ha az eltévedés potenciális okai is szóba kerülnek, túlmenően az eltévedőket az el nem tévedőktől elkülönítő részalmazviszonyokon.

(9) e. A másnaposan versenyző Rozália tévedt el.

$e' = [e \ \& \ [(Rozália)=\omega] \ \& \ [másnapos(R)]] \ \& \ ...]$

Az alapul vett Maleczki-tanulmányok dinamikus szemantikai megközelítése egy kontextuálisan ismerhető halmaz valamely részalmazának azonosításában határozza meg a kiegészítendő kérdések „megfejtését”. A *miért*-es (10a) és a *kezdemenyező* (11a) kérdések azonban nyitottak az iménti értelemben, így esetükben az eddigi megoldás önmagában elégtelen. Ahogyan azonban „pragmatikaivá” terjesztettük ki a dinamikus szemantikai kiindulópontot, a kontextuális zártsgot nem használtuk fel szükséges feltételként (csupán olyan tartalomként, ami befolyásolja az ideális válasz azonosítását). Ehelyett abból indultunk ki, hogy a kommunikáló felek élethosszigan épülő diskurzusreprezentációs struktúrájukkal (Alberti 2000) vesznek részt az adott társalgásban, és a kérdéssel egy ilyen struktúra megfelelő szegmensébe kér bepillantást a kérdező. A kulcskérdés tehát az, hogy milyen is ez

a struktúra. A válasz döntő eleme pedig a Szegmentált DRT (Asher–Lascarides 2003) retorikai relációiban rejlik. Terjedelmi okokból ehelyütt egyetlen illusztrációt nyújthatunk a lényeg megértetése végett: tegyük fel, hogy a (10b–b') egyetlen megnyilatkozásként hangzik el egy beszélő szájából.

- (10) a. Miért bőg a kisfiú? e
 b. A kisfiú elbőgte magát. e
 b'. A nővére pofon vágta. e'

Kötőszó nélkül ugyan némileg furcsa magyarul a (10b–b') szöveg, de az SDRT-s szerzők fő mondanivalóját azért ki lehet hámozni belőle: kontextus nélkül e szöveg kétértelmű. A (10b') értelmezhető egyrészt a (10b) okaként, amit például a *mivel* vagy *ugyanis* kötőelemekkel explicitté is tehetünk. Másrészt értelmezhető következményként is, amit például így tehetünk explicitté: *A nővére erre pofon vágta*. A tanulság: egy elhangzó mondatnak mindenképpen legitimálódnia kell egy szövegen belül oly módon, hogy *e'* propozicionális tartalma valamilyen retorikai relációval hozzákapcsolódik egy megelőző *e* propozicionális tartalomhoz. Ezt a relációt gyakran specifikáljuk is kötőszavakkal vagy más explicit kötőelemekkel, de ezek hiányában is általában szükséges a retorikai lekötöttség. A (10b–b') tartalma nem pusztán *e&e'* – ahogyan azt az elemi logika megadná. E képlettel nem is lehetne számot adni a kétértelműségről. Hanem az egyes olvasatokhoz egy tér-, idő- és eseményreferenseket is tartalmazó komplex diskurzusreprezentációs struktúra (DRS) tartozik.

Anélkül is nyilvánvaló, hogy belemennénk a technikai részletekbe, hogy egy beszédrésztvevő információállapota, mint élethossziglani DRS, számos esemény-referenst eleve oksági / következményi relációban tartalmaz. A (10a)-beli *miért*-kérdésre egy megfelelő információállapotú hallgató közvetlenül „kiválaszthatja” a (10b') választ. Bonyolultabb esetben akkommodációs lépésekkel gazdagíthatja olyanná az információállapotát, hogy abból kiválasztható legyen valamilyen válasz. A megfelelő mechanizmusok és a válaszok adekvátsági kritériumainak a feltárása természetesen jövőbeli kutatásokat igényel.

Ami a kezdeményező kérdéstípust illeti (11a), közvetlen megoldást nyújt az iménti alapgondolat, miszerint a kommunikáló felek élethossziglan épülő DRS-ájukkal vesznek részt az adott társalgásban, és a kérdezőssel egy ilyen struktúra megfelelő szegmensébe kér bepillantást a kérdező.

- (11) a. Mi a helyzet? e
 b. Téged vártunk!

A kezdeményező kérdés esetében a „megfelelő szegmens” az éppen aktuális figyelmi jelenethez kapcsolódó, tehát kurzor által kijelölt eventualitás lehet. A (11b) jó válasz egy szobába belépő kérdező számára, aki feszült csöndben ülő, türelmetlenül rá váró embereket talál ott. Számtalan módon lehetne jellemezni az adott szituációt, de a válaszadó azt a gondolatot böki ki, ami éppen foglalkoztatja – és ez nyilván adekvát válasz. Természetesen ez a kérdéskör is alapos jövőbeli kutatásra szorul, valamint az is, hogy milyen további típusai vannak a fenti értelemben nyitott-nak nevezhető kérdéseknek.

5. Összegzés

A 4. szakasz végén vizsgált kérdés–válasz-alternatívák közös tanulsága, hogy Malczki (2006; 2007) a lehetséges világokra alapozott (1)-beli megoldása (l. 2.1.) jó kiindulópontot ad bizonyos objektív részalmazviszonyok feltárásával, de teljesebb, életszerűbb megoldást a kommunikáló felek tudásának/vélekedésének, vágyainak/érdekeinek és szándékainak az elemzése nyújt. A (3.1. szakaszban felvázolt, majd 3.2.-ben illusztrált) *ReALIS* formális pragmaszemantikai elmélet innovációja az, hogy ezen elemzési szempontok egytől egyig egységesen potenciálisvilág-modellbeli igazságértékelésként formalizálhatóak – új értelmezést adva az intenzió-függvénynek mint alternatív világmodelleken „végigvonuló” értékelésnek (elkerülve a 2.3.-ban felvázolt metaelméleti gondokat). Megoldási javaslatunk vonzó eleme, hogy a kiegészítendő kérdés intenzionális profilja azonosnak bizonyul az eldöntendővel; a különbségek a *ReALIS* ontológiájában kézenfekvően adódó kurzorbeállításnak tulajdoníthatóak (l. 4. szakasz és 2.2.). Megközelítésünk másik előnye, hogy a nyitott/kezdeményező kérdésekre is kiterjeszthető a megoldásunk, annak köszönhetően, hogy a kommunikáló felek élethosszigan épülő diskurzusreprezentációs struktúrájukkal vesznek részt az adott társalgásban: mind információállapotukat, mind a más elméletekben (pl. Farkas–Roelofsén 2017) alapul vett közös tudást (common ground) e struktúrák biztosítják.

Hivatkozások

- Alberti, Gábor 2000. Lifelong discourse representation structures. *Gothenburg Papers in Computational Linguistics* 00–5:13–20.
- Alberti Gábor 2011. *ReALIS. Interpretálók a világban, világok az interpretálóban*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Alberti Gábor 2012. Where are possible worlds? II. Pegs, DRSs, worldlets and reification. In Alberti Gábor – Farkas Judit – Kleiber Judit (szerk.) *Vonzásban és változásban*. Pécs: PTE Nyelvtudományi Doktori Iskolája. 308–323.
- Alberti, Gábor – Mónika Dóla – Eszter Kárpáti – Judit Kleiber – Anna Szeteli – Anita Viszket 2019. Towards a cognitively viable linguistic representation. *Argumentum* 15:62–80.
- Alberti, Gábor – Judit Kleiber 2012. Where are possible worlds? (arguments for *ReALIS*). *Acta Linguistica Hungarica* 59/1–2:3–26. doi:10.1556/ALing.59.2012.1-2.1.
- Alberti, Gábor – Judit Kleiber 2014. *ReALIS*. Discourse representation with a radically new ontology. In Ludmila Veselovská – Markéta Janebová (szerk.) *Complex Visibles Out There. Proceedings of the Olomouc Linguistics Colloquium 2014: Language Use and Linguistic Structure*. (Olomouc Modern Language Monographs 4) Olomouc: Palacký University. 513–528.
- Alberti, Gábor – László Nóthig 2015. *ReALIS*2.1: The implementation of generalized intensional truth valuation and expositive speech acts in on-going discourse. *International Journal on Advances in Intelligent Systems* 8/1–2:85–106.
- Alberti Gábor – Szeteli Anna 2018. *ReALIS*: a mi kölcsönös és élethossziganli tudásunk. *Iskolakultúra* 28/5–6:3–14. doi:10.17543/ISKKULT.2018.5-6.3.

- Andor, József 2011. Reflections on Speech Act Theory: An Interview with John R. Searle. *International Review of Pragmatics* 3/1:113–134.
doi:10.1163/187731011X563755.
- Asher, Nicholas – Alex Lascarides 2003. *Logics of Conversation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Balogh, Kata 2009. *Theme with Variations. A Context-based Analysis of Focus*. Amsterdam: Universiteit van Amsterdam.
- Biezma, María – Miriam Butt – Farhat Jabeen 2018. Polar Questions vs. *Kya* Questions in Hindi/Urdu. Előadás. 41st GLOW Conference 2018. 04. 11–14. Budapest.
- Cantarini, Sibilla – Werner Abraham – Elisabeth Leiss (szerk.) 2014. *Certainty-uncertainty – and the Attitudinal Space in Between*. (Studies in Language Companion Series 165) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Chomsky, Noam 2013. Problems of projection. *Lingua* 130:33–49.
doi:10.1016/j.lingua.2012.12.003.
- Condoravdi, Cleo – Sven Lauer 2012. Imperatives: Meaning and illocutionary force. In Christopher Piñón (szerk.) *Empirical Issues in Syntax and Semantics* 9. Paris: CSSP. 37–58.
- Dowty, David R. – Robert E. Wall – Stanley Peters 1981. *Introduction to Montague Semantics*. (Studies in Linguistics and Philosophy 11) Dordrecht: Reidel.
- É. Kiss, Katalin 1998. Identificational focus versus information focus. *Language* 74/2:245–273. doi:10.2307/417867.
- Farkas, Donka F. – Floris Roelofsen 2017. Division of labor in the interpretation of declaratives and interrogatives. *Journal of Semantics* 34/2:237–289.
doi:10.1093/jos/ffw012.
- Grice, H. Paul 1975. Logic and conversation. In Peter Cole – Jerry L. Morgan (szerk.) *Syntax and Semantics Vol. 3. Speech Acts*. New York: Academic Press. 41–58.
- Kálmán, László 1990. Deferred information: The semantics of commitment. In László Kálmán – László Pólos (szerk.) *Papers from the Second Symposium on Logic and Language*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 125–157.
- Kamp, Hans 1981. A theory of truth and semantic representation. In Jeroen A. G. Groenendijk – Theo M. V. Janssen – Martin B. J. Stokhof (szerk.) *Formal Methods in the Study of Language*. Amsterdam: Mathematisch Centrum. 277–322.
- Kamp, Hans – Josef van Genabith – Uwe Reyle 2011. Discourse representation theory. In Dov M. Gabbay – Franz Guenther (szerk.) *Handbook of Philosophical Logic: Volume 15*. 2. kiad. Berlin: Springer. 125–394.
- Kárpáti Eszter – Szeteli Anna 2018. *Parancsolsz?* Mondattípus, illokúciós aktus, perlokúciós hatás. Előadás. Újdonságok a szemantikai és pragmatikai kutatásokban 2018. 04. 27. Szeged, SZTE.
- Kleiber, Judit 2018. Similar intentions with different underlying wishes: Intensional profiles of imperatives in Hungarian. *Jezikoslovlje* 19/3:365–391.

- Langacker, Ronald W. 2017. Evidentiality in Cognitive Grammar. In Juana I. Marín Arrese – Gerda Haßler – Marta Carretero (szerk.) *Evidentiality Revisited. Cognitive Grammar, Functional and Discourse-Pragmatic Perspectives*. (Pragmatics & Beyond New Series 271) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 13–55. doi:10.1075/pbns.271.02lan.
- Lauer, Sven 2013. *Towards a Dynamic Pragmatics*. PhD disszertáció. Stanford: Stanford University.
- Maier, Emar 2016. Attitudes and mental files in Discourse Representation Theory. *Review of Philosophy and Psychology* 7/2:473–490. doi:10.1007/s13164-015-0296-6.
- Maleczki Márta 2006. Kérdések és válaszok a fókusz szemantikájáról. In Kálmán László (szerk.) *KB 120. A titkos kötet. Nyelvészeti tanulmányok Bánréti Zoltán és Komlósy András tiszteletére*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 60) Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet, Tinta Könyvkiadó. 37–48.
- Maleczki Márta 2007. Szemantika: Szerkezetek jelentése. In Alberti Gábor – Fóris Ágota (szerk.) *A mai magyar formális nyelvtudomány műhelyei*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 124–138.
- Maleczki Márta 2016. Van-e a nyelveknek logikája? In Kas Bence (szerk.) *„Szavad ne feledd!” Tanulmányok Bánréti Zoltán tiszteletére*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 29–37.
- Nuyts, Jan 2017. Evidentiality reconsidered. In Juana I. Marín Arrese – Gerda Haßler – Marta Carretero (szerk.) *Evidentiality Revisited. Cognitive Grammar, Functional and Discourse-Pragmatic Perspectives*. (Pragmatics & Beyond New Series 271) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 57–83. doi:10.1075/pbns.271.03nuy.
- Oishi, Etsuko 2016. Austin's Speech Acts and Mey's Pragmemes. In Keith Allan – Alessandro Capone – Istvan Kecskes (szerk.) *Pragmemes and Theories of Language Use*. (Perspectives in Pragmatics, Philosophy & Psychology) Berlin: Springer. 335–350.
- Pollard, Carl 2007. Hyperintensions. Előadás. 19th European Summer School in Logic, Language and Information. Trinity College, Dublin.
https://www.scss.tcd.ie/conferences/esslli2007/content/CD_Content/content/id28/id28.pdf.
- Searle, John R. 1969. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Searle, John R. 1979. *Expression and Meaning. Studies in the Theory of Speech Acts*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Searle, John R. – Daniel Vanderveken 1985. *Foundations of Illocutionary Logic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Szeteli Anna – Alberti Gábor – Kleiber Judit – Kárpáti Eszter 2018. Lehetséges lehetséges világaink. Előadás. Újdonságok a szemantikai és pragmatikai kutatásokban 2018. 04. 27. Szeged, SZTE.
- Szeteli, Anna – Mónika Dóla – Gábor Alberti 2019. Pragmasemantic analysis of the Hungarian inferential-evidential expression *szerint*. In Ewa Willim (szerk.) *Proceedings of SinFonIJA11*. Krakow.

Wimmer, Heinz – Josef Perner 1983. Beliefs about beliefs: Representation and constraining function of wrong beliefs in young children's understanding of deception. *Cognition* 13/1:103–128. doi:10.1016/0010-0277(83)90004-5.

A szerzőkről

Alberti Gábor (DSc) egyetemi tanár a Pécsi Tudományegyetemen, ahol a Nyelv-tudományi Tanszéket és a Nyelvtudományi Doktori Iskolát, valamint a *ReALIS* Elméleti, Számítógépes és Kognitív Nyelvészeti Kutatócsoportot vezeti, amelynek valamennyi szerzőtárs a tagja. *Dóla Mónika* (PhD), *Kárpáti Eszter* (dr. habil.), *Kleiber Judit* (dr. habil.) és *Viszket Anita* (PhD) egyetemi adjunktusok ugyanezen a tanszéken, *Szeteli Anna* pedig pragmatikai témakörben OTDK-díjas biológia–német szakos hallgató. Alberti és Kleiber a logikai alapú formális pragmaszemantikai megközelítések kutatója, Kárpáti a klasszikus pragmatika és a szövegtan szakembere, Dóla konstrukciós és funkcionális megközelítésekben dolgozik, Viszket pedig a pragmatikai deficitet kutatja.

Elérhetőségek: {alberti.gabor, dola.monika, kleiber.judit, viszket.anita}@pte.hu, {karpati.eszter2, anna.szeteli}@gmail.com

Egzisztenciális predikáció és térbeli lokalizáció a magyarban

Gécseg Zsuzsanna

SZTE Francia Tanszék

Összefoglaló

A tanulmány arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen szintaktikai, szemantikai és pragmatikai tényezők befolyásolják a térbeli lokalizációt jelölő összetevő jelenlétét és az alanyhoz viszonyított helyzetét a magyar egzisztenciális szerkezetekben. A vizsgálat egy 205 egzisztenciális megnyilatkozást tartalmazó 'pilot' korpusz elemzésén alapul. A vizsgált tényezők: az alany szintaktikai pozíciója és referenciális tulajdonságai (puszta köznév vs. névelős köznév), valamint a megnyilatkozás kontextuális jellemzői.

Kulcsszavak: létezést állító egzisztenciális megnyilatkozás, lokalizáló egzisztenciális megnyilatkozás, térbeli lokalizáció, leíró funkció, diskurzustopik, rendelkezésre állás

1. Bevezetés

Az egzisztenciális szerkezetek szemantikai funkciója egy referens létezésének vagy valahol való jelenlétének állítása. Ebből a funkcióból vezethetők le az ilyen szerkezetek formai jellemzői is: rendszerint egy létezést jelentő igit tartalmaznak (ami a magyarban a *van*), az alanyuk pedig nem specifikus¹ referenciájú határozatlan kifejezés.²

Sok esetben egy (vagy több) lokatívuszi összetevő is megjelenik a mondatban – általában a tagmondat elején vagy végén –, amely legtöbbször térbeli (1) vagy időbeli (2) lokalizációt fejez ki. A lokatívuszi kifejezés jelenléte nem mindig kötelező (3).

- (1) a. Van egy csiga a levelek között.
b. A levelek között van egy csiga.
- (2) a. Tegnap lakógyűlés volt.
b. Lakógyűlés volt tegnap.
- (3) Vannak boszorkányok.

¹ A *nem specifikus* terminus az Enç (1991) szerinti értelemben használatos itt. Eszerint a specifikus határozatlan kifejezések partitívuszi értelmezésűek, azaz egy olyan halmaz valamely elemét jelölik, amely már jelen van a társalgási univerzumban. A nem specifikus határozatlan kifejezések ezzel szemben nem partitívuszi értelmezésűek. Az ilyen értelemben vett nem specifikus kifejezéseket gyenge vagy egzisztenciális értelmezésű kifejezésnek is szokás nevezni (l. többek között Milsark 1974; de Hoop 1995; Maleczki 1999).

² A tanulmány csak érintőlegesen foglalkozik az ún. esemény-egzisztenciális (Kálmán 2001) vagy egzisztenciális olvasatú (Kiefer 2006), ill. egzisztenciális aspektusú mondatokkal (Maleczki 2001; Németh 2012), amelyek valamely esemény létezését állítják, és az „előfordult már, hogy” kezdetű fordulattal parafrázálhatók (pl. *Járt már Andi Jordániában*)

Az egzisztenciális szerkezeteknek tekintélyes szakirodalma van, ugyanakkor mind a magyarra, mind a más nyelvekre vonatkozó munkákban megfigyelhető, hogy az általánosítások nagy része nem ténylegesen elhangzott megnyilatkozásokon, hanem kontextus nélküli, kreált mondatokon alapul. Így arra nézve sem történhetek még átfogó vizsgálatok, hogy hogyan befolyásolja a kontextus az egzisztenciális szerkezetek szintaktikai megformálását, különös tekintettel a lokatívuszi összetevő megjelenésére az ilyen szerkezetekben.

Ebben a tanulmányban arra a kérdésre keresem a választ, hogy melyek azok a szintaktikai, szemantikai és pragmatikai tényezők, amelyek hatással lehetnek a térbeli lokalizációt kifejező kifejezés kötelező vagy fakultatív voltára, valamint szintaktikai pozíciójára a magyar nyelvű semleges³ egzisztenciális mondatokban. Kiinduló hipotézisem Comorovski (1995), Van de Velde (2005), valamint Partee–Borschev (2007) alapján az, hogy valamiféle (tágabb értelemben vett) lokalizáció mindenfajta egzisztenciális állításnak lényegi része, akkor is, ha ez a lokalizáció nem jelenik meg egy hangalakkal bíró összetevő formájában. Kérdés azonban, hogy mi teszi lehetővé, hogy bizonyos körülmények között implicit maradjon ez a lokalizáció.

A vizsgálat egy 205 magyar egzisztenciális megnyilatkozásból álló annotált korpuszon alapul, amelyet a Google keresőprogram segítségével állítottam össze. A lehetséges tényezők közül az alany szintaktikai pozícióját és referencialitását (puszta köznév vs. névelős köznév), valamint a kontextus egyes jellemzőit vizsgálom.

A tanulmány a következőképpen épül fel: a 2. részben áttekintést adok azokról a megközelítésekről, amelyek két nagy szemantikai kategóriát különítenek el az egzisztenciális konstrukciókon belül, a létezését állító és a lokalizáló egzisztenciális szerkezetek kategóriáját. A 3. részben röviden bemutatom az elemzések alapjául szolgáló korpuszmintát. A 4. részben a magyar egzisztenciálisok alanyának szintaktikai pozíciója és a lokatívusz kötelezősége közti összefüggésre térek ki. Az 5. részben emellett érvelek, hogy a hangalakkal bíró lokatívuszi összetevőt kötelezően tartalmazó szerkezetek tipikusan leíró funkciójú megnyilatkozásokban jelennek meg, míg az opcionális lokatívusszal járó megnyilatkozások uralkodó funkciójára névelős alany esetén egy új topik bevezetése a diskurzusba, puszta köznévi alany esetén pedig a megnyilatkozás azt implikálja, hogy az újonnan bevezetett alany a diskurzus valamely résztvevőjének a rendelkezésére áll. A 6. részben a lokatívuszi összetevő szintaktikai pozícióját befolyásoló tényezőkről esik szó, végül a tanulmány rövid konklúzióval zárul.

2. Az egzisztenciális szerkezetek két alosztálya

Az egzisztenciális szerkezetek pontos behatárolásában nincs teljes egyetértés a nyelvészek között. A különféle megközelítések alapján két nagy csoport különíthető el az egzisztenciálisnak tekintett mondatok körén belül. Az első csoportot az ún. „valódi egzisztenciálisok” (*real existentials*), „létezését állítók” (*predication of existence*), vagy röviden „egzisztenciális mondatok” (*existential sentences*)

³ Semleges mondat alatt az olyan mondatokat értem, amelyekben nincs topikalizált, fókuszált vagy tagadott kifejezés, és minden fő összetevő azonos hangsúllyal ejtett (Kálmán 1985a; 1985b; Puskas 2000). Egy semleges egzisztenciális mondatban az ige hangsúlytalan, ha az alany az ige előtt, az igemódosító pozíciójában van.

alkotják, míg a második csoportba a „lokatívuszi egzisztenciális” (*locative existential*) vagy „lokatívuszi” (*locative*), „lokalizációt állító” (*predication of location*) szerkezetek tartoznak (l. többek között Lyons 1967; Van de Velde 2005; Partee-Borschev 2007; Koch 2012; Hegedűs 2013; Creissels 2014; McNally 2016). Ebben a tanulmányban a *létezését állító egzisztenciális* és a *lokalizáló egzisztenciális* terminusokat fogom használni a kétféle típusú egzisztenciális állítás jelölésére.

A létezését állító egzisztenciálisok (3) legfőbb ismérve Koch (2012) szerint az, hogy nem tartalmaznak hangalakkal bíró lokatívuszi összetevőt, vagy ha igen, akkor opcionális a jelenléte. Ezzel szemben a lokalizáló egzisztenciálisok (1), ahogy a nevük is mutatja, mindig tartalmaznak egy hangalakkal bíró lokatívuszi összetevőt, és a mondat szemantikai funkciója az, hogy lokalizál egy (nem ismertnek tekintett) individuumot egy adott helyhez képest.⁴ Ez magyarázza a (4)-es mondat rosszul formáltságát explicit lokatívuszi összetevő nélkül.

- (4) a. Van egy csiga *(a levelek között).
b. Egy csiga van *(a levelek között).

A létezését állító mondatokat a szakirodalom sokszor többes számú határozatlan alanyú mondattal illusztrálja (3). Nem egyértelmű azonban az ilyen mondatok megítélése a magyarban. Viszket (2004) és Laczkó (2012) szerint ezekben a szerkezetekben az ige fókuszban áll, a mondat pedig verum fókusz⁵ fejez ki. Ezt erősíti Viszket (2004) azon megfigyelése is, hogy a (3)-hoz hasonló mondatok azt implikálják, hogy az alany által denotált individuum(ok) létezése ellentmond az előzetes vélekedéseknek. Feltételezése szerint ezért van az, hogy nem lehet mindenfajta többes számú határozatlan alannyal „valódi egzisztenciális” mondatot alkotni:

- (5) *Vannak csigák.

Megfigyelhető, hogy a (3)-hoz hasonló mondatok nem egy konkrét individuum vagy individuum-csoport létezését állítják, hanem általánosságban állítják valamely individuum-osztály (vagy annak egy bizonyos részhalmaza) létezését. Koch (2012: 539) ezért az explicit lokatívuszi összetevő nélküli egzisztenciális mondatokat (6) a „generikus létezés” (*generic existence*) körébe sorolja. Ha egy ilyen mondatban (opcionális) lokatívuszi összetevő is szerepel (7), annak Koch (2012) szerint csupán az a funkciója, hogy specifikálja azt a helyet, amelyre érvényes a létezésről szóló állítás.⁶ Ilyenkor az egzisztenciális állítással érintett referenst egy nem specifikus határozatlan NP jelöli.

⁴ A kétféle állítás közti különbséget többféle fogalomkészlettel próbálják megragadni. Partee-Borschev (2007) a perspektíva fogalmára építi megközelítését. Eszerint mind a (valódi) egzisztenciális mondatok, mind a lokalizáló mondatok egy Hely (*Location*) és egy Dolog (*Thing*) közti relációt jelölik, ahol a (valódi) egzisztenciális mondatban a Hely a perspektívaközpont, a lokalizáló mondatokban pedig a Dolog. Azt állítják továbbá, hogy a perspektívaközpont létezése mindig előfeltételezett (Partee-Borschev 2007: 156). Koch (2012) is emellett érvel, hogy csak a létezését állító egzisztenciálisok állítják explicit módon egy adott dolog létezését. A lokalizáló egzisztenciálisokban ezzel szemben ez a létezés adott (*taken for granted*) a beszélő számára, maga az állítás a lokalizálásra összpontosul.

⁵ A verum fókusz terminust Höhle (1992) vezette be, és egy kijelentés igaz voltának hangsúlyozását jelöli.

⁶ „The locus [...] only specifies the local area of validity of the statement of existence” (Koch 2012: 538)

- (6) (Koch 2014: 539)
 There are many unhappy people.
 ott vannak sok boldogtalan nép
 'Sok boldogtalan ember van.'
- (7) (idem.)
 There are many unhappy people in Africa.
 ott vannak sok boldogtalan nép -ban Afrika
 'Sok boldogtalan ember van Afrikában.'

Széles körben elfogadott nézet (l. például Comorovski 1995; Van de Velde 2005; Partee–Borschev 2007), hogy az egzisztenciális állítások lényeges mozzanata a létezőnek állított referens lokalizálása, ami a lokalizáló egzisztenciálisok esetén mindig hangalakkal bíró lokatívuszi összetevő révén történik.⁷ A (6)-hoz hasonló, létezést állító egzisztenciális mondatokról azt gondolhatjuk, hogy a hely, amihez képest az állítás értelmezhető, maga az egész fizikai világ, vagyis a maximális diskurzusuniverzum. Van de Velde (2005) bírálja ezt a megközelítést. Amellett érvel, hogy a generikus értelmezésű egzisztenciális mondatok voltaképpen egy nagyobb halmaz valamilyen részhalmazáról állítanak valamit. A (8) és (9) mondatok ennek megfelelően ekvivalensek egymással:

- (8) Vannak boldogtalan emberek.
 (9) Az emberek között vannak boldogtalanok.

Van de Velde nézete szerint tehát az egzisztenciális állításokra univerzálisan jellemző lokalizációt az ilyen mondatokban nem térbeli, hanem partitív lokalizációként foghatjuk fel, ahol egy individuumcsoportot egy őt magában foglaló, nagyobb individuumcsoport részeként lokalizálunk.⁸

Mint ismeretes, az egzisztenciális mondatok predikátuma atelikus és határozottsági korlátozást mutat. Maleczki (1998; 1999; 2003) általánosítása értelmében „atelikus predikátumok akkor engednek meg gyenge értelmezésű alanyokat a magyarban, ha térben kötöttek” (Maleczki 1998: 276), aminek következtében mindig megjelenik az ilyen szerkezetekben a lokatívuszi összetevő. Koch fenti két mondata is alátámasztja ezt az általánosítást: a lokatívusz nélküli (6)-os mondat alanya generikusként értelmezett, míg a lokatívuszt tartalmazó (7)-es változat határozatlan alanya gyenge olvasatú.

A magyarban pusztá köznévi alany esetén az alany szintaktikai pozíciója befolyásolja a lokatívusz kötelezőségét az egzisztenciálisokban: ha a pusztá köznévi az igemódosító pozíciójában van, a lokatívusz mindig kötelező (Maleczki 1998; 1999; 2003; Viszket 2004; Hegedűs 2013), azaz az ilyen mondatok mind a lokalizáló

⁷ Kivéve persze az olyan elliptikus szerkezeteket, mint amelyet az alábbi példában láthatunk:

(i) Mi van a kosárban? – Egy barack.

⁸ Van de Velde (2005) ezt a kiindulási hipotézist aztán kiterjeszti az összes egzisztenciális mondatra, a lokalizáló egzisztenciálisokra is.

egzisztenciálisok csoportjába tartoznak. Ez magyarázza a (10a) mondat agrammatikalitását:⁹

- (10) a. *Barack van.
b. Barack van a kosárban.

Az előzőekben láttuk, hogy pusztá köznévi lokatívuszi kifejezés nélkül is állhat az ige után. A (3)-as példából kiindulva azt gondolhatnánk, hogy ilyenkor mindig verum főkusszal van dolgunk a magyarban, és az alanynak generikus értelmezése van. Ez azonban csak a többes számú alanyokra érvényes. Az alábbi, Maleczki (2008)-ból származó példában az egyes számú alany nem generikus olvasatú, és a mondat semleges állításnak tekinthető, hiszen az alany ugyanolyan hangsúlyt kap benne, mint a létige:¹⁰

- (11) (Maleczki 2008: 137)
Van fagy (a fridsiderben).

Felmerül a kérdés, hogy amennyiben az atelikus predikátumok gyenge alanyának térben kötöttnek kell lenniük, akkor mi teszi lehetővé, hogy az ilyen gyenge olvasatú, ige után álló alany explicit lokatívusz nélkül forduljon elő. Többek között erre a kérdésre keresi a választ ez a tanulmány.

3. A korpusz

A tanulmányban bemutatott elemzések egy 205 magyar megnyilatkozásból álló annotált korpusz vizsgálatán alapulnak, melyek mindegyike egy-egy semleges egzisztenciális szerkezetet tartalmaz. A megnyilatkozásokat a Google keresőprogram segítségével gyűjtöttem össze. Olyan [alanyi NP + V] és [V + alanyi NP] sorokat kerestem, ahol

- az alany egyes számú pusztá köznévi vagy [egy N] alakú névszói szerkezet,
- az ige pedig a *van* ige jelen vagy múlt idejű egyes számú alakja.

Az alany névszói része a következő, konkrét dolgot jelölő főnevek köréből kerül ki: *ember, nő, gyerek, kutya, bogár, fa, virág, lámpa, asztal, üdítő, bor, város, erdő* és *tó*. A főnevek kiválasztását viszonylag nagy gyakoriságuk motiválta, továbbá az,

⁹ A tanulmány egyik bírálója felhívja a figyelmet, hogy bizonyos kontextusokban elfogadható a (10a) mondat, például arra az állításra válaszolhatunk vele, hogy *Semmi gyümölcs nincs itthon*. Fontos azonban megjegyezni, hogy ebben az esetben nem semleges mondatról van szó, mivel a *barack* alany a kontrasztív topikra jellemző intonációt kapja, és kontrasztív az értelmezése is.

¹⁰ Felmerülhet, hogy a különbséget az okozza, hogy a (3)-as példa alanya többes számú, míg a (6)-os példáé egyes számban áll. Ez azonban nem helytálló, mivel egyes számú határozatlan alany is állhat generikus mondatban (i), és többes számú pusztá köznévi alany is állhat az ige után gyenge olvasattal (ii):

(i) Van túlvilág.
(ii) 'Vannak 'rózsák (a 'kertben).

hogy élőlényt és élettelen objektumot, valamint megszámlálható és megszámlálhatatlan dolgot jelölő főnév (azaz anyagnév) egyaránt van köztük.¹¹

Felmerülhet a kérdés, hogy egy írott korpusz esetén hogyan lehet eldönteni, hogy a kereső által kiszzelektált szerkezet semleges vagy fókuszált összetevőt tartalmaz. Az elemek felszíni sorrendje alapján ez nem mindig eldönthető, prozódiai információk viszont nem állnak közvetlenül rendelkezésre. A kérdést ilyen esetben mindig a kontextus dönti el, a kontextuális információk alapján ugyanis kizárható (vagy megerősíthető) az alany esetleges kontrasztív értelmezése, illetve az is, hogy a megnyilatkozást milyen prozódiaival kellene ejteni.

Az itt vizsgált korpusz összes ige előtti alanya az igemódosító pozíciójában van: közvetlenül megelőzi az igét (ezt a mintavétel biztosítja), mondathangsúlyt kap, de nincs kontrasztív értelmezése, és az utána következő létige hangsúlytalan.

A (12)-es példa második mondatában szereplő *egy kenyér* alany közvetlenül megelőzi az igét, mégsem tekinthetjük fókuszáltnak, mivel a kontextus nem indokolná a kontrasztív értelmezést. A legtermészetesebb hangsúlyozása semleges mondatnak felel meg, azaz az ige hangsúlytalan, az után álló lokatívuszi összetevő pedig ugyanolyan hangsúlyt kap, mint az ige előtti alany.

- (12) Az ókéskei Herczeg Győzőné Tekes Mária a Felvidékről jött haza látogatóba testvéréhez. *Egy kenyér* volt a hóna alatt.

Mindezek alapján Hegedűs (2013) hipotézisével egyetértve az ilyen szerkezetek alanyáról azt feltételezem, hogy a semleges mondatokban szereplő ige előtti pusztá köznévhöz hasonlóan az igemódosító pozíciójában foglal helyet.

A 205 megnyilatkozás 73 százalékában van térbeli lokalizációt jelölő kifejezés, ám ezeknek nem mindegyike kötelező¹² összetevő. Az esetek 60 százalékában a lokatívuszi összetevő megelőzi az alanyt, leginkább a topik, ritkábban az igemódosító pozíciójában van. A maradék 40 százalékban a lokatívusz közvetlenül a létige után áll.

4. Az alany szintaktikai pozíciója

Az adatokból egyértelműen kiderül, hogy az alany szintaktikai pozíciója hatással van a lokatívuszi kifejezés kötelezőségére. Függetlenül attól, hogy pusztá köznévi vagy determinánssal bevezetett az alany, amennyiben az igemódosító pozíciójában

¹¹ A megszámlálható és megszámlálhatatlan főnevek közti szemantikai különbséget az atomosság, ill. homogeneitás fogalmával szokás megragadni. Ez annyit tesz, hogy a megszámlálható főnév által denotált halmaz egymástól jól elkülöníthető tulajdonságú minimális alkotóegységeket tartalmaz, míg a megszámlálhatatlan főnév által denotált halmaz „homogén”, bármely részhalmaza ugyanazokkal a tulajdonságokkal rendelkezik, mint az egész halmaz (Link 1983). A magyarban a megszámlálható főnevek többes számba tehetők, míg a megszámlálhatatlanként nem. Sok főnév bizonyos jelentésében anyagnévként (azaz megszámlálhatatlanként) viselkedik, míg más jelentésében megszámlálhatóként. Ilyen például a *bor* főnév, amely alapértelmezésben anyagnévként viselkedik, de 'borfajta' értelmezésében megszámlálható.

¹² A tanulmány mindkét bírálója felveti azt a kérdést, hogy miként állapítottam meg, hogy egy összetevő kötelező-e. Ezen a ponton a korpuszelemzésbe belépett az introspekció: saját magam ítélt meg, hogy az adott kontextusban elfogadható-e a lokatívusz nélküli változat.

áll, kötelező a lokatívusz jelenléte, vagyis lokalizáló egzisztenciális megnyilatkozásokkal van dolgunk:

- (13) a. Bogár van a házi pirospaprikámban.
b. *Bogár van.
- (14) a. Az épületben egy nő volt, aki meghalt a tűzben.
b. *Egy nő volt, aki meghalt a tűzben.

Ezzel szemben a korpusz ige utáni alanyt tartalmazó megnyilatkozásainak közel fele nem tartalmaz semmilyen térbeli lokalizációt, de a többi megnyilatkozás kb. egyharmadában is elhagyható a lokatívuszi összetevő. Ezek tehát a létezést állító mondatok csoportjába sorolhatók.

- (15) Például van kutya, amelyik nem engedi, hogy elvegye a gazda az ételét.
- (16) Szomjas vagy? Van üdítő, víz, tej.
- (17) Volt egy ember, aki mindenkinek megbocsátott.
- (18) Volt egy erdő. Egy nagyon sűrű erdő.
- (19) Volt egy nő, állt a sarokban.

A (20) és (21) alatti példák ugyanakkor azt mutatják, hogy bizonyos esetekben nem hagyható el a lokatívusz az ige utáni alanyú egzisztenciálisokban sem, vagyis az ilyen mondatok a lokatívuszi összetevő kritériuma alapján lokalizáló egzisztenciálisoknak tekintendők.

- (20) a. Ez a ruha egy pántos egyberuha, ami rózsaszín és *van egy virág rajta*.
b. *Ez a ruha egy pántos egyberuha, ami rózsaszín és *van egy virág*.
- (21) a. *Volt egy bogár a szemembe*. Anya megint cselhez folyamodott.
b. **Volt egy bogár*. Anya megint cselhez folyamodott.

Felmerül a kérdés, hogy mi teszi lehetővé a (15)–(19)-hez hasonló, létezést állító egzisztenciálisok esetében a lokatívuszi összetevő elhagyását, annak ellenére, hogy atelikus, határozottsági korlátozást mutató predikátumú szerkezetekről van szó. A kérdés megválaszolásához először meg kell vizsgálnunk a kétféle egzisztenciális szerkezet pragmatikai jellemzőit a korpuszmintában.

5. Pragmatikai jellemzők

5.1. Leíró funkció

Egy másik vizsgálat során, amelyben ugyanezen korpusz alapján az alany szintaktikai pozícióját befolyásoló tényezőket tanulmányoztam (Gécseg 2019), azt a megfigyelést tettem, hogy azok az egzisztenciális szerkezetek, amelyek alanya az igemódosító pozíciójában áll, tipikusan leíró funkciójú diskurzusrészekben fordulnak elő, függetlenül attól, hogy az alany puszta köznévi, vagy determináns vezeti be. Az ilyen megnyilatkozások révén a beszélő leírja (rendszerint felsorolja), hogy milyen objektum(ok) található(k) egy adott helyen, azaz egy adott helyhez

hozzárendeli az ott található objektum(ka)t. A leírások általában a fő esemény háttérét alkotják, és a leíró funkciójú megnyilatkozás a lokatívuszi összetevő révén tipikusan referenciális kapcsolatban van a szövegelőzménnyel. Ez magyarázza, hogy ezek a szerkezetek csak nagyon speciális esetekben használatosak diskurzuskezdő megnyilatkozásként.

- (22) Nagy előrelépést jelent az új iskola. Virág van az ablakában.
- (23) A dupla ágyat türkizkék ágytakaró borította. Mellette egy asztal volt, ami gyakorlatilag sminkasztalként funkcionált.

A lokalizáló egzisztenciálisok tehát jellemzően leírások, amelyeknek lényegi eleme a helyet jelölő összetevő. Ez a leíró funkció elsősorban az igemódosítói szerepű alanyt tartalmazó megnyilatkozásokat jellemzi, de ige utáni alanyú megnyilatkozásokhoz is társulhat.

- (24) Sikerült szereznem egy mindenhol hirdetett félelmetes nevű Police 500W lámpát. A csomagban volt egy lámpa, egy autós töltő, egy hálózati töltő, egy 18650-es elem, hozzá egy átalakító fehér henger és egy 3 férőhelyes AAA elemtartó.

5.2. Topik bevezetése

Az adatok azt mutatják, hogy a létezést állító egzisztenciálisok uralkodó pragmatikai funkciója egy új topik bevezetése, pontosabban egy olyan új referens bevezetése a diskurzusba, amely a következő megnyilatkozásban – vagy a diskurzus egészében – topikként jelenik meg (Gécseg 2019).¹³ A szövegnyelvészet Daneš (1974) nyomán ezt a fajta szövegszerveződést lineáris témafejlődésnek nevezi. Nem véletlen, hogy az ilyen megnyilatkozások a jobboldali kontextus (azaz a szövegfolymatás) felé orientáltak, ezért – a korpuszadatok tanúsága szerint is – gyakran fordulnak elő diskurzuskezdő helyzetben, pl. újságcikkek címében.

- (25) Van egy nő. Szeret.
- (26) Sajnos azt kell mondanom, volt egy ember, aki képtelen volt felnőni a pályán lévő játéka, illetve a mérkőzés színvonalához. Nem állítom, hogy a kárunkra tévedett a játékvezető – egyébként sem szeretek egy-egy játék-helyzetet kiemelni –, azt láttam, mindkét felet sújtotta téves ítéleteivel.
- (27) Volt egy nő, úgy hívták, Emese.
- (28) Volt egy kutya... Suzynak hívták.

Ilyen diskurzuskezdő helyzetben akár még a (25)-ben látható megnyilatkozás is elfogadható, de az esetek jelentős részében az egzisztenciális szerkezet által bevezetett új referenst egy vonatkozó tagmondatot tartalmazó névszói kifejezés jelöli. A (26)-os példában az egzisztenciális konstrukció alanya egy futballmérkőzés játékvezetőjét jelöli, ez a referens feleltethető meg a rákövetkező szövegrész diskurzustopikjának.

¹³ Topik alatt itt „aboutness”-topikot értek (l. pl. Kuno 1972; Reinhart 1981; Gundel 1988; Lambrecht 1994), vagyis a topik szerepű összetevő azt a referenst jelöli, amelyről a mondat által kifejezett proposíció szól.

A létezést állító egzisztenciális megnyilatkozásokat a korpuszmintában több esetben olyan tagmondat követi, amely megnevezi az egzisztenciális szerkezet alanyának referensét ((27)–(28)). Mindez azt mutatja, hogy ezekben a szerkezetekben a határozatlan alany specifikus értelmezéssel bír, abban az értelemben, hogy az egzisztenciális állítás nem bármely, az alany névszói része által jelölt tulajdonsággal jellemezhető referensre igaz, hanem a határozatlan alany referenciája rögzített, a beszélő egy konkrét individuumot jelöl vele, akit ő azonosítani is tud.¹⁴ Ha nem így lenne, akkor minden *Van egy* N-típusú kijelentés értelmezhetetlen volna – ahogy a (4a) példát furcsának is érezzük lokatívusz nélkül –, hiszen ha előfeltételezettnek tekintjük a köznév által jelölt individuumhalmaz létezését (amint az a legtöbb köznévre érvényes is), akkor semmilyen információértékkel nem bírna az a mondat, amely mindösszesen azt állítja, hogy létezik legalább egy eleme ennek az individuumhalmaznak.¹⁵

Mindezek alapján a következő választ fogalmazom meg arra a kérdésre, hogy miért nincs szükség térbeli lokalizációt jelölő kifejezésre az olyan egzisztenciálisokban, melyeknek fő pragmatikai funkciója egy új topik bevezetése:

Ezek a megnyilatkozások bizonyos hasonlóságot mutatnak a Van de Velde (2005) és Koch (2012) által vizsgált generikus olvasatú egzisztenciális szerkezetekkel. Itt sincs egy konkrét térbeli helyhez kötve az újonnan bevezetett individuum, hanem a megnyilatkozások azt állítják, hogy van/volt a világon – vagy egy adott szituációban – egy bizonyos individuum, aki vagy ami, mint a szövegfeldolgozásból kiderül, bizonyos tulajdonságokkal rendelkezik. Van de Velde (2005) alapján azt feltételezem, hogy az ilyen mondatok értelmezése nem valamiféle implicit térbeli lokalizáción alapul, hanem egy halmaz és annak eleme közti, más szóval partitív reláción. A (25)-ös mondat azt állítja, hogy a nők között van egy, aki szereti a beszélőt. A (26)-os mondat egy futballmérkőzés résztvevői közül egyről azt állítja, hogy nem nőtt fel a feladathoz. Az ilyen mondatok alanya nem gyenge olvasatú, hanem partitívuszi, azaz specifikus értelmezésű, más szóval individualizált. Ezt az individualizálást az ilyen szerkezetek alanyához gyakran kapcsolódó vonatkozó tagmondat teszi lehetővé. Az ilyen vonatkozó alárendelést tartalmazó főnévi kifejezések szintaktikai komplexitása gazdag jelentéstartalommal párosul, azaz az adott referenshez a köznév denotációján túl egy sor további tulajdonságot is hozzárendelünk. Ez a gazdag jelentéstartalom teszi lehetővé a határozatlan kifejezés individualizálását, és persze maga a szövegfeldolgozás is, melyben az újonnan bevezetett referens már topikként szerepel. Az individualizálás révén pedig, vagyis annak köszönhetően, hogy egyedivé tesszük és megkülönböztetjük a kategóriájába tartozó más individuumoktól, lehorgonyozható a referens, így nem igényel térbeli

¹⁴ Hasonlóan a birtokos személyragot viselő alanyú egzisztenciális szerkezetekhez, ahol a határozatlan alany nem térben van lehorgonyozva, hanem a birtokviszony jóvoltából, amely egy szituációsán vagy kontextuálisán meghatározott birtokoshoz köti. Itt sincs szükség lokatívuszi összetevőre:

(i) Van egy kutyám.

¹⁵ A *Van egy gond*-típusú, elvont fogalmat jelölő alanyú megnyilatkozások is ugyanezen okokból jóformáltak: a megnyilatkozás nem azt állítja, hogy létezik a világon legalább egy gond, hanem azt, hogy a beszélőnek van egy gondja. Az *egy gond* NP referenciájának rögzítését, vagyis az NP referensének lehorgonyzását az a kapcsolat teszi lehetővé, ami ezt a referenst a beszélőhöz köti. Az *egy gond* határozatlan alany ilyen módon specifikus értelmezéssel bír.

lokalizációt. Az individualizálás egyik legtisztább módja az, ha egy tulajdonnév révén megnevezünk az újonnan bevezetett referenst (l. (27) és (28)), de ugyanez elérhető úgy is, ha minél komplexebb, és ennek megfelelően minél gazdagabb szemantikai tartalmú NP-vel kódoljuk (26). Fontos szerepet játszik a referens ontológiája is. Nem véletlen, hogy az adatok nagy részében az ilyen lokatívusz nélküli megnyilatkozások alanya embert, társállatot (kutyát) vagy földrajzi helyet (tó, város) jelöl, hiszen ezek referense individualizálható azzal, hogy megnevezünk. Az ettől eltérő típusú állatok, valamint a növények már sokszor nem is egyedként, hanem egy nagyobb rendszertani egység alosztályaként individualizáltak az egzisztenciális megnyilatkozásokban:

- (29) Továbbá van egy bogár, amit lefényképezni nem tudtam, de nagyon érdekelné, hogy mi a neve.
- (30) Van egy fa, ami áprilisban virágzik. Talán ez a legszebb dolog most a világon.

A (29)-es példa a bogarak egy bizonyos alfajáról szól, amelynek a beszélő nem tudta lefényképezni az eléje kerülő példányát. A bogaraknak az emberek életében betöltött szerepe, illetve az ezzel kapcsolatos ismereteink alapján nyilvánvaló, hogy a beszélő nem egy konkrét bogár nevéről érdeklődik, hanem a szóban forgó alfaj elnevezéséről. A (30)-as szövegrészlet egy olyan diskurzusból származik, amely a cseresznyevirágzásról szól. Az egzisztenciális megnyilatkozásban ennek megfelelően nem egy konkrét fa-példányról, hanem a japáncseresznye-fáról van szó általánosságban.

A fentiekben megfogalmazott hipotézis arra is magyarázatot ad, hogy miért érezzük rosszul formálnak – kontextusból kiragadva – az itt (31)-ként megismételt (4a) mondatot:

- (31) *Van egy csiga.

A rendszertanilag alacsonyabb rendű állatokra általában nem mint individuumokra tekintünk, hanem mint a fajuk valamely egyedére. Az esetek többségében nem vagyunk képesek megkülönböztetni egymástól az egyes egyedeket, így ezek a referensek kevésbé individualizálhatók, nem is nagyon használjuk őket diskurzustopikként, legfeljebb mesékben. Az individualizálás egyetlen eszköze ilyenkor a térbeli lehorgonyzás, ezért az ilyen megnyilatkozások kötelező eleme lesz a lokatívuszi összetevő. A Google-keresés is kizárólag ilyen találatokat adott.¹⁶

A korpusz azon megnyilatkozásaiban, amelyek uralkodó pragmatikai funkciója egy új topik bevezetése a diskurzusba, az ige utáni alanyt mindig névelő vezeti be. Pusztá köznév – gyenge referencialitása miatt – nem alkalmas erre a funkcióra. A korpusz mindazonáltal tartalmaz olyan megnyilatkozásokat, amelyekben az ige után álló pusztá köznévi alanyt egy vonatkozási mellékmondat módosít:

- (32) Volt ember, akinek ettől a fertőzéstől leesett az arca. Kérem, hagyják el a karantén területét.

¹⁶ Persze még ebben az esetben is lehetséges olyan kontextust kreálni, amelyben még az ilyen megnyilatkozás is elfogadható:

(i) Van egy csiga. Be van horpadva a háza. Mindennap ott sütkérezik a teraszunkon.

A (32)-es példa egy humoros jelenetben hangzik el, amelyben egy magát orvosnak kiadó férfi, két súlyos betegnek látszó férfi és azok hozzátartozói szerepelnek. A fenti szövegrészlet az „orvos” szájából hangzik el, a hozzátartozókhoz címelve. A benne szereplő egzisztenciális megnyilatkozás valójában nem egy konkrét individuumból szól, hanem egy (vagy több) olyan esemény létezését állítja, amelynek során az esemény résztvevőjének egy bizonyos fertőzés következtében leesett az arca. Ennek megfelelően a mondat a (32')-ben megadottak szerint parafrázálható:

(32') Megesett/Megtörtént, hogy egy embernek ettől a fertőzéstől leesett az arca.

Egyes nyelvekben az ilyen típusú szerkezetek speciális aspektussal bírnak, melyet Comrie (1976) „tapasztalati perfektum”-nak (*experiential perfect*) nevez. A (25)–(30)-ban szereplő szerkezetekkel szemben a (32)-höz hasonló konstrukciónak nem az a pragmatikai funkciója, hogy új referenst vezetnek be a diskurzusba, hanem azt fejezik ki, hogy egy bizonyos típusú szituáció már legalább egyszer előfordult a múltban.

5.3. Elérhetőség

A korpusz ige utáni pusztá köznevet tartalmazó egzisztenciális szerkezeteinek többsége azonban nem a (32)-es példa sémájába illeszkedik. A (33)–(36)-os példa közös jellemzője, hogy ha van is bennük térbeli lokalizációt jelölő kifejezés, nem kötelező a jelenléte, és a létezés állításán túl a megnyilatkozás azt is kifejezi, hogy az adott típusú objektum jelenléte a szituációban hasznára van valakinek (rendszert a beszélőnek vagy a hallgatónak).

- (33) De addig is szolgáljátok ki magatokat, van üdítő a hűtőben, meg van ám kaja is, ha éhesek vagytok.
- (34) Volt kenyér és cirkusz rogyásig.
- (35) Van fa eladó.
- (36) A baloldali falnál kétszemélyes ágy állt, ezenkívül volt asztal, szék...
- (37) ??Van svábbogár (a lakásban).

Szemben az új topikot bevezető egzisztenciálisokkal, az ilyen szerkezetek alanya tipikusan élettelen objektumot jelöl, hiszen az alany referense nem mint individuum jelenik meg, hanem mint valamilyen funkció hordozója.

Megfigyelhető, hogy a fentebb megfogalmazott jelentésmozzanat (vagyis hogy az alany által jelölt objektum jelenléte hasznára van valakinek) a (33)–(36)-os példák mindegyikében a „rendelkezésre állás” vagy „elérhetőség” fogalmával ragadható meg leginkább. A fenti mondatok ebben a szórendi változatban és a fő összetevőkre eső egyenletes hangsúlykiosztással nem lennének jól formáltak még hangalakokkal bíró lokatívuszi bővítménnyel sem, ha nem implikálnák azt, hogy az alany referense valamilyen hasznát hajt, valamilyen funkciót tölt be a szituáció egy vagy több résztvevője számára. Ezt erősíti a szövegkörnyezet is: a kontextus sokszor egy problémás helyzetet jelenít meg, amelyre az adott funkció megtestesítője megoldást jelent (33). A (37)-es mondat furcsa voltát pedig éppen az magyarázza, hogy

nagyon nehéz olyan szöveggörnyezetet találni hozzá, amelyben valamilyen pozitív, hasznos szereppel ruházhatnánk fel a svábbogarakat. Az elérhetőség mozzanata sok esetben explicitté is tehető az egzisztenciális szerkezetek *coda* pozíciójában megjelenő melléknévi igenév (*eladó, kiadó, átadó*, l. (35)) jóvoltából.

Hasonló megállapítást tesz Paducheva (2008) az orosz hangalakkal bíró létigét és határozatlan alanyt tartalmazó mondatokra vonatkozóan, összevetve őket explicit létige nélküli változataikkal.

(38) (Paducheva 2008: 152)

- a. В этом дворе сторожевая собака.
-ban ez udvar őrző kutya
'Ebben az udvarban házőrző kutya van.'
- b. В этом дворе есть сторожевая собака.
-ban ez udvar van őrző kutya
'Ebben az udvarban van házőrző kutya.'

A (38a) mondat lokalizáló egzisztenciális állításnak felel meg, (38b) pedig létezését állító egzisztenciálisnak. Az utóbbiban megjelenik az elérhető jelentéskomponens, mégpedig Paducheva (2008) elemzése szerint annak köszönhetően, hogy a *házőrző kutya* kifejezés szemantikai tartalmában benne van a funkció komponens, vagyis egy meghatározott használatot feltételez.

Mindez azonban nem magyarázza meg azt, hogy mi teszi lehetővé az ilyen mondatokban a hangalakkal bíró lokatívuszi összetevő elhagyását.

Az *elérhető* predikátum Kratzer (1995) sokat elemzett, itt (39) alatt idézett példája óta gyakran foglalkoztatja az egzisztenciális olvasatot kiváltó vagy megengedő predikátumokat kutatókat.

(39) (Kratzer 1995: 125)

- Firemen are available.
tűzoltók vannak elérhető
'Vannak elérhető tűzoltók.'

Amint arra a Kratzer (1995) elemzési javaslatát bírálók rámutattak, az, hogy a mondatnak helyzetkép-szintű predikátumot kell tartalmaznia, csupán egy szükséges, de nem elégséges feltétele annak, hogy az ilyen mondatoknak egzisztenciális olvasata (is) lehessen. Higginbotham–Ramchand (1997), valamint Jäger (1999) szerint az is kell az egzisztenciális olvasathoz, hogy a mondat jelentésébe bele legyen kódolva, hogy a szóban forgó esemény a beszélő (vagy narrátor) közelében megy végbe. Az *available* 'elérhető/rendelkezésre áll' predikátum esetében ez a feltétel teljesül is, ugyanakkor kétséges, hogy minden esetben fizikai közelségről lenne szó.¹⁷

Az általam vizsgált korpusz azon megnyilatkozásaiban, ahol tetten érhető a predikátum elérhető jelentéskomponense, valóban megjelenik ennek a „közelség”-nek a mozzanata, de a megnyilatkozások kontextusa nem feltétlenül térbeli közelségre utal, és nem is mindig a beszélőhöz van közel az objektum, amelynek a

¹⁷ Higginbotham–Ramchand (1997) és Jäger (1999) magyarázatának bírálatáról és egy további megoldási javaslatról lásd Cohen–Erteschik-Shir (2002)-t.

rendelkezésre állásáról szó van. Feltételezésem szerint a rendelkezésre állást implikáló megnyilatkozásokban a határozatlan alany referensének lehorgonyzását az teszi lehetővé, hogy az *elérhető/rendelkezésre áll* predikátumnak van egy fogadó (*beneficiary*) tematikus szerepű argumentuma. Ez az argumentum a vizsgált megnyilatkozásokban vagy a beszélőt (illetve a narrátort), vagy a hallgatót, esetleg mindkettőt jelöli: ők azok, akik a rendelkezésre álló dolog potenciális használói. A lokalizációt tehát nem térbeli lokalizációként kell érteni itt, hanem személyhez való hozzákötöttségként, hasonlóan a birtokviszonyt kifejező egzisztenciális szerkezetekhez, ahol a birtokos ugyanolyan lehorgonyzó szerepet tölt be, mint a térbeli lokalizáció:

(40) Van üdítőm/borom.

(41) ??Van svábbogaram.

Az új topikot bevezető egzisztenciális szerkezetekhez hasonlóan itt is azzal magyarázhatjuk a lokatívszói összetevő opcionálisát, hogy a határozatlan alany referensének lehorgonyzása alternatív módon történik: míg az új topikot bevezető szerkezeteknél a situációban való lehorgonyzást az alany referensének individualizálása teszi lehetővé, az ige utáni pusztán köznévi alanyú megnyilatkozásokban azáltal lesz lehorgonyozva ez a referens, hogy a predikátum elérhető jelentéskomponense hozzákapcsolja az őt potenciálisan használó személyhez, aki nem más, mint a diskurzus egyik (vagy mindkét) résztvevője.

6. A lokatívszói összetevő szintaktikai pozíciója

A teljes korpusz megnyilatkozásainak mintegy háromnegyed része tartalmaz térbeli lokalizációt jelölő összetevőt; ezeknek kb. 60 százalékában a lokatívszói a mondat elején, topik pozícióban áll,¹⁸ a maradék 40 százalékban pedig az egzisztenciális szerkezetet tartalmazó tagmondat végén áll. Mindez némileg meglepő lehet, ha figyelembe vesszük, hogy a magyar egzisztenciális mondatokkal foglalkozó tanulmányok példamondataiban a lokatívszói rendszerint a mondat végén helyezkedik el.

(42) Az épületben egy nő volt, aki elhunyt a tűzben.

(43) Virtualion közelében volt egy tó. Három oldalról magas, meredek sziklafal vette körbe,

(44) Egy bogár van a fülemben.

(45) Van egy kutya a kertjében, asszonyom – válaszoltuk.

A lokatívszói mondatbeli helyzete összefüggést mutat az alany pozíciójával: a térbeli lokalizációval bevezetett megnyilatkozások jó kétharmadában ige utáni alany szerepel (43), míg tagmondat végi lokatívszónál a megnyilatkozások mintegy háromnegyed részében az ige előtt áll az alany (44). Ez a korreláció a mondat eleji lokatívszói esetén szinte teljes mértékben egybeesik a megnyilatkozások

¹⁸ Néhány megnyilatkozásban az ige előtti lokatívszói az igemódosító pozícióban van; kivétel nélkül minden esetben az *ott* mutató névmásról van szó.

diskurzusfunkció szerinti megoszlásával: a Loc-V-S típusú szerkezetek túlnyomó része új topikot vezet be (kisebb részük pedig leíró funkciójú). A mondat végi lokatívnál már nem ilyen egyértelmű a helyzet, mivel itt nagyjából azonos eloszlást mutatnak a leíró funkciójú és az új topikot bevezető megnyilatkozások.

Megállapíthatjuk tehát, hogy az új topikot bevezető megnyilatkozások lokatívszi összetevője rendszerint topik pozícióban van. Mindez azzal függhet össze, hogy az ilyen megnyilatkozások között sok fordul elő szövegkezdő helyzetben, ahol elsődleges funkciójuk a diskurzustopik bevezetése. Ezt a bevezetést szolgálja, mintegy előkészíti az alany referensét térben lehorgonyzó, kerettopikként¹⁹ funkcionáló lokatívszi kifejezés, ahogy azt a (43)-as példában is láthatjuk.

A leíró funkciójú megnyilatkozásoknál már egyéb kontextuális tényezők is közrejátszhatnak a lokatívszi pozíciójának megválasztásában. Hasonlítsuk össze az alábbi (46)-os és (47)-es példákat:

- (46) Egy lámpa volt az asztalon, az asztal pedig a kandalló mellett állt.
- (47) A Three Stars apartmanház két légtérű, a fürdőszoba elég nagy. A nappalit egy ajtó választja el a hálótól, így aki korábban kel, nem zavarja a másikat az alvásban. A nappaliban van egy asztal 2 székkal, kihúzható kanapé, konyha. A terasz nagy, mert mind a nappaliból mind pedig a hálóból ki lehet menni,

A (46)-os példában egy olyan leírást találunk, ahol az első megnyilatkozás végén, a kommenten belül elhelyezkedő lokatívszi összetevője a következő megnyilatkozásban topik pozícióba helyezett alanyként jelenik meg. Jellegzetes diskurzusstratégia ez a leíró jellegű szövegekben: a lineáris témafejlődés (Daneš 1974) mintegy verbális leképezését adja annak a folyamatnak, melynek során a szemlélő tekintete végigsiklik az egymás közelében lévő tárgyakon. Az 5.2. részben már találkoztunk a lineáris témafejlődés stratégiájával az új topikot bevezető egzisztenciális szerkezetek kapcsán. Ott az egzisztenciális szerkezet alanya az, amely a következő megnyilatkozás topikjává válik. A (46)-os példában viszont, amelynek uralkodó diskurzus-funkciója a leírás, az első tagmondat egzisztenciális szerkezetében szereplő lokatívsziból lesz a következő tagmondat topik szerepű alanya, amely magát a lokalizált objektumot jelöli. Mindez a leíró szövegrészek azon jellegzetes vonását tükrözi, hogy az adott helyen előforduló objektumok egy része egymáshoz képest van lokalizálva.

A (47)-es példa egy másik fajta diskurzusstratégiát illusztrál. Maga a szöveg egy apartmanban található helyiségek, illetve az azokban található bútorzat leírása. Az apartman egyes helyiségei az apartman mint diskurzustopik egy-egy altopikját alkotják, és ennek megfelelően az egyes megnyilatkozások topik pozíciójában állnak. Daneš (1974) nyomán ezt a szövegszervező stratégiát a szövegnyelvészet hipertémából levezetett témafejlődésnek nevezi.

¹⁹ A kerettopik (*frame-setting topic* vagy *stage topic*, l. pl. Chafe (1976), Erteschik-Shir (1997), Nikolaeva (2001) és Lahousse (2007)) az aboutness-topiktól rendszerint elkülönített topik típus. Az ilyen szerepű összetevő azt a (tér-, idő- vagy individuális) keretet jelöli, amelyen belül a mondat által kifejezett proposíció érvényes.

A korpuszmintában behatárolható egy olyan megnyilatkozáscsoport is, amelyben mindig az ige utáni mezőben van a lokatívuszi összetevő. Ezek a megnyilatkozások se nem leíró, se nem topikbevezető funkcióval nem jellemezhetők, és az „elérhetőség” jelentés-összetevő sem jelenik meg bennük. Az alany rendszerint az ige előtt van, de találunk ige utáni alanyú példákat is. Pragmatikai szempontból az a közös az ilyen szerkezetekben, hogy valamiféle nem várt referens megjelenéséről tudósítanak, amely sok esetben negatív hatással van a beszélőre. Tipikus példa rájuk a (44)–(45)-ös megnyilatkozás. Az új topikot bevezető egzisztenciálisokhoz hasonlóan ezekre is jellemző, hogy nem igényelnek szövegelőzményt, ugyanakkor szövegfolytatásra sincs feltétlenül szükségük: mintegy „derült égből” (*out of the blue*) hangzanak el. A többi thetikus állításhoz hasonlóan egy információs blokkot alkotnak, és ebben az értelemben a lokatívuszi összetevő által denotált hely is az új információ része. Feltételezésem szerint ha elfogadjuk azt az állítást, hogy a thetikus megnyilatkozásoknak is van topikjuk, akkor az nem a konkrét helymegjelöléssel azonosítható a (44)–(45)-öshöz hasonló szerkezetek esetében, hanem azzal a szituációval, illetve annak tér-idő koordinátaival, amelynek keretében maga az állítás értelmezhető. Ha viszont a lokatívuszi kifejezés a topik pozíciójában van (mint (42)–(43)-ban), akkor ez a konkrét helymegjelölés maga a megnyilatkozás topikja.

7. Konklúzió

Az egzisztenciális szerkezetek látszólagos egyszerűségük ellenére (a magyarban minimálisan egy létigéből és egy határozatlan alanyból, valamint az esetek egy részében egy lokatívuszi összetevőből állnak) sem szemantikai, sem pragmatikai síkon nem alkotnak homogén csoportot. Ha el is elfogadjuk, hogy egy referens létezésének állítása mindig feltételezi ennek a referensnek a lokalizálását, ez a viszony még a konkrét, fizikai objektumok esetén sem feltétlenül térbeli lokalizálásként ragadható meg.

Ebben a tanulmányban elsősorban arra a kérdésre kerestem a választ, hogy miként lehetséges, hogy egyes egzisztenciális megnyilatkozásokban kötelezően jelen van egy térbeli lokalizációt jelölő összetevő, míg más egzisztenciális megnyilatkozásokban nincs, vagy csak opcionálisan jelenik meg lokatívusz.

A korpuszadatok azt mutatták, hogy a magyar egzisztenciális megnyilatkozásokban a lokatívusz kötelezőségét nagyban befolyásolja a megnyilatkozás pragmatikai funkciója, ami az alany ígéhez viszonyított helyzetére is hatással van. A leíró funkciójú egzisztenciálisok alanya tipikusan az igemódosító helyét foglalja el, a térbeli lokalizáció pedig mindig explicit módon megjelenik. Azokban a megnyilatkozásokban, amelyeknek a fő funkciója egy új topik bevezetése a diskurzusba, az alany rendszerint az ige után áll, hangalakkal bíró lokatívusz pedig nem feltétlenül jelenik meg a szerkezetben. A vizsgált egzisztenciálisok harmadik típusa azt fejezi ki, hogy az alany által jelölt halmaz valamely eleme elérhető a beszélő és/vagy a hallgató számára. Ezekben a szerkezetekben az alany pusztán köznévi, az ige után áll, és az esetek egy részében nincs jelen hangalakkal bíró lokatívusz.

Az adatok alapján a lokatívusz szintaktikai pozícióját illetően az állapítható meg, hogy a mondat eleji (topik pozícióban álló) lokatívusz legtöbbször ige utáni alannal áll, a megnyilatkozás fő pragmatikai funkciója egy új topik bevezetése, a lokatívusz pedig kerettopikként funkcionál. A leíró funkciójú megnyilatkozásokban nem ilyen

kötött a lokatívusz helye, hanem az adott diskurzuszstratégia is befolyásolja. Azokban a megnyilatkozásokban, amelyek azt implikálják, hogy az alany referensének adott helyen való felbukkanása váratlan, a lokatívusz rendszerint az ige után, azaz a megnyilatkozás komment részében található, és az általa jelölt hely maga is az új információ része.

A korpuszvizsgálat során az is kiderült, hogy az alany referencialitása meghatározó szerepet játszik ebben a tekintetben, de a referencialitás mértéke nem csupán a névelős köznévi alanyt állítja szembe a pusztá köznévi alannal, hanem az egyes névelős határozatlan kifejezések referencialitásának, pontosabban specifikusságának mértéke egymástól is eltérhet. A kontextus kiemelkedő szerepet játszik ebben: így például az alanyt módosító vonatkozó mellékmondat alkalmas arra, hogy gazdag jelentéstartalma révén egy sor tulajdonsággal ruhazza fel az alany referensét, és az ily módon individualizált referensnek nem feltétlenül van szüksége térbeli lehorgonyzásra. Az egzisztenciális szerkezetek kontextuális jellemzőinek elemzése arra is rávilágított, hogy egy referens, melynek létezését állítjuk, nem csak térben lokalizálható, hanem egy halmazon belül, vagy egy kitüntetett státuszú individuumhoz képest is, mint amilyenek a diskurzus résztvevői. A diskurzusban való lehorgonyzás tehát bizonyos feltételek mellett halmazhoz vagy személyhez kötés révén is megvalósulhat ezekben a szerkezetekben.

Maga a korpusz korlátozott méreténél fogva nem alkalmas arra, hogy szigorú szabályszerűségeket tudjunk megfogalmazni, és minden olyan paramétert megvizsgálhassunk, amely befolyásolhatja a lokatívusz megjelenését. A keresési módszer korlátai miatt nem vizsgáltam például a determinánssal bevezetett jelzős szerkezeteket. Az egységesség kedvéért kimaradtak a vizsgálatból a többes számú pusztá köznevek és az eseményt vagy valamilyen szituációt jelölő főnevek is. Maleczki (2008) ez utóbbiakról megállapítja, hogy bár ezek tipikusan az igemódosító pozíciójában állnak, az objektumot jelölő pusztá köznévi alannal szemben soha nem jelenik meg velük kötelezően lokatívuszi kifejezés:

(48) Lakógyűlés van (a lépcsőházban).

Ennek a mintegy 200 megnyilatkozásból álló korpuszmintának a vizsgálata mindazonáltal előtanulmányul szolgálhat más, átfogóbb és több paramétert tekintetbe vevő vizsgálatoknak, amelyek megerősíthetik vagy tovább árnyalhatják az itt megfogalmazott általánosításokat és hipotéziseket.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány elkészítését a 120073. sz. NKFIH pályázat („Open access book series on the syntax of Hungarian”) támogatta. Köszönetet szeretnék mondani továbbá a tanulmány két névtelen lektorának tanácsaikért és segítő kritikai megjegyzéseikért. A dolgozatban maradt hibákért engem terhel a felelősség.

Hivatkozások

- Chafe, Wallace L. 1976. Givenness, contrastiveness, definiteness, subjects, topics, and point of view. In Charles N. Li (szerk.) *Subject and Topic*. New York: Academic Press. 25–55.
- Cohen, Ariel – Nomi Erteschik-Shir 2002. Topic, focus, and the interpretation of bare plurals. *Natural Language Semantics* 10/2:125–165.
doi:10.1023/A:1016576614139.
- Comorovski, Ileana 1995. On quantifier strength and partitive noun phrases. In Emmon Bach – Eloise Jelinek – Angelika Kratzer – Barbara H. Partee (szerk.) *Quantification in Natural Languages*. Dordrecht: Kluwer. 145–177.
- Creissels, Denis 2014. *Existential predication in typological perspective*. Kézirat. Université de Lyon.
- Daneš, František 1974. Functional sentence perspective and the organization of the text. In František Daneš (szerk.) *Papers in Functional Sentence Perspective*. Prague: Academia. 106–128.
- Enç, Mürvet 1991. The semantics of specificity. *Linguistic Inquiry* 22/1:1–25.
- Erteschik-Shir, Nomi 1997. *The Dynamics of Focus Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Gécseg, Zsuzsanna 2019. The syntactic position of the subject in Hungarian existential constructions. *Argumentum* 15:545–560.
- Gundel, Jeanette K. 1988. Universals of topic-comment structure. In Michael Hammond – Edith A. Moravcsik – Jessica Wirth (szerk.) *Studies in Syntactic Typology*. (Typological Studies in Language 17) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 209–239. doi:10.1075/tsl.17.16gun.
- Hegedűs, Veronika 2013. *Non-verbal Predicates and Predicate Movement in Hungarian*. Utrecht: LOT.
- Higginbotham, James – Gillian Ramchand 1997. The stage-level/individual-level distinction and the mapping hypothesis. *Oxford University Working Papers in Linguistics, Philology and Phonetics* 2:53–83.
- Hoop, Helen de 1995. On the characterization of the weak-strong distinction. In Emmon Bach – Eloise Jelinek – Angelika Kratzer – Barbara H. Partee (szerk.) *Quantification in Natural Languages*. Dordrecht: Kluwer. 421–450.
- Höhle, Tilman N. 1992. Über Verum-Fokus im Deutschen. In Joachim Jacobs (szerk.) *Informationsstruktur und Grammatik*. (Linguistische Berichte Sonderhefte 4) Berlin: Springer. 112–142.
- Jäger, Gerhard 1999. Stage levels, states, and the semantics of the copula. *ZAS Papers in Linguistics* 14:63–94.
- Kálmán, László 1985a. Word order in neutral sentences. In István Kenesei (szerk.) *Approaches to Hungarian 1*. Szeged: JATE. 13–23.
- Kálmán, László 1985b. Word order in non-neutral sentences. In István Kenesei (szerk.) *Approaches to Hungarian 1*. Szeged: JATE. 25–37.
- Kálmán László (szerk.) 2001. *Magyar leíró nyelvtan. Mondattan 1*. (Segédkönyvek a nyelvészeti tanulmányozásához 6) Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kiefer Ferenc 2006. *Aspektus és akcióminőség, különös tekintettel a magyar nyelvre*. Budapest: Akadémiai Kiadó.

- Koch, Peter 2012. Location, existence, and possession: A constructional-typological exploration. *Linguistics* 50/3:533–603. doi:10.1515/ling-2012-0018.
- Kratzer, Angelika 1995. Stage-level and individual-level predicates. In Gregory N. Carlson – Francis Jeffry Pelletier (szerk.) *The Generic Book*. Chicago: University of Chicago Press. 125–175.
- Kuno, Susumu 1972. Functional sentence perspective: A case study from Japanese and English. *Linguistic Inquiry* 3/3:269–320.
- Laczko, Tibor 2012. On the (un)bearable lightness of being an LFG style copula in Hungarian. In Miriam Butt – Tracy Holloway King (szerk.) *Proceedings of the LFG12 Conference*. Stanford: CSLI Publications. 341–361.
- Lahousse, Karen 2007. Implicit stage topics. A case study in French. *Discours* 1. doi:10.4000/discours.117.
- Lambrecht, Knud 1994. *Information Structure and Sentence Form: Topic, Focus, and the Mental Representations of Discourse Referents*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Link, Godehard 1983. The logical analysis of plurals and mass terms: A lattice-theoretical approach. In Rainer Bäuerle – Christoph Schwarze – Arnim von Stechow (szerk.) *Meaning, Use, and Interpretation of Language*. Berlin, Boston: De Gruyter. 303–329. doi:10.1515/9783110852820.302.
- Lyons, John 1967. A note on possessive, existential and locative sentences. *Foundations of Language* 3/4:390–396.
- Maleczki Márta 1998. A határozatlan alanyok különféle értelmezései a magyar semleges mondatokban. In Büky László – Maleczki Márta (szerk.) *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei 3*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem. 261–280.
- Maleczki, Márta 1999. Weak subjects in fixed space. *Acta Linguistica Hungarica* 46/1–2:95–117.
- Maleczki Márta 2001. Az információs szerkezet, a szintaktikai szerkezet és az aspektus összefüggései a magyarban. A progresszív és az egzisztenciális aspektus. In Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.) *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből (Kiefer Ferenc tiszteletére barátai és tanítványai)*. Budapest: Osiris Kiadó. 165–181.
- Maleczki, Márta 2003. Information structure, argument structure, and typological variation. In Katarzyna M. Jaszczołt – Ken Turner (szerk.) *Meaning Through Language Contrast*. (Pragmatics & Beyond New Series 99) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 223–244. doi:10.1075/pbns.99.19mal.
- Maleczki Márta 2008. Határozatlan argumentumok. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 129–184.
- McNally, Louise 2016. Existential sentences crosslinguistically: Variations in form and meaning. *Annual Review of Linguistics* 2/1:211–231. doi:10.1146/annurev-linguistics-011415-040837.
- Milsark, Gary L. 1974. *Existential sentences in English*. PhD disszertáció. MIT, Cambridge.

- Németh Boglárka 2012. *Az aspektus a magyar nyelvben: különös tekintettel a statikusságra.* (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 144) Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Nikolaeva, Irina 2001. Secondary topic as a relation in information structure. *Linguistics* 39/1:1–49. doi:10.1515/ling.2001.006.
- Paducheva, Elena V. 2008. Locative and existential meaning of Russian *быть*. *Russian Linguistics* 32/3:147–158. doi:10.1007/s11185-008-9027-2.
- Partee, Barbara H. – Vladimir Borschev 2007. Existential sentences, BE, and the genitive of negation in Russian. In Ileana Comorovski – Klaus von Heusinger (szerk.) *Existence: Semantics and Syntax*. (Studies in Linguistics and Philosophy) Dordrecht: Springer. 147–190.
- Puskas, Genoveva 2000. *Word Order in Hungarian. The syntax of Ā-positions.* (Linguistic Aktuell / Linguistics Today 33) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Reinhart, Tanya 1981. Pragmatics and linguistics: An analysis of sentence topics. *Philosophica* 27:53–94.
- Van de Velde, Danièle 2005. Les interprétations partitive et existentielle des indéfinis dans les phrases existentielles locatives. *Travaux de linguistique* 50/1:37–52. doi:10.3917/tl.050.0037.
- Viszket Anita 2004. *Argumentumstruktúra és lexikon.* PhD disszertáció. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem.

A szerzőről

Gécseg Zsuzsanna az SZTE Francia Tanszékének docense. Tudományos érdeklődése középpontjában a szintaxis, a szemantika és a pragmatika interakciója áll, különös tekintettel a mondat információs szerkezetére.

Elérhetősége: gecsegz@lit.u-szeged.hu

A magyar morfológia elsajátításának kezdetei

Gervain Judit

CNRS, Párizs

Összefoglaló

Pszicholingvisztikai szempontból igen jelentős, és máig vitatott kérdés, hogyan dolgozzák fel a beszélők a morfológiailag komplex szóalakokat: egészelegesen, elemeikre bontva vagy a két stratégiát flexibilisen használva. Még kevésbé ismert, hogyan sajátítható el a magyar és a hozzá hasonló nyelvek komplex agglutináló morfológiája. A magyar morfológia elsajátítását óvodás korú és annál nagyobb gyermekek beszédében az elmúlt évtizedekben nagy részletességgel feltárták. Sokkal kevesebbet tudunk azonban e tanulási folyamat kezdeteiről. A jelen tanulmány néhány újabb kutatást foglal össze, amelyek magyar csecsemők beszédészlelésében és nyelvfeldolgozásában vizsgálják az alaktan kibontakozásának kezdeteit, különösképpen a magánhangzó-harmónia és a morfológiai dekompozíció megjelenését.

Kulcsszavak: magyar morfológia, nyelvelsajátítás, beszédpercepció, csecsemők, magánhangzó-harmónia, alaktani dekompozíció

1. Bevezetés

A magyar szóalakok közismerten hosszúak és bonyolultak lehetnek. Ki ne hallott volna olyan példákat, mint „megszentségteleníthetetlenésgeskedéseitekért”? Pszicholingvisztikai szempontból igen jelentős, és máig vitatott kérdés, hogyan képesek az anyanyelvi beszélők e formákat a beszédértés során feldolgozni (Gergely-Pléh 1994; Pléh-Lukács 2001; Milin-Smolka-Feldman 2017). Még rejtélyesebb, hogyan sajátítható el a magyar és a hozzá hasonló nyelvek komplex agglutináló morfológiája (Slobin-Bever 1982; Goldowsky-Newport 1993; Pinker 1997; Lukács-Racsmány-Pléh 2001; Pléh-Lukács-Racsmány 2003).

A magyar morfológia elsajátítását óvodás korú és annál nagyobb gyermekek beszédében Brian MacWhinney (MacWhinney 1975; MacWhinney-Pléh-Bates 1985), Pléh Csaba és munkatársai az elmúlt évtizedekben nagy részletességgel feltárták (Pléh 1980; Pléh-Lukács 2001; Pléh-Palotás-Lőrinc 2002; Pléh-Lukács-Racsmány 2003). A jelen tanulmány néhány újabb kutatást foglal össze (Gonzalez-Gomez et al. 2019; Ladányi-Kovács-Gervain elbírálás alatt), amelyek a csecsemők beszédpercepciójában vizsgálják az alaktan kibontakozásának kezdeteit, különösképpen a magánhangzó-harmónia és a morfológiai dekompozíció megjelenését.

1.1. A morfológiai reprezentációk elméletei felnőtteknél

A felnőtt beszélők képesek korábban soha nem hallott toldalékolt szóalakokat létrehozni és megérteni. Hogy ezt pontosan milyen mechanizmusok teszik lehetővé, az részben még ma, több mint 4 évtizednyi kutatás után is vitatott (Sandra-Taft 1994;

Giraudó–Dal Maso 2016; Leminen et al. 2016). A vita részleteit itt nincs mód bemutatni, csak a legfontosabb elméleti álláspontokra térünk ki.

Az egészes elméletek szerint (Butterworth 1983) minden egyes morfológiai lag komplex szóalakot külön tárolunk, azok hangalakjával, jelentésével, szintaktikai funkciójával és egyéb vonásaival. Így tehát mentális szótárunkban külön elem lenne a *ház*, a *háznak*, a *háZRól*, a *házai*, a *házaim* stb. alak. Ez a tárolás gyors hozzáférést biztosít, hiszen a toldalékolt alakokat nem kell lebontani, azok jelentése és egyéb tulajdonságai azonnal rendelkezésre állnak. Ezzel szemben viszont e tárolás igencsak memóriaigényes. A bonyolult morfológiájú nyelvekben, így például a magyarban is, több millió szóalak tárolására lehet szükség. A kísérleti eredmények egészes tárolást leginkább nagyon gyakori szavak esetén (pl. Semberger–MacWhinney 1986; Heffernan–Sato 2017), illetve nem anyanyelvi beszélőknél mutattak ki (pl. Jiang 2004). Mivel ez az elmélet feltételezi, hogy a feldolgozás egyszerűen előhívja a mentális szótárból a feldolgozandó alakot, az alakok ismerete szükséges a feldolgozás sikeréhez. Ez a megközelítés tehát nehezen tudja új alakok feldolgozását, és így a nyelvelsajátítást, a tanulást magyarázni.

Az elemzéses elméletek szerint (Taft 1988) a morfológiailag összetett alakokat a nyelvfeldolgozás során elemeikre bontjuk, pl. *háznak*: *ház+nak* stb. Ez erőfeszítést igénylő feldolgozás, hiszen a szótári előhívást megelőzően dekompozíciót igényel. Ugyanakkor kevesebb terhet ró a mentális szótárra, hiszen sokkal kevesebb alak tárolását feltételezi. Ez az elmélet az új, korábban még soha nem hallott alakok lebontását (vagy produkcióját) is jól magyarázza, legalábbis ha azok szabályosak, és éppen ezért a tanulást is jobban képes modellezni.

E két felfogás ötvözeteként sokan kevert modelleket javasolnak (Lukatela–Carello–Turvey 1987; Lukatela et al. 1987; Pinker 1997), amelyek szerint bizonyos szóalakokat holisztikusan, másokat elemeikre bontva dolgozunk fel. Hogy pontosan melyikeket hogyan, az múlik többek között az adott nyelv alaktanának általános típusán (agglutináló, flektáló stb.; Slobin–Bever (1982)), az adott szóalak gyakoriságán, szabályos/rendhagyó voltán (Pinker–Prince 1994), azon, hogy szóképzésről vagy toldalékolásról van-e szó stb.

A magyar az erősen agglutináló nyelvek közé tartozik, amelyben ráadásul igen erős az allomorfia, azaz mind a töveknek (pl. *majom*, *majm-*), mind a toldalékoknak (pl. *-vall/-vel* hasonulása) gyakran több alakjuk van. Mindehhez még magánhangzó-harmónia is társul. Az alaktani feldolgozás tehát a mondatmegértés egyik kulcsfontosságú eleme a magyarban, és mint ilyen kifejezetten alkalmas terep a feldolgozási elméletek vizsgálatára. A magyar morfológia komplexitása az egészes hozzáférést igen kis hatékonyságú mechanizmussá tenné, így sokkal valószínűbb az analitikus, elemző feldolgozás. A felnőtt magyar beszélőkkel végzett kísérletek, illetve korpuszon végzett számítógépes vizsgálatok valóban ezt is támasztják alá (Kornai 1985; Gergely–Pléh 1994; Pléh–Juhász 1995; Pléh–Lukács 2001; Recski 2014). Klasszikus pszicholingvisztikai kísérletek szódöntési, előfeszítési és azonnali visszaadási paradigmában is bizonyítékot találtak az összetett alakok felbontására a magyarban (Gergely–Pléh 1994; Németh et al. 2006; Magyarai 2008).

1.2. A magyar alaktan elsajátítása

Felmerül a kérdés, hogyan sajátítják el a magyar anyanyelvű gyermekek a magyar alaktan komplex rendszerét. A 20. század végén számos kísérletes és korpuszvizsgálatot végeztek tipikusan fejlődő óvodáskorú magyar gyerekekkel a morfológia elsajátításának megértésére (MacWhinney 1975; 2013; MacWhinney–Pléh–Bates 1985; Lukács–Racsmány–Pléh 2001; Pléh–Palotás–Lőrík 2002; Pléh–Lukács–Racsmány 2003; Gábor–Lukács 2012), újabban pedig nyelvfejlődési és egyéb zavarokkal küzdő gyermek alaktani tudását is vizsgálták (pl. Lukács–Leonard–Kas 2010). Az alábbiakban csak a toldalékokkal kapcsolatos eredményeket foglalom össze, a magyar alaktan elsajátításának másik sokat tanulmányozott kérdését, az igekötők elsajátítását nem ismeretem, mivel ezt csecsemőknél még nem vizsgálták, így a jelen dolgozat témáját tekintve ez a kérdés kevésbé jelentős.

A vizsgálatok egy része azt dokumentálta, mely toldalékok mikor, milyen sorrendben jelennek meg először a gyermekek beszédében. Az elsajátítási sorrend más nyelvekben megfigyelt elvei a magyarban is érvényesülnek. Így tehát azok a toldalékok, amelynek kognitív tartalmát a gyermekek hamarabb tanulják meg, hamarabb is jelennek meg a beszédben. A múlt idő jelét akkor kezdik a gyermekek használni, ha már (legalább részben) megértették az idő, illetve a múlt fogalmát. A helyhatározók rajai akkor válnak gyakorivá, amikor a gyermekek érteni kezdi a téri viszonyokat. A toldalékok formája szintén fontos szempont. Az egyszerűbb alakú toldalékok hamarabb jelennek meg, mint a bonyolultabbak. Fontos továbbá a jelentéshez való viszony. Az egyértelmű, jól megragadható jelentéssel bíró toldalékokat korábban sajátítják el a gyerekek, mint a szemantikailag kevésbé transzparens alakokat. Nem elhanyagolható a gyakoriság sem: a gyakoribb alakokat hamarabb kezdik használni a gyerekek, mint a ritkábbakat. Ezen elvekkel összhangban, MacWhinney (1976) azt állapította meg, hogy a magyar gyermekek beszédében az első toldalékok már nagyon korán, a kétszavas megnyilatkozásokkal egy időben, tehát másfél–két éves kor körül megjelennek. A főnévragozásban a legkorábbi toldalékok a tárgyrag és a többes szám jele, a hely és az irányragok (*-ba*, *-hoz*), a részes eset és a 3. személyű birtokos jel. Ezek a toldalékok egyrészt nagyon gyakoriak a nyelvi bemenetben, másrészt kognitív-szemantikai szempontból elsődlegesek, mert a cél és az irány kitüntetett kognitív kategóriák a korai kognitív fejlődésben mind a helymeghatározás, mind a cselekvések észlelése és megértése terén (Falck–Ytter–Gredebäck–Hofsten 2006; Csibra 2008; Southgate et al. 2010). Ezeket követik a helyzetet jelölő ragok (p. *-on*, *-nál*), illetve az eszköz- és társ-határozó (*-val*). A forrást, eredetet jelölő ragok (*-tól*, *-ből*, *-ról*) a legkésőbbiek. Az igék esetében az egyes szám 3. személyű formák, a felszólító módú alakok és a főnévi igenevek koraiak. Ezt a 2. és 3. személyű formák követik, a tárgyas ragozás és a feltételes mód még későbbiek. Lengyel (1981a; 1981b; 1982) 2–3 éves, valamint Gósy (1984) 3 éves gyerekekkel végzett megfigyelései hasonló mintázatot mutatnak. Ebben a vonatkozásban kifejezetten érdekesek Réger Zita eredményei kétnyelvű magyar-roma kisiskolás gyerekekkel (Réger 1979). Ezek a gyermekek bizonyos toldalékokat, pl. birtokos szerkezetekben, életkoruk ellenére úgy használtak, mint az egynyelvűek óvodás korukban, pl. ez *Pistié könyv*, azaz a birtokost és nem a birtokot jelölték. Feltételezhető, hogy ez a magyar mellett beszélt másik nyelv hatása.

E leíró munkák mellett a vizsgálatok arra is kíváncsiak voltak, hogy a beszédben megjelenő toldalékolt alakokat a gyerekek egészteljesen vagy analitikusan hozzák-e létre. Ennek egyik fontos ismérve, hogy egy-egy toldalékot több kontextusban, nagy számú szótóval és más toldalékokkal összekapcsolva is használnak-e a gyerekek. Az erre vonatkozó vizsgálatok (Pléh–Vinkler–Kálmán 1997) azt sejtetik, hogy a teljes kombinatorika nem azonnal jelenik meg, pl. a helyragokat a gyerekek sokkal gyakrabban kombinálják 1., mint 2. vagy 3. személyű birtokos személyragokkal (pl. *kezemben*). Ezzel együtt többszörös toldalékok már a kezdetektől, 1,5–2,5 éves kortól megjelennek. A morfológia tehát már igen korán legalább részben analitikus a beszédprodukciónban.

Fontos kérdése még ezeknek a vizsgálatoknak, és a fenti eredményekkel összhangban az analitikus reprezentáció irányába mutat, hogy a gyerekek hogyan kezelik a magyarban igen gyakori allomorfiát. Az eredmények szerint az allomorfiát tartalmazó formák elsajátítása úgynevezett U-alakú görbét mutat. A gyermekek a rendhagyó alakokat először jól állítják elő, mert azokat egészteljesen tanulják meg (pl. *lovak*). Az ezt követő szakaszban hibázni kezdenek, és a hibák túlátlánosítást mutatnak, azaz olyan alakokat hoznak létre, amelyek a felnőtt nyelvben nem léteznek, de szabályosak (pl. *lók* stb.). Ez már az analitikus reprezentáció és a morfológiai szabályrendszer elsajátítására utal. Az ezt követő végső szakaszban a gyerekek azután megtanulják, mely szavak rendhagyóak, és ismét a felnőtt nyelvben előforduló alakot használják. Ezt a fejlődési útvonalat számos nyelvben leírták (Pinker 1997; Werker–Hall–Fais 2004). A magyarban Pléh, Palotás és Lőrík vizsgálatai (Pléh–Palotás–Lőrík 2002) dokumentálták a jelenséget, és általánosabban az allomorfia elsajátítását. Az eredmények a fejlődés lépéseinek leírása mellett arra is rámutatnak, hogy a különböző allomorf tövek (pl. magánhangzó-kieséses vagy -v betoldásos) nem egyforma nehézséget jelentenek a gyerekeknek, elsajátításuk nem egyszerre, hanem lépésekben zajlik. A szóvégi magánhangzó megnyúlás (*almák*) például sokkal könnyebb, sokkal hamarabb jelenik meg helyesen, mint a -v betoldás (*lovak*). Ez utóbbi tövek még kisiskolás gyerekeknél sem mindig helyesek.

Összességében elmondhatjuk tehát, hogy a magyarban a morfológia elsajátítása már igen korán elkezdődik, és bár a fejlődési folyamat évekig eltart, a tanulás a kezdetektől fogva legalább részben szabályok, analitikus reprezentációk mentén halad. Felmerül tehát a kérdés, mikor kezdődik el ez a folyamat. Az is kérdés, hogy a vizsgáltaknál korábbi életkorokban esetleg más mechanizmusok is szerepet játszanak-e. Minderre úgy kaphatunk választ, ha a beszédet még nem produkáló gyermekek, azaz a csecsemők nyelvfeldolgozási, beszédészlelési képességeit vizsgáljuk.

1.3. A magyar alaktan elsajátításának kezdetei: nyelvészeti megfontolások

A jelen dolgozat azokat az újabb eredményeket foglalja össze, amelyek a magyar alaktan elsajátításának legkorábbi szakaszait vizsgálják. Ahhoz, hogy a csecsemőkre váró tanulási feladat nehézségét jobban megértsük, először röviden összefoglaljuk a megtanulandó nyelvtani jelenségeket, illetve azt vizsgáljuk, ehhez milyen nyelvi bemenetet kapnak a csecsemők.

Ahogy korábban már többször említettük, a magyar agglutináló, azaz ragasztó nyelv, amelyben a morfológia fő alapelve, hogy a nyelvtani viszonyokat a szótőhöz kapcsolódó kötött morfémák, azaz toldalékok (szuffixumok) jelzik. A toldalékolást és a toldalékok egymáshoz viszonyított sorrendjét szabályok határozzák meg. Bizonyos agglutináló nyelvek, pl. a baszk, a török, a magyarral ellentétben igen szabályosak, azaz a morfológiai szabályok teljesen produktívak, kevés a kivétel, a rendhagyó alak. A magyarban ezzel ellentétben igen nagy a ragok és tövek allomorfiája, ami nehezíti a tanulást, hiszen az elsajátítás során nem csak az a gyermek feladata, hogy a komplex alakokat elemeire bontsa, hanem az is, hogy a különböző allomorfokat azután azonos szemantikai, szintaktikai stb. reprezentációkhoz kapcsolja (azaz, hogy felismerje, hogy a *majom* és a *majm-* tövek jelentése, mondattani szerepe stb. ugyanaz).

Potenciálisan nehezíti a tanulást az is, hogy a toldalékok formája igen változatos. Egyrészt a már említett allomorfia miatt: számos toldaléknak a magánhangzó-harmónia és/vagy a hasonulás miatt különböző alakjai vannak (pl. -val/-vel). Másrészt a toldalékok szótagszerkezete is nagyon változatos. Bizonyos toldalékok egyetlen magánhangzóból (pl. birtokos -é) vagy mássalhangzóból (pl. a tárgyrag és a többes szám jele) állnak, míg mások egész szótagot alkotnak (pl. -nak, -hoz stb.). Ennek következtében fonológiai testességük elérő, nem egyformán jól észlelhetők. Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a rövid, nem egész szótagból álló toldalékok beolvadnak a fő szótagszerkezetébe, azaz a morfémahatárok nem esnek egybe a szótaghatárokkal (pl. morfémahatár: *almá|t*, de szótagolás: *al-mát*). Ez azért jelenthet nehézséget, mert a szótagnak a korai beszédészlelésben és nyelvi reprezentációban kitüntetett szerepe van (Bertoncini–Mehler 1981). Sokan feltételezik, hogy a csecsemők, bár érzékenyek az egyes fonémákra is (Eimas et al. 1971), a beszédet alapvetően szótagnyi egységekben reprezentálják. Így azon toldalékok, amelyek nem alkotnak önálló szótagot, nagyobb kihívást jelenthetnek a csecsemők számára.

Ezen nehézségek mellett a komplex morfológiájú nyelvekben általában léteznek olyan morfofonológiai jelenségek is, amelyek feltehetően megkönnyítik az alaktan elsajátítását. Így például az agglutináló nyelvekben gyakori a magánhangzó-harmónia. Ez azért jelenthet könnyebbséget a nyelvtanuló számára, mert a harmóniai tartományok kijelölik a morfológiailag komplex szavak határát. Vagyis amikor a hangrend magasról mélyre vagy mélyről magasra változik két szótag között, akkor az szükségképpen szóhatárt és így morfémahatárt jelöl. (Ennek fordítottja nem mindig igaz, nem minden szóhatár jár együtt hangrendi változással, hiszen állhat egymás mellett két ugyanolyan hangrendű szó.) Ezért a magánhangzók hangrendbeli illeszkedésének elsajátítása nem csak önmagáért érdekes, hanem azért is, mert megkönnyítheti a morfológia tanulását is (Suomi–McQueen–Cutler 1997; Vroomen–Tuomainen–de Gelder 1998; Kabak–Maniwa–Kazanina 2010; Gonzalez-Gomez et al. 2019).

Egy másik jelenség, ami támpontot nyújthat a csecsemőknek a szóhatárok megállapításában és így az alaktan elsajátításában, a szóhangsúly. Számos agglutináló nyelvben, így a magyarban is rögzített a szóhangsúly, az mindig a szónak ugyanarra a szótagjára, a magyarban az elsőre esik. Ennek következtében egy hangsúlyos szótag egyben jelzi a szó első szótagját is, azaz jelet adhat a csecsemőknek a szóhatárokat illetően. Mesterséges nyelvtanulási kísérletekben nem magyar anyanyelvű csecsemőkkel valóban ki is mutatták már, hogy a csecsemők

sikeresen használják a szóhangsúlyt, amikor folyamatos beszédből kell szóalakokat szegmentálniuk (Vroomen–Tuomainen–de Gelder 1998; Curtin–Mintz–Christiansen 2005; Cunillera et al. 2006).

A toldalékok (és tágabb értelemben a funkciószavak) egyik fontos tulajdonsága, hogy igen gyakoriak, ezért nagyon sokszor fordulnak elő a nyelvi bemenetben, ami megkönnyíti a tanulást. Ahogyan a produkciós adatokban már láttuk, a tárgy eset ragja és a többes szám jele fonológiaiilag redukált alakjuk ellenére a legkorábban megjelenő toldalékok között vannak, aminek gyakoriságuk az egyik oka.

A toldalékok gyakorisága befolyásolja ezenkívül a nyelvi bemenet teljes statisztikai szerkezetét is, mert hatással van a szótó és a toldalékok közötti átmenetvalószínűségekre is. A nyelvsajátítás irodalmában, még a morfológiailag szegényebb nyelvek, mint pl. az angol esetében is, régóta kérdés, hogyan tudják a csecsemők a folyamatos beszédet elemeire tagolni. A morfológiailag egyszerűbb nyelvekben ez gyakran toldalékolatlan szótövekre tagolást jelent, de a bonyolult morfológiájú nyelvekben megkerülhetetlen az alaktani elemzés kérdése is. Ahogyan fent említettük, bizonyos morfofonológiai jelenségek, mint például a hangsúly, a magánhangzó-illeszkedés stb. segítséget nyújtanak a csecsemők számára. Ugyanakkor ezek az információk nyelvenként változnak. A szóhangsúly lehet az első, az utolsó előtti vagy az utolsó szótagon, illetve lehetséges, hogy egy nyelvben a hangsúly nem rögzített, hanem lexikai, azaz helye szavanként változik. Magánhangzó-harmónia nem minden nyelvben van, ez azokban, amelyekben igen, az illeszkedés eltérő fonológiai jegyek mentén történhet. Így ezen morfofonológiai információk leginkább a már idősebb csecsemőknek szolgálhatnak támpontként, akik az anyanyelvük hangrendszerét legalább részben már ismerik. De vajon mi az az információ, amely egyetemesen minden nyelvben használható, és így a kezdeti szegmentációt irányíthatja? Egyes javaslatok szerint (Brent–Cartwright 1996; Saffran–Aslin–Newport 1996) a beszéd statisztikai szerkezete, azon belül is a szótagok vagy fonémák együttes előfordulási vagy átmenetvalószínűsége ilyen információ lenne. A javaslat azon a megfigyelésen alapszik, hogy az egyazon szó belsejében előforduló szótagok vagy fonémák nagyobb valószínűséggel jósolják meg egymást, mint a szóhatárok két oldalán állók. A *cu-* szótag például nagyobb valószínűséggel jósolja be a *-kor* szótagot, mint a *-kor* szótag a következőt. Az A és B elemek közötti előre mutató (1a) és visszafelé mutató (1b) átmenetvalószínűségek definíciója

- (1) a. $P(A \rightarrow B) = F(AB) / F(A)$
 b. $P(A \leftarrow B) = F(AB) / F(B)$

ahol P az átmenetvalószínűség, $F(X)$ pedig X elem gyakorisága. A csecsemők érzékenyek a szótagok közötti átmenetvalószínűségekre (Saffran–Aslin–Newport 1996), és szóhatárt feltételeznek ott, ahol az átmenetvalószínűség alacsony.

Mivel az átmenetvalószínűség nemcsak a két szótag együttes előfordulásának gyakoriságától függ, hanem azt az egyik szótag gyakorisága is kondicionálja, a nagyon gyakori szótagok, amilyenek az át nem szótagoló toldalékok is, befolyásolják tehát a nyelvi input statisztikai szerkezetét. Minél gyakoribb a kondicionáló szótag, az átmenetvalószínűség értéke annál kisebb. A gyakori toldalékok körül tehát az átmenetvalószínűség lecsökken, a szegmentálás könnyebbé válik.

Egy korpuszvizsgálatban arra voltunk kíváncsiak (Gervain–Guevara Erra 2012), vajon a nyelv morfoszintaktikai típusa befolyásolja-e az átmenetvalószínűségek eloszlását és így a bemenet szegmentálhatóságát. Gyerekekhez intézett olasz és magyar beszélt nyelvi korpuszon vizsgáltuk meg, hogy e két, tipológiaiailag igen különböző nyelvben (olasz: flektáló, Ige–Tárgy szórendű; magyar: agglutináló, kevert Ige–Tárgy/Tárgy–Ige szórendű) mások-e az átmenetvalószínűségek eloszlásai. Eredményeink szerint az átmenetvalószínűségekkel mindkét nyelvben a véletlennél jobb szegmentálást lehet elérni, de érdekes módon az átmenetvalószínűségek érzékenyek a morfológiára. Az olaszban az előre mutató átmenetvalószínűség, míg a magyarban a visszafelé mutató ért el jobb eredményeket. A rosszabbul teljesítő valószínűség mindkét nyelv esetében csak alig valamivel volt jobb a véletlennél, míg a jobban szegmentáló valószínűség kifejezetten eredményes volt. A két nyelv között megfigyelt különbség jól visszavezethető azok morfoszintaktikai jellemzőire. Az olasz viszonylag gyenge morfológiájú, flektáló nyelv, aránylag kevés szuffixummal, míg szórendjéből adódóan a szabad funkciószavak (pl. prepozíciók) a színtagmák elején állnak. A gyakori szótagok tehát sokszor vannak kezdeti pozícióban, ami azt eredményezi, hogy az előre menő átmenetvalószínűségek kifejezetten alacsonyak lesznek ilyen esetekben, sikeresen jelezvén a szóhatárokat. A magyarban ezzel szemben sok szuffixumot találunk, azaz a gyakori elemek inkább hátsó pozícióban vannak, így a visszafelé menő átmenetvalószínűségek lesznek alacsonyak azokon a helyeken, ahol a gyakori funkciószók előfordulnak. Bár a visszafelé mutató átmenetvalószínűségek nem tűnnek kognitív szempontból igen hatékony vagy könnyen használható stratégiának, hiszen a beszéd időben „előrefelé” halad, kísérleti eredmények azt mutatják, hogy a felnőttek és a csecsemők is képesek a visszafelé mutató átmenetvalószínűségeket kiszámolni és egyszerű nyelvi ingerek szegmentálására használni (Perruchet–Desaulty 2008; Pelucchi–Hay–Saffran 2009).

A magyarban külön azt is megvizsgáltuk, hogy az átmenetvalószínűségek vajon a morfológiaiailag komplex szavak határát vagy a morfémák (azaz külön a szótövek és külön a toldalékok) határát jelzik-e inkább. Azt találtuk, hogy az átmenetvalószínűségek mindkét esetben ugyanolyan jól teljesítenek. Ennek azonban nem az az oka, hogy e statisztikai stratégia különösen jól szegmentálja a morfémahatárokat. Inkább arról van szó, hogy a gyermekekhez intézett beszédben a morfológia viszonylag egyszerű, kevés a halmazott toldalék, és a leggyakoribb toldalékok vannak túlsúlyban, a ritkébbak szinte alig fordulnak elő. Márpedig a leggyakoribb toldalékok (tárgyrag, többes szám, birtokos jel stb.) tipikusan fonológiaiailag testetlenné, így nem alkotnak önálló szótagot. Éppen ezért a szótagok között számított átmenetvalószínűségek számára ezek a morfémahatárok láthatatlanok. (A fonémák közötti átmenetvalószínűségek pedig általában nagyon alacsonyan teljesítenek, sokkal alacsonyabban, mint a szótagok közöttiek, ezért nem tűnnek plauzibilis szegmentálási stratégiának.) Mivel a leggyakoribb toldalékok statisztikai szegmentálással nem kaphatóak meg a magyarban, valószínű, hogy elsajátításukban más szempontok játszanak szerepet, pl. az egyszerű abszolút gyakoriság.

Összefoglalva tehát a komplex magyar alaktan komoly kihívás elé állítja a nyelvtanulót, ugyanakkor léteznek olyan támpontok, információk a nyelvi bemenetben, amelyeket a csecsemők segítségül hívhatnak.

2. A magánhangzó-harmónia megjelenése

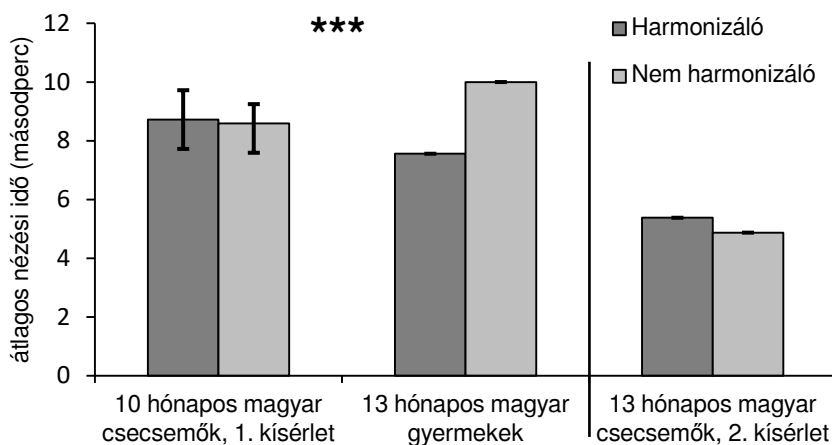
Az egyik ilyen információ a magánhangzó-harmónia. Ahogyan korábban említettük, a hangrend változása szóhatárt jelez, ami segíti a szegmentálást. Kérdés tehát, mikortól érzékenyek a csecsemők arra, hogy anyanyelvükben magánhangzó-harmónia érvényesül. Igen kevés kísérletes vizsgálat létezik a magánhangzó-harmónia elsajátításáról. A meglevő eredmények szerint a 6 hónapos török csecsemők már hosszabb ideig hallgatnak harmonikus, mint nem harmonikus szavakat, míg a német csecsemők esetén nincs különbség a két szólista hallgatási idejei között. Mivel a törökben van magánhangzó-harmónia, míg a németben nincs, ez azt sejteti, hogy a szótöveken belül előforduló harmóniára a 6 hónapos török csecsemők anyanyelvi tapasztalatuknál fogva már érzékenyek (van Kampen et al. 2008). Ugyanebben az életkorban a szótó és a toldalék közötti illeszkedést is már elvárják, mivel hosszabb ideig hallgatják az illeszkedő toldalékolt alakokat, mint a hangrendi illeszkedést megszegőket, akár a magánhangzó magassága, akár ajakkerekítés volt az illeszkedés alapja (Altan–Kaya–Hohenberger 2016; Hohenberger–Kaya–Altan 2017).

A török azonban a magyarnál jobban betartja a magánhangzó-harmónia elvét. Gyerekekhez intézett beszédkorpuszokban a magyar szavaknak csak 70% mutat harmóniát (Gonzalez-Gomez et al. 2019), akár szótövekről, akár több morfémából álló szavakról van szó, míg a törökben a harmonizáló szavak aránya inkább 90% körül van (Ketrez 2014). Éppen ezért felmerül a kérdés, hogy a magyar csecsemők, akik kevésbé szabályos nyelvi bemenetet kapnak, vajon ugyanabban az időben sajátítják-e el a harmónia elvét, mint a török gyerekek.

Ennek vizsgálatára 10 és 13 hónapos magyar csecsemőket tesztelünk, valamint kontrollként 13 hónapos francia babákat, akiknek az anyanyelve nem mutat harmóniát. A kísérletben mindhárom csoport ugyanazt az ingeranyagot hallgatta: olyan magánhangzó-mássalhangzó-magánhangzó szerkezetű álszavakat, amelyeknek egy része harmonizált (pl. *üki, oba* stb.), másik részük viszont megsértette az illeszkedés elvét (pl. *igo, eda* stb.). A kísérletben azt mértük, a csecsemők mennyi ideig hallgatják a harmonizáló és a nem harmonizáló szólistákat (illetve, hogy milyen sokáig nézik a hozzájuk kapcsolódó vizuális ingert, ami egy villogó lámpa volt).

A három csoport közül csak a 13 hónapos magyar csecsemők mutattak különbséget a harmonizáló és a nem harmonizáló szólisták között: hosszabb ideig nézték a nem harmonizáló, tehát a magyarhoz képest új, meglepő szavakat.¹ Ez azt jelenti, hogy meg tudták különböztetni a két szótípust. A másik két csoport, azaz a fiatalabb magyar babák, és az azonos korú francia babák egyforma hosszan nézték a két szótípust, nem mutattak érzékenységet a harmóniára.

¹ Első pillantásra meglepő lehet, hogy míg a török csecsemőkkel végzett kísérletekben a babák az anyanyelvükhöz hasonló, harmonikus szavakat hallgatták hosszabb ideig, addig e kísérletben a magyar csecsemők a nem harmonizáló alakokra figyeltek tovább. A nézési idő csecsemővizsgálatokban igen gyakori a preferencia irányának változása. Az ingerek bonyolultsága, érdekessége, a gyermekek kora és a feladat általános nehézsége függvényében bizonyos kísérletekben a csecsemők az ismert (anyanyelvhez hasonló, korábban hallott stb.), más kísérletekben az újszerű, ismeretlen, meglepő ingereket nézik/hallgatják tovább (Hunter–Ames–Koopman 1983). Bár az eredmények értelmezése szempontjából nem lényegtelen a preferencia iránya, mindkét irányú preferenciát a diszkrimináció jeleként szoktuk értelmezni.

1. ábra

A magánhangzó-harmóniára csak a 13 hónapos magyar csecsemők érzékenyek (Gonzalez-Gomez et al. 2019). Az x tengely a három csoportot mutatja (10 és 13 hónapos magyar csecsemők, 13 hónapos francia csecsemők). Az y tengely a nézési időt ábrázolja másodpercben kifejezve. A sötétszürke oszlopok a harmonizáló, a világosszürke oszlopok a nem harmonizáló szólisták nézési idejét mutatják.

Ez azt sejteti tehát, hogy a magyar gyerekek 10 és 13 hónapos kor között tanulják meg, hogy anyanyelvükben érvényesül a magánhangzó-harmónia elve. Ezt nem lehet egyszerűen azzal magyarázni, hogy a nem harmonizáló tövek önmagukban érdekesebbek, hiszen a 13 hónapos francia csecsemők és a fiatalabb magyarak babák nem mutattak irántuk preferenciát.

Mivel a szótanulás a második életévben indul meg igazán, a magánhangzó-harmónia elve elég korán jelenik meg ahhoz, hogy valóban segítséget tudjon nyújtani a szavak elsajátításában. Általánosabban véve is hozzájárulhat a morfológia elsajátításához, hiszen számos toldaléknak van két különböző hangrendű (plusz akár ajakkerekítés szempontjából illeszkedő alakja). A magánhangzó-harmónia ismerete nélkül nehéz lenne ezek allomorfokat a lexikonban összekötni, illetve aztán a produkcióban a toldalékolást megfelelően használni.

3. A ragok leválasztása

Az egyik legfontosabb kérdés a magyar alaktan elsajátításával kapcsolatban az, mikortól képesek a csecsemők a toldalékolt szóalakokban a toldalékot a szótöről leválasztani, azaz mikor indul meg a morfológiai dekompozíció.

E kérdés viszonylag kevés figyelmet kapott a csecsemők beszédészlelésének kutatása során. A létező eredmények azt mutatják, hogy angol és francia anyanyelvű csecsemők 1 éves koruk körül kezdik a toldalékolt alakokat elemeikre bontani. Egy kanadai francia babákkal végzett tanulmányban (Marquis-Shi 2012) a

csecsemőket először egy álszóval familiarizálták, majd a tesztfázisban a babák olyan mondatokat hallottak, amelyben vagy a familiarizált álszó, vagy egy korábban nem hallott álszó fordult elő a leggyakoribb igei szuffixummal. Ha babák a toldalékot képesek leválasztani, akkor a familiarizált álszó ismerősen fog nekik hangozni, míg a korábban nem hallott álszó nem. Ha viszont nem képesek morfológiai elemzésre, akkor mindkét szó újként hat. A kutatók azt találták, hogy a 11 hónapos kanadai francia babák hosszabban néztek a familiarizált álszót tartalmazó mondatok esetében, ami azt jelzi, hogy a szóalakot elemeire bontották. Ha a gyakori igei szuffixum helyett egy álsuffixumot használtak a mondatokban, akkor a babák válaszaik nem különböztek az ismert és a korábban nem hallott álszót tartalmazó mondatok esetén. E kísérletet továbbgondolva Mintz (2013) egy ökológiai szempontból érvényesebb paradigmát javasolt. Ő a csecsemőket a mondatokhoz familiarizálta, amelyekben ugyanúgy, mint a korábbi kísérletben, egy-egy toldalékolt álszó jelent meg. A tesztfázisban azután a csecsemőket az álszó szótóval és egy korábban nem hallott álszóval tesztelte. Ez a helyzet jobban hasonlít arra, ami a valóságban a nyelvtanulás során történik, azaz hogy a csecsemőknek toldalékolt alakokból kell a szótövet (és a toldalékokat) elvonatkoztatni. A kísérlet azt mutatta, hogy a 15 hónapos amerikai babák hosszabb ideig hallgatták a már ismert álszótövet a korábban nem hallottnál, ami arra enged következtetni, hogy a mondatok hallgatása közben elemeire bontották a komplex szóalakot.

Két kísérletben (Ladányi–Kovács–Gervain elbírálás alatt), amelyek Mintz (2013) paradigmáját követik, arra kerestünk választ, vajon a magyar csecsemők mikor mutatják először jelét a morfológiai dekompozíciónak. A magyar bonyolult morfológiája egyfelől arra kényszerítheti a babákat, hogy már korán elkezdjék a morfológiai elemzést, mert a nagy számú alakot túl nehéz lenne egészlegesen tárolni. De az is elképzelhető, hogy az alakok nagy száma és az erős allomorfia, azaz a feladat nehézsége miatt a morfológiai elemzés csak később kezdődik el, mint az angolban vagy a franciában.

Vizsgálatunkban 15 hónapos magyar csecsemőknek olyan mondatokat játszottunk le, amelyekben egy álszóhoz egy létező, a beszédben igen gyakori toldalék (-*ban*) kapcsolódott (pl. *A púrban nézegeti a virágokat*). A babák egy másik csoportja olyan mondatokat hallott, amelyben áltoldalék (-*dag*) szerepelt az álszótóval (pl. *A púrdag nézegeti a virágokat*). Arra ügyeltünk, hogy a mondatok nyelvtanilag helyesek legyenek, akár morfológiailag összetettnek (*púrban/púrdag ~ házban*), akár egyszerűnek (*púrban/púrdag ~ macska*) értelmezzük az álszót. A tesztszakaszban azután a babák vagy a familiarizált álszótót (*púr*) vagy egy újat hallottak (*gál*). Ha a csecsemők már tudják, hogy a -*ban* létező rag a magyarban, és le tudják azt a szótóról választani, akkor a tesztfázisban a *púr* szótó ismerős lesz nekik. Azok a csecsemők viszont, akik az áltoldalékot hallották, nem támaszkodhatnak anyanyelvi tudásukra, hogy dekompozíciót hajtsanak végre, így számukra a két álszó a tesztfázisban nem lesz különböző.

Azt kaptuk eredményül, hogy azok a csecsemők, akik a valódi ragot hallották a familiarizáció során, a tesztfázisban hosszabban néztek az ismeretlen álszó esetén, mint a familiarizált álszónál, legalábbis a tesztfázis első felében. Ezzel szemben azok a babák, akik a nem létező szuffixumot hallották, nem mutattak semmilyen különbséget a tesztben. Ez arra enged következtetni, hogy a 15 hónapos magyar

csecsemők már reprezentálják a *-ban* ragot, és azt egy korábban soha nem hallott szótőről is képesek leválasztani.

A kísérletet magas hangrendű álszavakkal és toldalékokkal is megismételtük. Az eredmény ebben az esetben is ugyanaz volt: a csecsemők sikeresen leválasztották a *-ben* ragot a magas hangrendű álszóról.

Eredményeink szerint tehát 15 hónapos korukra a magyar csecsemők már ismerik a leggyakoribb főnévi toldalékokat, és azokat ismeretlen szavakról is sikeresen leválasztják, akár magas, akár mély hangrendűek azok.

4. Összegzés

A magyar nyelv alaktana bonyolult, komoly kihívást jelent a nyelvtanulók számára. A kisgyermek az azonban már igen korán használni kezdenek bizonyos toldalékokat beszédükben. A jelen tanulmány célja az volt, hogy rámutasson e tanulási folyamat nyelvészeti és pszichológiai szempontból fontos mozzanataira, és összefoglalja azon újabb kísérletes vizsgálatokat, amelyek az alaktan elsajátításának legelső lépéseit tárják fel. A morfológia elsajátításának kezdetei még számos rejtélyt tartogatnak, de a bemutatott kísérletek arra engednek következtetni, hogy a magyar csecsemők az első életévük végén, a második elején már jól ismerik az agglutináló morfológia alapelveit, hatékonyan bontják a szóalakokat morfémákra.

Ez a nyelvtanulás egésze szempontjából azt jelenti, hogy a második életévben bekövetkező szótári „robbanást”, azaz a szókincs rohamos növekedését, a gyors szótanulást a magyarban kompetens morfológiai feldolgozás segíti. Az elméleti viták tükrében ez arra enged következtetni, hogy a szókincs reprezentációja már nagyon korán analitikus. Nyitott kérdés marad, hogy ezt megelőzően, a szótanulás legeslegelső szakaszában, 6–12 hónapos korban, amikor nagyrészt még a szóformák szegmentálása zajlik, a reprezentált formákhoz a csecsemők még nem feltétlenül kapcsolnak referenciális jelentést, akkor egészlegesen tárolt alakok is jelen vannak-e.

Hivatkozások

- Altan, Aslı – Utku Kaya – Annette Hohenberger 2016. Sensitivity of Turkish infants to vowel harmony in stem-suffix sequences: preference shift from familiarity to novelty. In Jennifer Scott – Deb Waughtal (szerk.) *BUCLD 40 Online Proceedings Supplements*. <https://tinyurl.com/JENY-2019-2-Ger1>.
- Bertoncini, Josiane – Jacques Mehler 1981. Syllables as units in infant speech perception. *Infant Behavior and Development* 4:247–260. doi:10.1016/S0163-6383(81)80027-6.
- Brent, Michael R. – Timothy A. Cartwright 1996. Distributional regularity and phonotactic constraints are useful for segmentation. *Cognition* 61/1–2:93–125. doi:10.1016/S0010-0277(96)00719-6.
- Butterworth, Brian 1983. Lexical representation. In Brian Butterworth (szerk.) *Language Production*. Vol. 2. London: Academic Press. 257–294.

- Cunillera, Toni – Juan M. Toro – Nuria Sebastián-Gallés – Antoni Rodríguez-Fornells 2006. The effects of stress and statistical cues on continuous speech segmentation: An event-related brain potential study. *Brain Research* **1123/1**:168–178. doi:10.1016/j.brainres.2006.09.046.
- Curtin, Suzanne – Toben H. Mintz – Morten H. Christiansen 2005. Stress changes the representational landscape: Evidence from word segmentation. *Cognition* **96/3**:233–262. doi:10.1016/j.cognition.2004.08.005.
- Csibra, Gergely 2008. Goal attribution to inanimate agents by 6.5-month-old infants. *Cognition* **107/2**:705–717. doi:10.1016/j.cognition.2007.08.001.
- Eimas, Peter D. – Einar R. Siqueland – Peter Jusczyk – James Vigorito 1971. Speech perception in infants. *Science* **171/3968**:303–306. doi:10.1126/science.171.3968.303.
- Falck-Ytter, Terje – Gustaf Gredebäck – Claes von Hofsten 2006. Infants predict other people's action goals. *Nature Neuroscience* **9/7**:878–879. doi:10.1038/nn1729.
- Gábor, Bálint – Ágnes Lukács 2012. Early morphological productivity in Hungarian: Evidence from sentence repetition and elicited production. *Journal of Child Language* **39/2**:411–442. doi:10.1017/S0305000911000110.
- Gergely, György – Csaba Pléh 1994. Lexical processing in an agglutinative language and the organization of the lexicon. *Folia Linguistica* **28/1–2**:175–204. doi:10.1515/flin.1994.28.1-2.175.
- Gervain, Judit – Ramón Guevara Erra 2012. The statistical signature of morphosyntax: A study of Hungarian and Italian infant-directed speech. *Cognition* **125/2**:263–287. doi:10.1016/j.cognition.2012.06.010.
- Giraud, Hélène – Serena Dal Maso 2016. The salience of complex words and their parts: Which comes first? *Frontiers in Psychology* **7/1778**. doi:10.3389/fpsyg.2016.01778.
- Goldowsky, Boris N. – Elissa L. Newport 1993. Modeling the effects of processing limitations on the acquisition of morphology: The less is more hypothesis. In Eve V. Clark (szerk.) *The Proceedings of the Twenty-fourth Annual Child Language Research Forum*. Stanford: Center for the Study of Language (CSLI). 124–138.
- Gonzalez-Gomez, Nayeli – Silvana Schmandt – Judit Fazekas – Thierry Nazzi – Judit Gervain 2019. Infants' sensitivity to nonadjacent vowel dependencies: The case of vowel harmony in Hungarian. *Journal of Experimental Child Psychology* **178**:170–183. doi:10.1016/j.jecp.2018.08.014.
- Gósy Mária 1984. *Hangtani és szótani vizsgálatok hároméves gyermekek nyelvében*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Heffernan, Kevin – Yo Sato 2017. Relative frequency and the holistic processing of morphology. *Asia-Pacific Language Variation* **3/1**:67–94. doi:10.1075/aplv.3.1.
- Hohenberger, Annette – Utku Kaya – Aslı Altan 2017. Discrimination of vowel-harmonic vs vowel-disharmonic words by monolingual Turkish infants in the first year of life. In Maria LaMendola – Jennifer Scott (szerk.) *Proceedings of the 41st annual Boston University conference on language development*. Somerville: Cascadia Press. 309–322.

- Hunter, Michael A. – Elinor W. Ames – Raymond Koopman 1983. Effects of stimulus complexity and familiarization time on infant preferences for novel and familiar stimuli. *Developmental Psychology* 19/3:338–352.
doi:10.1037/0012-1649.19.3.338.
- Jiang, Nan 2004. Morphological insensitivity in second language processing. *Applied Psycholinguistics* 25/4:603–634. doi:10.1017/S0142716404001298.
- Kabak, Barış – Kazumi Maniwa – Nina Kazanina 2010. Listeners use vowel harmony and word-final stress to spot nonsense words: A study of Turkish and French. *Laboratory Phonology* 1/1:207–224.
- Kampen, Anja van – Güliz Parmaksız – Ruben van de Vijver – Barbara Höhle 2008. Metrical and statistical cues for word segmentation: The use of vowel harmony and word stress as cues to word boundaries by 6-and 9-month-old Turkish learners. In Anna Gavarró – M. João Freitas (szerk.) *Language Acquisition and Development: Proceedings of GALA 2007*. Newcastle: Cambridge Scholars Publishing. 313–324.
- Kornai, András 1985. The internal structure of Noun Phrases. In István Kenesei (szerk.) *Approaches to Hungarian 1*. Szeged: JATE. 79–93.
- Ladányi, Enikő – Ágnes Melinda Kovács – Judit Gervain elbírálás alatt. How 15-month-old infants process morphologically complex forms in an agglutinative language?
- Leminen, Alina – Minna Lehtonen – Mirjana Bozic – Harald Clahsen 2016. Editorial: Morphologically complex words in the mind/brain. *Frontiers in Human Neuroscience* 10/47. doi:10.3389/fnhum.2016.00047.
- Lengyel Zsolt 1981a. *A gyermeknyelv*. Budapest: Gondolat.
- Lengyel Zsolt 1981b. *Tanulmányok a nyelvelsajátítás köréből*. (Nyelvtudományi Értekezések 107) Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Lengyel Zsolt 1982. Gyermeknyelvi kutatások Magyarországon. *Óvodai Nevelés* 9.
- Lukács, Ágnes – Laurence B. Leonard – Bence Kas 2010. Use of noun morphology by children with language impairment: The case of Hungarian. *International Journal of Language & Communication Disorders* 45/2:145–161.
doi:10.3109/13682820902781060.
- Lukács, Ágnes – Mihály Racsmány – Csaba Pléh 2001. Vocabulary and morphological patterns in Hungarian children with Williams syndrome: A preliminary report. *Acta Linguistica Hungarica* 48/1:243–269.
- Lukatela, Georgije – Claudia Carello – Michael T. Turvey 1987. Lexical representation of regular and irregular inflected nouns. *Language and Cognitive Processes* 2/1:1–17. doi:10.1080/01690968708406349.
- Lukatela, Georgije – A. Kostić – Dejan Todorović – Claudia Carello – Michael T. Turvey 1987. Type and number of violations and the grammatical congruency effect in lexical decision. *Psychological Research* 49/1:37–43.
doi:10.1007/BF00309201.
- MacWhinney, Brian 1975. Rules, rote, and analogy in morphological formations by Hungarian children. *Journal of Child Language* 2/1:65–77.
doi:10.1017/S0305000900000891.
- Macwhinney, Brian 1976. Hungarian research on the acquisition of morphology and syntax. *Journal of Child Language* 3/3:397–410.
doi:10.1017/S0305000900007261.

- MacWhinney, Brian 2013. Hungarian language acquisition as an exemplification of a general model of grammatical development. In Dan Isaac Slobin (szerk.) *The Crosslinguistic Study of Language Acquisition*. Hillsdale: Psychology Press. 121–302.
- MacWhinney, Brian – Csaba Pléh – Elizabeth Bates 1985. The development of sentence interpretation in Hungarian. *Cognitive Psychology* 17/2:178–209. doi:10.1016/0010-0285(85)90007-6.
- Magyari Lilla 2008. A mentális lexikon modelljei a magyar nyelvben. In Gervain Judit – Pléh Csaba (szerk.) *A láthatatlan nyelv*. Budapest: Gondolat Kiadó. 98–119.
- Marquis, Alexandra – Rushen Shi 2012. Initial morphological learning in preverbal infants. *Cognition* 122/1:61–66. doi:10.1016/j.cognition.2011.07.004.
- Milín, Petar – Eva Smolka – Laurie Beth Feldman 2017. Models of lexical access and morphological processing. In Eva M. Fernández – Helen Smith Cairns (szerk.) *The Handbook of Psycholinguistics*. John Wiley & Sons. 240–268. doi:10.1002/9781118829516.ch11.
- Mintz, Toben H. 2013. The segmentation of sub-lexical morphemes in English-learning 15-month-olds. *Frontiers in Psychology* 4/24. doi:10.3389/fpsyg.2013.00024.
- Németh Dezső – Ivády Rozália Eszter – Miháltz Márton – Krajcsi Attila – Pléh Csaba 2006. A verbális munkamemória és a morfológiai komplexitás. *Magyar Pszichológiai Szemle* 61/2:265–298. doi:10.1556/MPSzle.61.2006.2.4.
- Pelucchi, Bruna – Jessica F. Hay – Jenny R. Saffran 2009. Learning in reverse: Eight-month-old infants track backward transitional probabilities. *Cognition* 113/2:244–247. doi:10.1016/j.cognition.2009.07.011.
- Perruchet, Pierre – Stéphane Desauty 2008. A role for backward transitional probabilities in word segmentation? *Memory & Cognition* 36/7:1299–1305. doi:10.3758/MC.36.7.1299.
- Pinker, Steven 1997. Words and rules in the human brain. *Nature* 387/6633:547–548. doi:10.1038/42347.
- Pinker, Steven – Alan Prince 1994. Regular and irregular morphology and the psychological status of rules of grammar. In Susan D. Lima – Roberta Corrigan – Gregory K. Iverson (szerk.) *The Reality of Linguistic Rules*. (Studies in Language Companion 26) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 321–352. doi:10.1075/slcs.26.21pin.
- Pléh Csaba 1980. *A pszicholingvisztika horizontja*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pléh Csaba – Juhász Levente 1995. Processing of multimorphemic words in Hungarian. *Acta Linguistica Hungarica* 43/1–2:211–230.
- Pléh Csaba – Lukács Ágnes 2001. *A magyar morfológia pszicholingvisztikája*. Budapest: Osiris Kiadó.
- Pléh, Csaba – Ágnes Lukács – Mihály Racsmány 2003. Morphological patterns in Hungarian children with Williams syndrome and the rule debates. *Brain and Language* 86/3:377–383. doi:10.1016/S0093-934X(02)00537-0.
- Pléh Csaba – Palotás Gábor – Lőrincz József 2002. *Nyelvfejlődési szűrővizsgálat (PPL)*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Pléh Csaba – Vinkler Zsuzsanna – Kálmán László 1997. Early morphology of spatial expressions in Hungarian children: A CHILDES study. *Acta Linguistica Hungarica* 44/1–2:249–260.

- Recski, Gábor 2014. Hungarian noun phrase extraction using rule-based and hybrid methods. *Acta Cybernetica* 21/3:461–479. doi:10.14232/actacyb.21.3.2014.11.
- Réger, Zita 1979. Bilingual Gypsy children in Hungary: Explorations in 'natural' second-language acquisition at an early age. *International Journal of the Sociology of Language* 19/19:59–82. doi:10.1515/ijsl.1979.19.59.
- Saffran, Jenny R. – Richard N. Aslin – Elissa L. Newport 1996. Statistical learning by 8-month-old infants. *Science* 274/5294:1926–1928. doi:10.1126/science.274.5294.1926.
- Sandra, Dominiek – Marcus Taft (szerk.) 1994. *Morphological Structure, Lexical Representation and Lexical Access*. Taylor & Francis.
- Slobin, Dan I. – Thomas G. Bever 1982. Children use canonical sentence schemas: A crosslinguistic study of word order and inflections. *Cognition* 12/3:229–265. doi:10.1016/0010-0277(82)90033-6.
- Southgate, Victoria – Mark H. Johnson – Imen El Karoui – Gergely Csibra 2010. Motor system activation reveals infants' on-line prediction of others' goals. *Psychological Science* 21/3:355–359. doi:10.1177/0956797610362058.
- Stemberger, Joseph Paul – Brian MacWhinney 1986. Frequency and the lexical storage of regularly inflected forms. *Memory & Cognition* 14/1:17–26. doi:10.3758/BF03209225.
- Suomi, Kari – James M. McQueen – Anne Cutler 1997. Vowel harmony and speech segmentation in Finnish. *Journal of Memory and Language* 36/3:422–444. doi:10.1006/jmla.1996.2495.
- Taft, Marcus 1988. A morphological-decomposition model of lexical representation. *Linguistics* 26/4:657–668. doi:10.1515/ling.1988.26.4.657.
- Vroomen, Jean – Jyrki Tuomainen – Beatrice de Gelder 1998. The roles of word stress and vowel harmony in speech segmentation. *Journal of Memory and Language* 38/2:133–149. doi:10.1006/jmla.1997.2548.
- Werker, Janet F. – D. Geoffrey Hall – Laurel Fais 2004. Reconstructing U-shaped functions. *Journal of Cognition and Development* 5/1:147–151. doi:10.1207/s15327647jcd0501_15.

A szerzőről

Gervain Judit nyelvész és kognitív idegtudós. A párizsi Integrative Neuroscience and Cognition Center (CNRS és Université Paris Descartes) kutatója. A csecsemő-kori beszédészleléssel, a korai nyelvelsajátítással és azok idegi alapjainak kutatásával foglalkozik.

Elérhetősége: judit.gervain@parisdescartes.fr

Két magyar kérdő konstrukció interpretációjához

Gyuris Beáta

MTA Nyelvtudományi Intézet

Összefoglaló

A tanulmány a *negatív választó kérdésnek* (NVK) nevezett konstrukció (pl. *Esik az eső vagy nem?*) használati feltételeivel foglalkozik a magyarban. Áttekintjük az NVK-k szemantikai értékének meghatározására vonatkozó szakirodalmi javaslatokat, valamint azokat az elméleteket (pl. van Rooy–Šafářová (2003), Biezma (2009)), amelyek az angolban az inverziót tartalmazó pozitív vagy negatív eldöntendő kérdések és az NVK-k közötti választás háttérét kívánják megadni egy adott szituációban. Azon kontextusok összehasonlítása nyomán, ahol az *-e* partikulás kérdő mondatok és az NVK-k megjelenhetnek a magyarban, azt állítjuk, hogy az utóbbi konstrukció akkor van engedélyezve, ha eleget tesz két, a diskurzusra vonatkozó feltétel legalább egyikének. Ezek közül az első diskurzuselőzményekkel, a második pedig a kontextusbeli evidenciákkal kapcsolatos.

Kulcsszavak: kérdő mondatfajta, (negatív) választó kérdés, *-e* kérdő partikula, (kontextusbeli) előfeltevés

1. Bevezetés

A tanulmány¹ célja az (1) alatt illusztrált, *-e* partikulát tartalmazó kérdő főmondat és a (2) alatt illusztrált, egy állítás és annak tagadása közötti választást felkínáló választó kérdő konstrukció, a továbbiakban *negatív választó kérdés* (NVK)², használati feltételeinek összehasonlítása:

- (1) Márta örül-e a kötetnek?
- (2) Márta örül a kötetnek vagy nem/sem?

Míg a (2) alatti mondat *nem* partikulát tartalmazó változata tekinthető a (3) alatti választó kérdés elliptikus változatának, a *sem*-et tartalmazó konstrukció nem:

- (3) Márta örül a kötetnek vagy nem/*sem örül?

Ez azt jelenti, hogy amikor az NVK-ról beszélünk, valójában mind a három utóbbi konstrukcióról beszélhetnénk. Ez a tanulmány a továbbiakban a (2) alatti szerkezetek-re fog koncentrálni. Azt feltételezzük, hogy a (3) alatti szerkezet használati feltételei alapvetően megegyeznek az előbbiekével. Azt is feltételezzük, hogy a használati

¹ Sok szeretettel ajánlom ezt a tanulmányt Maleczki Mártának, akinek szakmai igényessége diákként, „opponáltként”, őt helyettesítő oktatóként és társszerzőként egyaránt példát mutatott számomra.

² Ezt a magyar szakkifejezést Molnár (2019) vezeti be.

feltételek tekintetében (2)-nek a *nem*-et és a *sem*-et tartalmazó változatai nem különböznek lényegesen. (Vö. ugyanakkor Molnár (2019: 216)-tal, aki a *sem*-es változatot sikeresebbnek tartja.) Az általunk alább megfogalmazott használati feltételek a (2) alatti konstrukciók azon prozódiai megvalósítására vonatkoznak, amelyben a *vagy* előtt legfeljebb egy rövid szünet található, tehát a *vagy*-gyal kezdődő mondatszakasz nem utótagos hozzátoldásnak tekintendő.

Az *-e* partikulás kérdőmondat-fajta egyike a magyar nyelvben grammatikai eszközökkel megkülönböztetett két főmondati eldöntendő kérdő mondat típusnak. A másikat a prozódiai jegyek (utolsó előtti szótagig emelkedő, és az utolsó szótagon eső dallam) segítségével jelölt típus képviseli, amelyet (4) illusztrál:³

(4) Márta örül a kötetnek/?

Vizsgálatunk apropóját az a tény adja, hogy a Gyuris (2017a) által az *-e* partikulás kérdő mondatok használatával kapcsolatban tett megállapítások bizonyos tekintetben emlékeztetnek azokra, amelyeket van Rooy–Šafářová (2003) tesz az angol NVK-kal kapcsolatban. Ha az NVK-k használati feltételei a különböző nyelvekben megegyeznének, akkor lenne két olyan kérdő konstrukció a magyar nyelvben, amelyek szinte ugyanazokban a szituációkban használhatóak. Ez nem lenne összhangban a gazdaságosságról alkotott szokásos elképzelésekkel.

Előjáróban meg kívánjuk jegyezni, hogy eddigi kutatásaink alapján a magyarországi beszélők között igen nagy dialektális különbség van abban a tekintetben, hogy az *-e* partikulás főmondati kérdő mondatokat mennyire használják produktívan. Vannak olyan beszélők (elsősorban a dunántúli, ill. budapesti régiókban), akik számára az *-e* főmondatban csak hivatalos vagy „emelkedett” stílusú szövegekben, inkább írásban elfogadható, míg mások, elsősorban a Dunától keletre eső változatok beszélői közül, teljesen produktívan tudják használni az *-e*-t informális kontextusokban is. Ebben a dolgozatban ez utóbbi változat beszélőinek intuícióna fogunk támaszkodni (akik közé a szerző is tartozik). (Az utóbbi beszélőknek az *-e* elfogadhatóságával kapcsolatos intuícióna azonban nem feltétlenül esnek egybe a székegyföldi változatok beszélőinek intuíciónaival, sőt, az *-e*-s kérdő mondatok prozódiai megvalósításával kapcsolatban is valószínűleg vannak különbségek a két dialektus között.)

A tanulmány 2. pontjában röviden összefoglaljuk Gyuris (2017a) javaslatait az *-e* használati feltételeivel kapcsolatban, majd pedig van Rooy–Šafářová (2003) és Biezma (2009) megállapításait az angol NVK-kal kapcsolatban. A 3. pont áttekinti azokat a kontextusokat, amelyekben Bolinger (1978) szerint nem cserélhetők fel egymással az inverziót tartalmazó eldöntendő kérdő mondatok és az NVK-k az angolban, és megmutatja, hogy ezekben a magyar *-e*-s kérdő mondatok és az NVK-k sem egyformán elfogadhatóak, amely közelebb vihet minket a két formai típus funkcióinak elkülönítéséhez. A 4. pont javaslatot tesz az NVK-k használati feltételeinek megfogalmazására a magyarban.

³ A továbbiakban az emelkedő-eső dallamú kérdő mondatok intonációját nem jelöljük külön. A példákban szereplő *-e* nélküli eldöntendő kérdő mondatok intonációja szándékunk szerint mindig az egyszeres emelkedő-eső dallam, nem pedig a többszörös emelkedő-eső dallam, amelyet Gyuris (2017b) a kijelentő mondatok jelölőjének tart („/,-declarative”).

2. Előzmények

Az eldöntendő kérdő mondatok szemantikai értéke a kanonikus, Hamblin (1973) és Groenendijk–Stokhof (1984) által kidolgozott elmélet szerint az igenlő és a tagadó válasznak megfelelő proposíciókat tartalmazó halmaz. (A javaslat részletesebb ismertetését l. pl. Maleczki (2007)-ben.) Ez azt jelenti, hogy az (1) és a (4) alatti mondatok szemantikai értéke azonos, és megegyezik az (5) alatt definiált halmazzal. Mivel a (2) és (3) alatti NVK-kra adott válaszoknak megfelelő proposíciók halmaza megegyezik a fenti halmazzal, ezen NVK-k szemantikai értékét is azonosnak tekinthetjük az (1) és (4) alattiakéval:

$$(5) \quad \llbracket (1) \rrbracket = \llbracket (2) \rrbracket = \llbracket (3) \rrbracket = \llbracket (4) \rrbracket = \{\lambda w. \text{örül}(m)(k)(w), \lambda w. \neg \text{örül}(m)(k)(w)\}$$

Azt a tényt, hogy az azonos szemantikai értékű kérdő mondatok nem cserélhetők fel egymással minden kontextusban, úgy lehet ezek után magyarázni, hogy ezek különböző kontextusbeli előfeltevéseket vezetnek be. Gyuris (2017a: 38) az emelkedő-eső intonáció, illetve az -e partikula segítségével jelölt magyar eldöntendő kérdő mondatok használati feltételeinek összehasonlítása után a következő javaslatot teszi. Az -e-s kérdő mondatok azt az előfeltevést vezetik be, hogy egyik lehetséges válaszuk sem lehet (nem monoton) következménye a *Common Ground*-nak (a beszélő és a hallgató közös tudását reprezentáló olyan proposíciók halmazának, amelyekről mind a beszélő, mind a hallgató tudja, hogy a beszélgetőtárs is tudomással bír róluk, l. Stalnaker (1978)-at) és a kontextuális evidenciák összességének (bizonyos hátérfeltevésekkel kiegészítve). Ez a javaslat megmagyarázza azt, hogy azokban a kontextusokban, amelyekben az evidenciák az egyik vagy a másik választ *támasztják alá*, miért nem fordulhatnak elő az -e partikulás kérdő mondatok. Az, hogy egy kontextusban vannak egy *K* kérdésre adható lehetséges válaszok közül *p*-t alátámasztó evidenciák, azt jelenti, hogy vannak olyan (a kontextusba a párbeszédet közvetlenül megelőzően bekerült) evidenciák, amelyek önmagukban, egyéb paraméterektől függetlenül tekintve megalapozzák azt a következtetést, hogy *p* igaz. (A fenti fogalmat a Buring–Gunlogson (2000) által bevezetett „compelling contextual evidence for *p*” kifejezés magyar megfelelőjeként vezeti be Gyuris–Molnár–Mády (2018).)

Van Rooy–Šafářová (2003) szerint az angol pozitív és negatív (azaz tagadósztót tartalmazó) eldöntendő kérdő mondatok, valamint az NVK-k közötti választást a beszélőnek a lehetséges válaszok hasznosságával („expected utility”) kapcsolatos elképzelései határozzák meg. Az utóbbi két körülménytől függ: egyrészt attól, hogy mennyire valószínű a válasz által kifejezett proposíció igazsága, másrészt pedig a beszélgetés céljától (attól, hogy annak megismerése, hogy a válasznak megfelelő proposíció igaz, kíváncsatos világhoz vezet-e vagy sem). A szerzők szerint a három konstrukció közül a beszélő a pozitív kérdő mondatot választja, ha a pozitív választ hasznosabbnak gondolja, mint a negatívot, a negatívot az ellenkező esetben, a választó kérdést pedig akkor, ha a két választ egyformán hasznosnak tekinti. Ez a javaslat meg tudja magyarázni, hogy abban az esetben, amikor az evidenciák az egyik vagy a másik választ támasztják alá, és a kérdező célja az információszerzés, általában miért nem elfogadhatók a választó kérdések: ilyenkor az evidenciának megfelelő válasz valószínűsége jóval nagyobb, mint a másiké.⁴ Amikor a kérdő

⁴ Az utóbbi valószínűsége azonban nem feltétlenül nulla: egy evidenciáknak ellentmondó válasz is lehet igaz.

konstrukciók a kínálás vagy kérés beszédaktusát kódolják indirekt módon, szintén nem preferáltak az NVK-k. A szituációt magyar példákkal illusztráljuk. Ha egy beszélő a fenti beszédaktusokat egy NVK-val kódolja (pl. *Kérsz egy szeletet a Márta születésnapj tortájából vagy nem/sem?* illetve *Adsz egy szeletet a Márta születésnapj tortájából vagy nem/sem?*), azzal azt jelzi a beszélgetőtárs számára, hogy egyik választ sem tartja hasznosabbnak a másiknál. A kérés beszédaktusának lényege ugyanakkor, hogy a beszélő a hallgatótól azt várja el, hogy valamilyen, számára preferált tényállást előállítson (vö. Searle (1969: 66)-ban a kérés illokúciós aktusának őszinteségi feltételeivel). A kínálás és meghívás aktusai esetében pedig a kérdező udvariasságból kelti azt a hatást, mintha a hallgató igenlő válasza számára kedvezőbb lenne. Van Rooy–Safářová (2003) szerint az NVK használata kínálás vagy meghívás kódolására olyan esetekben fordul elő, amikor a beszélő nem akar nagyon rámenősnak látszani, illetve nem akarja kellemetlen helyzetbe hozni a beszélgetőtársat arra az esetre, ha az vissza szeretné utasítani a kínálást.

Biezma (2009: 39, 47) szerint a választó kérdések használata azt jelzi, hogy a diskurzus zsákutcába jutott: a beszélő által feltett kérdés az ő utolsó lépése volt a diskurzusban (Roberts 1996; 2012; Büring 2003), további megnyilatkozást nem kíván tenni (azaz pl. nem kíván másik, egyszerűbb kérdést feltenni), mielőtt a beszélgetőtárs a kérdést meg nem válaszolja. Biezma a fenti szituációt úgy írja le, hogy a beszélő a választó kérdéssel kívánja a hallgatót sarokba szorítani („cornering effect”): ezzel jelzi, hogy más választása nincs, mint a kérdés megválaszolása. A szerző szerint a fentiek miatt a választó kérdések akkor jelentik a preferált alternatívát, amikor az információkérés a cél olyan szituációban, amelyben úgy tűnik, hogy a hallgató információt tart vissza, a beszélő viszont le szeretné zárni a kérdést. Az a javaslat, hogy a választó kérdés a beszélő *utolsó* megnyilatkozását kódolja, azt is előfeltételezi, hogy korábban már volt valamiféle véleménycsere az adott témáról.

Biezma szerint a Hamblin-féle, (5) alatt illusztrált javaslattal szemben az alanysegédige inverziót tartalmazó angol eldöntendő kérdő mondatok denotációja egy egyelemű halmaz, amely a kérdő mondat propozíciós tartalmának megfelelő propozíciót tartalmazza. (Például a (4)-nak megfelelő angol kérdő mondat esetében ez a $\lambda w.\text{örül}(m)(k)(w)$ propozíció lenne.) Ebből következik, hogy a fenti mondatfajta esetében a lehetséges válaszok listája nincs kizárólagosan meghatározva, és így lehet azt gondolni, hogy a kontextusban más alternatívák is vannak. A választó kérdésekhez szemantikai értéként ezzel szemben a két tagmondatnak megfelelő propozíció halmazát rendeli (hasonlóan ahhoz, amit (5) illusztrál), azt állítva, hogy a Logikai Formában megjelenik egy „lezárás” operátor, amelyet az eső intonáció jelöl, és amely a kizárólagosság előfeltevését vezeti be. Ez magyarázza azt a tényt, hogy a választó kérdésekre csak olyan válasz adható, amely a fenti két propozíció valamelyikével azonos. A „sarokba szorító” kérdőstratégiának Biezma szerint például akkor van létjogosultsága, ha a beszélgetőtárs nem az elvárásoknak megfelelően viselkedett, és nem adott egyértelmű választ a feltett kérdésre. Illusztrációként tekintsük az alábbi szituációt:⁵

⁵ A tanulmány névtelen lektora szerint A első kérdése csak akkor motivált, ha „az a legkönnyebben elérhető valószínűsítés, hogy B téstát fog főzni”. Ezzel nem értek egyet, hiszen például A akkor is felteheti a kérdést, ha barkochbát játszik a hallgatóval. Az ugyanakkor igaz, hogy a téstafőzésnek egy elképzelhető lehetőségnek kell lennie a kontextusban ahhoz, hogy a kérdés természetesnek hasson.

(6) (Biezma 2009: 50)

Szituáció: A, aki a tanszéken a heti előadás utáni vacsora menüjét koordinálja, szeretné megtudni, hogy az önként jelentkező szakácsok közül B, a diáktársa, mit tervez főzni.

A: Are you making pasta?
 van.2SG te csinál.GER-PART tészta
 'Tésztát főzöl?'

B: (csend és kérdő tekintet)

A: Are you making pasta or not?
 van.2SG te csinál.GER-PART tészta vagy nem
 'Tésztát főzöl vagy nem?'

B: No./Yes.
 'Nem./Igen.'

A következő pontban áttekintjük azokat a kontextusokat, amelyekben Bolinger (1978) szerint az inverziót tartalmazó pozitív eldöntendő kérdő mondatok nem helyettesíthetők az NVK-kal az angolban, és megmutatjuk, hogy ezek közül számosban nem helyettesíthetők a magyar -e partikulás kérdő mondatok és az NVK-k sem egymással.

3. Bolinger (1978) tesztszei

Bolinger (1978) angol nyelvi példák segítségével mutatja be azt, hogy az eldöntendő kérdő mondatok és a választó kérdések számos kontextusban nem helyettesíthetők egymással. Az alábbiakban az ő tesztjei közül azokat fogjuk itt a magyarra alkalmazni, amelyek segítségével a magyar -e partikulás kérdések és az NVK-k közötti különbségek bemutatathatók. Bolinger egyik tesztje azt vizsgálja, hogy a két konstrukció használható-e kérések megformálására. Az angol adatok alapján a szerző azt találta, hogy míg az ige-alany inverziót tartalmazó eldöntendő kérdő mondatok alkalmasak kérések megfogalmazására, az NVK-k nem:

(7) (Bolinger 1978: 89)

a. Will you help me?
 AUX te segít én.DAT
 'Segítenél nekem?'

b. #Will you help me or not?
 AUX te segít én.DAT vagy nem
 'Segítenél nekem vagy nem?'

(8) mutatja, hogy míg a magyar intonációsan jelölt kérdő mondatok használhatók a fenti szituációban, az NVK-k és az -e partikulások nem:⁶

⁶ Szeretnék rámutatni, hogy a példában kijelentő módú igealak szerepel, és nem feltételes módú, amely egy konvencionizált forma az udvarias kérdések kódolására.

- (8) (Gyuris 2017a: 9 (13) példája nyomán)
Szituáció: B, aki nehéz csomagot cipel, szeretné megkérni a barátját, H-t, hogy nyissa ki neki az ajtót, ezért ezt mondja:
 a. #Kinyitod-e az ajtót?
 b. #Kinyitod az ajtót vagy nem?
 c. Kinyitod az ajtót?

Információkérő kérdésként természetesen (8b) is elfogadható.

Bolinger második megfigyelése a kínálás vagy meghívás kódolására szolgáló kérdő konstrukciókra vonatkozik: míg az angol kanonikus, segédige-alany inverziót tartalmazó kérdő konstrukciók alkalmasak ennek a funkciónak a betöltésére, a választó kérdések nem. A magyarban a fenti szituációban elfogadhatóak mind az -e-s, mind az intonációsan jelölt kérdő mondatok, a választó kérdés azonban nem.⁷

- (9) (Gyuris 2017a: 9 (14) példája nyomán)
Szituáció: B szeretné H-t kávéval megkínálni. Ezért a következőt mondja:
 a. Kérsz-e kávé?
 b. #Kérsz kávé vagy nem?
 c. Kérsz kávé?

A következő példa azt illusztrálja, hogy a vizsgált formai típusok mennyire alkalmasak arra, hogy a szituációból kikövetkeztethető információkra explicite rákérdezzenek. (Van Rooy–Šafářová (2003) a fenti kérdéseket „alapozó kérdéseknek” nevezi.)

- (10) A: Épp most láttam Dávidot.
 B: #Dávid visszajött-e Torontóból?
 B': #Dávid visszajött Torontóból vagy nem?
 B'': #Dávid visszajött Torontóból?

A példák alapján látható, hogy a vizsgált magyar konstrukciók közül egyik sem alkalmas arra, hogy a fenti szituációban használjuk. (A többszörös emelkedő-eső dallamú kijelentő mondat ugyanakkor elfogadható lenne.) A következő példa a retorikai kérdésként való használatot illusztrálja, amely az angol inverziót tartalmazó kérdő mondatok számára létező lehetőség:

- (11) *Szituáció:* B elmeséli barátjának, H-nak, hogy milyen ostobaságot csinált. H ezt mondja:
 a. #Bolond vagy-e?
 b. #Bolond vagy vagy nem?
 c. Bolond vagy?

(11) azt mutatja, hogy sem a (pozitív) -e-s, sem a választó kérdések nem alkalmasak retorikai kérdések megfogalmazására, csak az emelkedő-eső dallamúak. Bolinger egy további kontrasztot azon kérdések használati feltételeivel kapcsolatban talál, amelyek „valódi információkérő kérdések, de amelyekről a beszélő tudja, hogy

⁷ Az -e-s kérdő mondat elfogadhatósága magyarázható van Rooy–Šafářová (2003)-nak a fenti 2. pont végén idézett javaslatával, amelynek lényege, hogy a beszélő el kívánja kerülni, hogy túlzottan rámenősen lássák.

csak egyféleképpen válaszolhatók meg” (Bolinger 1978: 88). A fenti típusú kérdések is megfogalmazhatók az angolban az inverziót tartalmazó szerkezettel, de a választó kérdéses szerkezettel nem. A Bolinger által idézett példához nagyon hasonló (12a), amely a Magyar Nemzeti Szövegtárból (Oravecz–Sass–Váradi 2015) származik. A (12b)-ben illusztrált választó kérdéses változat véleményem szerint elfogadhatatlan,⁸ viszont természetesen hangzik a (12c):

- (12) *Szituáció:* B szeretne meggyőződni, hogy édesanyja, H, alszik-e, ezért ezt kérdezni:
- Édesanyám, alusznak-e? (MNSZ)
 - #Édesanyám, alusznak vagy nem?
 - Édesanyám, alusznak?

Figyeljük meg, hogy (12a) elfogadhatósága nem mond ellent Gyuris (2017a) fent idézett javaslatának: abból, hogy gyakorlati okokból csak a pozitív választ tudja a kérdező megfogalmazni, még nem következik, hogy a negatív válasz nem lehet igaz (csak éppen az nem fog elhangzani).

A Bolinger által vizsgált következő típust olyan kérdések alkotják, „amelyek esetében a negatív válasznak kicsi vagy nulla az esélye” (Bolinger 1978: 88). Ezek is megfogalmazhatók az inverziót tartalmazó angol szerkezettel, de a választó kérdéses konstrukcióval nem. (13) mutatja a Bolinger által vizsgált példák magyar megfelelőjét:

- (13) *Szituáció:* B írásbeli vizsgát felügyel. Már kiosztotta a vizsgakérdéseket, mindenkinél van toll is. Ellenőrizni akarja, hogy engedélyt adhat-e a kezdésre, ezért ezt kérdezni:
- Mindenki készen áll-e?
 - #Mindenki készen áll vagy nem?
 - Mindenki készen áll?

A (13b) változat, szemben a másik két konstrukcióval, véleményem szerint nem fogadható el a kérdéses szituációban.⁹ A (13a) elfogadhatósága a következőképpen egyeztethető össze Gyuris (2017a)-nak az -e-re vonatkozó javaslatával. Amennyiben B az -e-s kérdést választja, azt a látszatot szándékozik kelteni, hogy tudomása szerint az evidenciák nem támasztják alá egyik választ sem.

A Bolinger által észrevett következő kontraszt azokat a kérdéseket érinti, amelyek azt az előfeltevést vezetik be, hogy „nem volt a témával kapcsolatban korábbi kommunikáció” (Bolinger 1978: 89). Ilyenek Bolinger szerint a bemutatási szituációk, amelyekben az inverziót tartalmazó angol kérdő mondatok elfogadhatók, de a választó kérdések nem.

- (14) *Szituáció:* B szeretné bemutatni H-t a nővérének, ha azok még nem ismerik egymást, ezért ezt kérdezni H-tól:
- #Találkoztál-e már a nővéremmel?
 - #Találkoztál már a nővéremmel vagy nem?
 - Találkoztál már a nővéremmel?

⁸ A dolgozat névtelen lektora ugyanakkor elfogadhatónak tartja (12b)-t az adott szituációban.

⁹ A dolgozat névtelen lektora elfogadhatónak tartja (13b)-t a fenti szituációban.

A bemutatási szituációban sem az -e-s, sem pedig a választó kérdések nem használhatók, csak az emelkedő-eső intonációval ejtettek. Bolinger következő példája olyan szituációt mutat be, amikor a kérdő mondat célja, hogy információt közöljön a hallgatónak:

- (15) *Szituáció:* B szeretné, hogy H tudja, hogy ma van János születésnapja, ezért ezt kérdezi:
- Tudtad-e, hogy ma van János születésnapja?
 - [#]Tudtad vagy nem, hogy ma van János születésnapja?
 - Tudtad, hogy ma van János születésnapja?

Amint látható, ebben az esetben szintén nem fogadható el az NVK, de az -e partikulás kérdés igen. Az utolsó példa egy olyan szituációt mutat be, amikor a kérdést nem a kérdező információhiánya motiválja, hanem az az igény, hogy beszélgetést indítson el, tipikusan egy ismeretlen emberrel:¹⁰

- (16) *Szituáció:* B és H egy hivatalban várakoznak, egy kivetítőn focimeccs megy. B szeretne beszélgetést kezdeményezni H-val, ezért ezt kérdezi:
- [#]Szereted-e a focit?
 - [#]Szereted a focit vagy nem?
 - Szereted a focit?

A következő táblázat összefoglalja a három vizsgált magyar konstrukció elfogadhatóságával kapcsolatban tett fenti megállapításainkat:

	-e-s kérdő mondat	NVK	^ kérdő mondat
kérés, (8)	x	x	✓
kínálás, (9)	✓	x	✓
„alapozó kérdés”, (10)	x	x	x
retorikai kérdés, (11)	x	x	✓
„egyféleképpen megválaszolható kérdés”, (12)	✓	x	✓
„negatív válasznak kicsi az esélye”, (13)	✓	x	✓
„nem volt korábbi kommunikáció”, (14)	✓	x	✓
„információközlő kérdés”, (15)	✓	x	✓
beszélgetést elindító kérdés, (16)	✓	x	✓

1. táblázat

A vizsgált három magyar kérdő konstrukció elfogadhatósága
a különböző kontextusokban

A fenti táblázat megmutatja, hogy azokban az esetekben, amikor az NVK nem elfogadható, az „alapozó kérdések” kivételével mindig elfogadható az emelkedő-eső intonációjú kérdő mondat, és bizonyos esetekben az -e-s kérdő mondat is. Az -e-s kérdő mondatok, ellentétben az NVK-kal, kompatibilisek a kínálás aktusával, valamint olyan szituációkkal, amelyekben „egyféleképpen megválaszolható kérdés”-t, vagy olyan kérdést tesz fel a beszélő, ahol a „negatív válasznak kicsi az esélye”. Ez abban az esetben lehetséges, ha a szituációkat a beszélő olyannak akarja láttatni,

¹⁰ A dolgozat névtelen lektora elfogadhatónak tartja (16b)-t a fenti szituációban.

mint amelyekben nem szerepel olyan evidencia, amely az egyik vagy a másik választ támasztja alá. Ezeket a kérdéseket, Bolinger nyomán, olyan diskurzusok segítségével illusztráltuk, amelyekben még nem volt az adott témáról szó. Az „információközlő kérdés” szituációjában is csak akkor fogadható el az -e-s kérdés, ha egyik választ sem támasztja alá evidencia. Megfigyelhető, hogy amennyiben a fenti szituációkban elhangzó -e-s (vagy akár emelkedő-eső dallamú) kérdő mondatra a hallgatótól nem érkezik válasz, a beszélő másodszor már az NVK-t is problémamentesen használhatja.

Abban a (14) alatti szituációban sem jelenhet meg az NVK, amelyben egyik választ sem támasztják alá evidenciák, és a beszélő úgy gondolja, hogy még nem volt köztük a hallgatóval kommunikáció az adott kérdésről. A beszélgetést elindító kérdésnek – ahol az NVK-k szintén nem fogadhatóak el –, szintén fontos tulajdonsága, hogy még nem volt szó az adott témáról a beszélők között. (Az utóbbi két kérdést, definíciójukból következően, nem lehet megismételni.)

A következő pontban megkíséreljük a fentiek alapján formálisan leírni, hogy milyen szituációkban jelenhetnek meg az NVK-k a magyarban.

4. Az NVK-k engedélyezése a magyarban

Szabolcsi (2015: 190) amellett érvel, hogy a (17) alatti példák közül (17a) kivételével mindegyik választó kérdésként értelmezendő, és mindegyiknek a szerepe megegyezik azzal, amit Biezma (2009) (valamint Biezma–Rawlins 2012) az angol NVK-knak tulajdonít, és amire a beszélgetőtárs „sarokba szorítása” kifejezést használja.¹¹

- (17) (Szabolcsi 2015: 190 (68))
- a. Táncolt Mari? ↑
 - b. Táncolt Mari vagy nem? ↓
 - c. Táncolt-e Mari? ↓
 - d. Táncolt-e Mari vagy nem? ↓¹²

Egyetértek Szabolcsival abban, hogy mind az -e-s, mind a választó kérdések a „sarokba szorítás” eszközeiként értelmezendők. Ugyanakkor véleményem szerint az NVK-k olyan további kontextuális előfeltevéseket is bevezetnek, amelyek nem jellemzőek az -e-s kérdésekre. Az utóbbit illusztrálja a Biezma (2009: 39 (5)) által inspirált alábbi szituáció:

- (18) *Szituáció:* B születésnapit bulit rendez, és kínálgatja az italokat a vendégeknek. Közeli barátját, H-t is megkínálja sörrel, aki válasz helyett 10 percig arról beszél neki, hogy nagyon szeretne inni egy sört, de az túl sok kalóriát tartalmaz. B ezek után az alábbi kérdést teszi fel H-nak:
B: Kérsz sört vagy nem?

¹¹ Fontos megjegyezni, hogy a „sarokba szorítás” terminus itt nem a köznyelvi értelmében használatos, hanem csak a Biezma által adott funkcióleírást rövidíti: a beszélő azt jelzi, hogy ő nem kíván újabb megnyilatkozást tenni, amíg a kérdezett személy nem válaszolja meg a kérdést.

¹² Szabolcsi (2015)-ben ↑ emelkedő, ↓ pedig a kijelentő mondatokra jellemző eső intonációt jelöl.

A fenti szituáció abban különbözik a (8)–(16) alattiaktól, amelyekben az NVK-k engedélyezését eddig vizsgáltuk, hogy itt létezik olyan evidencia is, amely a pozitív választ, és olyan is, amely a negatív választ támasztja alá. Ezek alapján azt gondolom, hogy a magyar NVK-k kétféle kontextusban fordulhatnak elő: olyanban, amelyben a kontextuselőzmények, és olyanban, amelyben a válaszokat alátámasztó evidenciák engedélyezik őket:

- (19) Egy $p \vee \neg p$ alakú, ellentétes alternatívákat tartalmazó választó kérdés (NVK) az alábbi esetekben van engedélyezve a diskurzusban a magyarban:
- a. korábban a beszélő már feltett egy olyan K eldöntendő kérdést a diskurzusban, amelynek szemantikai értéke megegyezik az NVK-éval (azaz $\llbracket K \rrbracket = \{p, \neg p\}$), de arra nem érkezett válasz,¹³ vagy
 - b. a kontextusban egyaránt találhatók olyan evidenciák, amely p -t, és olyanok is, amely $\neg p$ -t támasztják alá.

Azt, hogy egy beszélő „sarokba kívánja szorítani” beszélgetőtársát (a Biezma által definiált értelemben), a (17b–d) konstrukciók mindegyikével ki tudja fejezni a beszélő. Azt azonban, hogy mindkét válaszhoz létezik a kontextusban olyan evidencia, amely annak az igazságát alátámasztja, egyedül az NVK tudja kifejezni. Ebben látom a fő különbséget az -e-s kérdő mondatok és az NVK-k használatát illetően: míg ez utóbbi engedélyezve van, ha mindkét választ alátámasztó kontextusbeli evidencia létezik, az előbbi csak akkor, ha egyik válaszhoz sem létezik ilyen.

Amennyiben a magyar NVK-k engedélyezését megfelelően írja le a (19) alatti javaslat, felmerül a kérdés, hogy miért különböznek egymástól a magyar és az angol NVK-k használati feltételei, és nem lehetséges-e, hogy az utóbbiak engedélyezésében is szerepet játszhat a (19b) alatti feltétel. Ezek a kérdések további kutatás alapját képezhetik.

5. Összegzés

A tanulmány a negatív választó kérdésnek (NVK) nevezett konstrukció használati feltételeivel foglalkozott a magyarban. Ismertettük az NVK-k szemantikai értékének meghatározására vonatkozó javaslatokat, valamint van Rooy–Šafářová (2003) és Biezma (2009) elképzeléseit azzal kapcsolatban, hogy az angolban milyen szempontok alapján dől el, hogy egy adott szituációban egy beszélő az inverziót tartalmazó pozitív vagy negatív eldöntendő kérdések valamelyikét, vagy pedig az NVK-k használja. Van Rooy–Šafářová szerint a választásnak a válasz hasznosságához, Biezma szerint pedig ahhoz van köze, hogy a beszélő hajlandó-e további megnyilatkozást tenni azelőtt, hogy választ kapott volna a kérdésére. Mivel ezek a szempontok szerepet játszottak az irodalomban a magyar emelkedő-eső dallamú és -e kérdő partikulás kérdő mondatok használati feltételeinek elkülönítésében, megpróbáltuk – Bolinger (1978) példái segítségével – elkülöníteni azokat a szituációkat, amelyekben -e partikulás kérdő mondatok engedélyezve vannak, azoktól, amelyekben az NVK-k megjelenhetnek. Azt állítottuk, hogy az NVK-k akkor vannak engedélyezve a magyarban, ha eleget tesznek a kontextuselőzményekre, vagy pedig a kontextusbeli evidenciákra vonatkozó feltételeknek.

¹³ Ezt a feltételt Farkas–Bruce (2010) elméletében úgy lehet megragadni, hogy az NVK kimondásakor az ASZTAL-on van egy $\langle K \uparrow \rangle; \{p, \neg p\}$ alakú eldöntendő kérdés, l. Molnár (2019)-et.

Köszönetnyilvánítás

Ezúton kívánok köszönetet mondani a tanulmány névtelen lektorának az első változathoz fűzött megjegyzéseieért, és Szécsényi Tibornak a gondos szerkesztői munkájáért. A kutatást a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal – NKFIH támogatta, a K 115922 nyilvántartási számú támogatási szerződés alapján (*A kérdő mondatok és (speciális) használataik nyelvtana és pragmatikája*).

Hivatkozások

- Biezma, María 2009. Alternative vs Polar Questions: the *cornering* effect. *Semantics and Linguistic Theory* 19:37–54. doi:10.3765/salt.v19i0.2519.
- Biezma, María – Kyle Rawlins 2012. Responding to alternative and polar questions. *Linguistics and Philosophy* 35/5:361–406. doi:10.1007/s10988-012-9123-z.
- Bolinger, Dwight 1978. Yes-no questions are not alternative questions. In Henry Hiz (szerk.) *Questions*. (Synthese Language Library) Dordrecht: Reidel. 87–105. doi:10.1007/978-94-009-9509-3_3.
- Büring, Daniel 2003. On D-trees, beans, and B-accent. *Linguistics and Philosophy* 26/5:511–545. doi:10.1023/A:1025887707652.
- Büring, Daniel – Christine Gunlogson 2000. *Aren't Positive and Negative Polar Questions the Same?* Kézirat. UCLA, UCSC.
- Farkas, Donka – Kim Bruce 2010. On reacting to assertions and polar questions. *Journal of Semantics* 27/1:81–118. doi:10.1093/jos/ffp010.
- Groenendijk, Jeroen – Martin Stokhof 1984. *Studies on the Semantics of Questions and the Pragmatics of Answers*. PhD disszertáció. Amsterdam: University of Amsterdam.
- Gyuris, Beáta 2017a. New perspectives on bias in polar questions: A study of Hungarian -e. *International Review of Pragmatics* 9/1:1–50. doi:10.1163/18773109-00000003.
- Gyuris, Beáta 2017b. Thoughts on the semantics and pragmatics of rising declaratives in English and rise-fall declaratives in Hungarian. In Beáta Gyuris – Katalin Mády – Gábor Recski (szerk.) *K + K = 120. Papers dedicated to László Kálmán and András Kornai on the occasion of their 60th birthdays*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. <http://clara.nytud.hu/~kk120/gyuris/gyuris.pdf>.
- Gyuris Beáta – Molnár Cecília Sarolta – Mády Katalin 2018. A magyar eldöntendő kérdő mondatok használatának tanulmányozása kísérletes módszerekkel. In Bánréti Zoltán (szerk.) *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXIX. Kísérletes nyelvészet*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 53–75.
- Hamblin, Charles Leonard 1973. Questions in Montague English. *Foundations of Language* 10/1:41–53.
- Maleczki Márta 2007. Szemantika: Szerkezetek jelentése. In Alberti Gábor – Fóris Ágota (szerk.) *A mai magyar formális nyelvtudomány műhelyei*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 124–138.
- Molnár Cecília Sarolta 2019. *Speciális kérdések? Az úgynevezett partikulát tartalmazó megnyilatkozások formája és használata*. PhD disszertáció. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem.

- Oravecz Csaba – Sass Bálint – Váradi Tamás 2015. Mennyiségből minőséget. Nyelvtchnológiai kihívások és tanulságok az MNSz új változatának elkészítésében. In Tanács Attila – Varga Viktor – Vincze Veronika (szerk.) *MSZNY 2015. XI. Magyar Számítógépes Nyelvészeti Konferencia*. Szeged: JATEPress. 109–121.
- Roberts, Craige 1996. Information structure in discourse. Towards an integrated theory of formal pragmatics. In Jae-Hak Yoon – Andreas Kathol (szerk.) *Working Papers in Linguistics No. 49. Papers in Semantics*. Columbus: The Ohio State University, Department of Linguistics. 91–136.
- Roberts, Craige 2012. Information structure: Towards an integrated formal theory of pragmatics. *Semantics and Pragmatics* 5/6:1–69. doi:10.3765/sp.5.6.
- Searle, John R. 1969. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stalnaker, Robert 1978. Assertion. In Peter Cole (szerk.) *Syntax and Semantics 9. Pragmatics*. New York: Academic Press. 315–332.
- Szabolcsi, Anna 2015. What do quantifier particles do? *Linguistics and Philosophy* 38/2:159–204. doi:10.1007/s10988-015-9166-z.
- Van Rooy, Robert – Marie Šafářová 2003. On polar questions. *Semantics and Linguistic Theory* 13:292–309. doi:10.3765/salt.v13i0.2887.

A szerzőről

Gyuris Beáta az MTA Nyelvtudományi Intézet tudományos főmunkatársa. Kutatási területe a formális szemantika és a pragmatika. Kutatásai az információs szerkezet, a kvantorhatókör, a prozódia, a pragmatikai jelölők, valamint a mondatfajták és az általuk kifejezett beszédaktusok interakcióit vizsgálják. *The Semantics of the Contrastive Topic in Hungarian* címmel monográfiát jelentetett meg, szerzőtársakkal közösen pedig egyetemi tankönyvet *Formális szemantika* címmel.

Elérhetősége: gyuris.beata@nytud.hu

A metaforikus nyelvhasználat szerepe a terápiás történetmondásban

Ivaskó Livia

SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék

Papp Melinda

SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék

„Egy kulturális reprezentációnak számos mentális és nyilvános változata van. Minden mentális változat egy nyilvános változat értelmezéséből fakad, mely utóbbi egy mentális reprezentáció kifejeződése.”
(Sperber 2001: 43)

Összefoglaló

Írásunk célja, hogy rövid betekintést adjon a metaforikus nyelvhasználat azon felfogásába, mely a terápiás történetmondásra mint speciális osztenzív viselkedésre tekint. Amellett érvelünk, hogy ezek az osztenzív viselkedésként jellemezhető szituációk lehetőséget adnak arra, hogy a kulturálisan releváns reprezentációk megoszthatóak lehessenek a kliensekkel annak érdekében, hogy általuk olyan információk birtokába juthassanak, melyek segíthetik őket. A metaforikus nyelvhasználat ebben a felfogásban úgy értelmezhető, mint a történetmondáson alapuló terápiás diskurzus funkcióinak egy sajátos eszköze.

Kulcsszavak: terápiás történetmondás, metaforikus nyelvhasználat, osztenzív viselkedés, kulturálisan releváns információ, meseterápia

1. Bevezetés

Jelen írás célja annak megmutatása, hogy a metaforikus nyelvhasználat milyen módon értelmezhető olyan szituációkban, ahol a kommunikációs partnerek nem egy hétköznapi szituáció nyelvhasználóiként, hanem egy speciális interakciós/kommunikációs helyzet résztvevőiként vesznek részt. Az ún. meseterápiás szituációkban a résztvevők olyan metaforákkal találkoznak, melyek a terápiás eljárás során fontos szereppel bír(hat)nak arra nézve, hogy az interpretációjuk során aktiválódó mentális tartalmak mennyiben adnak lehetőséget a személyeknek arra, hogy segítségükkel saját élethelyzetüket is másként láthassák, azaz a metaforák egyfajta többszörösen értelmezett jelként tudják szolgálni a terápiás célokat. Vajon mi teszi lehetővé, hogy a metaforikus nyelvhasználat a terápiás történetmondás eszköze tudjon lenni? Milyen jelentésváltozás figyelhető meg a metaforikus nyelvi elemek interpretációja során ezekben a speciális helyzetekben?

Javaslatunk szerint érdemes megkülönböztetni a különböző verbális interakciós helyzeteket abból a szempontból, hogy mekkora művelti erőfeszítés és milyen kiváltott kontextuális hatás (Sperber–Wilson 1995) elérése értelmében mondható

meg, mi jelenti a relevancia megtalálását az eltérő szituációkban. A meseterápiás helyzetek eleve olyan verbális stimulusokkal dolgoznak, melyek nyitva szeretnék hagyni az interpretálók számára azt a lehetőséget, hogy önnön mentális kontextusuk alapján fejtsék meg a metaforikus kifejezés relevanciáját egy adott helyzetre vonatkozóan. A kommunikáció kezdeményezője (a terapeuta) ennek az interpretációs folyamatnak az elindítója, de azt nem teszi kölcsönösen egyértelművé, hogy az egyes stimulusok pontosan miként értelmezendők, azaz pont az a szándéka, hogy abban segítse partnerét, hogy ő a számára releváns interpretációt tudja létrehozni. A kommunikátor ehhez más jellegű osztenzív stimulusokat alkalmaz, mint a hétköznapi kommunikációs helyzetekben alkalmazott metaforák esetében. A metafora-értelmezésnek ebben a továbbgondolt változatában tehát azt lehet mondani, hogy az interpretáció nem csak a kommunikáció résztvevői közötti viszonyban értelmezett, kölcsönösen nyilvánvalóvá tenni szándékozott információra vonatkozik. A terápiás helyzetből adódóan a történet, valamint a történetből nyert releváns információ feldolgozása, sokszor többszöri újrafeldolgozása is újabb jelentések megtalálásához, feltárásához, kikövetkeztetéséhez vezet.

Kiindulásképpen a terápiás történetek és mesék funkcióit, valamint magát a Metamorphoses Meseterápiás Módszert (Boldizsár 2010) ismertetjük, majd ennek a történetmondási szituációnak a relevanciaelméleti megközelítését mutatjuk be. Ezt követően arra mutatunk rá, hogy az adott terápiás történetmondási szituációkban hogyan és milyen tényezők függvényében módosulhat egy-egy metafora értelmezése a terápiás diskurzus során.

2. Dolog elől futsz vagy keresel valamit? – A terápiás mesék értelmezési lehetőségeiről és funkcióiról

Tanulmányunknak ebben a részében olyan speciális történetek adta lehetőségek bemutatásával foglalkozunk, melyek terápiás céllal is alkalmazhatóak. A terápiás célú történetmondásnak is ismeretes több iskolája és formája, ezek más és más műfajba tartozó szövegek felhasználásával érik el terápiás céljaikat. Ezek közül kiemelnénk a biblioterápiát, a saját önéletrajzi narratívát alkalmazó iskolákat, a narratív pszichológia módszertanát követő egyéb eljárásokat és a meseterápiás módszertanokat. Nem célunk ezen módszerek mindegyikének részletes ismertetése, de rá szeretnénk mutatni arra, hogy a történetek terápiás célú alkalmazásai hol érintkeznek egymással.

A mesét mint terminust rendkívül sokféleképpen értelmezhetjük attól függően, hogy mely tudományterület és elméleti keret meghatározását tekintjük érvényesnek. Jelen írás perspektívájából a mesék felfoghatóak úgy, mint speciálisan emberi tanulási és tanítási formák, melyek minden életszakaszban, élethelyzetben segédeszközt, konkrét léttapasztalásra lehetőséget adó viszonyítási alapul szolgálnak, kódjaik pedig eltérő viselkedésmintákat tartalmaznak (Sperber 2001: 116–119; László et al. 2002: 14; Ivaskó-Lengyel-Komlósi 2014; Ivaskó-Papp 2017). A népmesék mint kulturálisan relevánsnak mondható tartalmak tartós fennmaradásának Sperber felfogásában az a feltétele, hogy a közösség releváns tudásként kezelje azokat. Vélekedése szerint a mesék generációról generációra való átöröklődésének lehetőségét az tette lehetővé, hogy az embernek sajátos hajlandósága van a

releváns kulturális tudás spontán átadására (Sperber 1996: 74). László János és munkatársai Propp gondolataira hivatkozva (Propp 1968) kiemelik azt is, hogy milyen fontos kulturális tanulási lehetőséget jelenthet az egyes mesékben szereplő karakterek tulajdonságainak értelmezése (László et al. 2002: 14).

Az alábbiakban röviden áttekintjük a terápiás történetek egyes funkcióit, kitérünk az egyes történetek értelmezési határainak meghatározására, valamint ismertetjük az általunk is alkalmazott módszert és a narratív pszichológia felfogásának vonatkozó pontjait annak érdekében, hogy az írás 3. fejezetében konkrét példákra is meg tudjuk mutatni a verbálisan átadott történetekben rejlő, kulturálisan reprezentált információkat tartalmazó, elsősorban metaforikus nyelvhasználati formákat alkalmazó mintákat.

2.1. Történetek értelmezési határainak felfogásai a narratív pszichológiában

A történetek feldolgozásának lehetséges értelmezési határait László János a következő módon határozza meg Bruner (1990) és Pléh (1996) felfogásának figyelembe vételével (László 2001: 8): „... miközben az elbeszélés elvben végtelen számú lehetséges világot állíthat elő, az elbeszélés saját, mind mentális, mint anyagi (nyelvi – kommunikációs) reprezentációs tulajdonságainál fogva, mind pedig szociális beágyazottsága révén »rendet« visz az értelmezésbe. Vagyis a konstrukció, vagy értelmezés nem relativizálódhat korlátlanul, nem válhat parttalanra akkor sem, ha a narratív megközelítés antiesszencialista álláspontra helyezkedik mind az én-t, mind a szociális jelentésalkotás más formáit illetően.”

Későbbi írásában arra is rámutat, hogy a történetek értelmezése szempontjából lényeges szerepe lehet annak is, hogy a történetben szereplő eseményeknek és szereplőknek milyen viszonya lehet a valósághoz. Úgy fogalmaz, hogy az evolúciós pszichológia a kommunikatív megnyilatkozások értelmezésének problémáit illetően az ún. relevanciaelmélettel és a reprezentációk járványtanának elméletével visszahozta az igazság, a valóságnak való megfelelés kritériumát (Sperber–Wilson 1995; Reboul–Moeschler 2000; Pléh 2000; László 2000; Sperber 2001). „Ez a valóság azonban természetesen már nem az objektív szabályrendszerekként, hanem a bruneri értelemben vett pszichológiai és kulturális valósággént felfogott realitás.” (László 2003: 50)

2.2. A terápiás történetek funkciói Peseschkian (1991) alapján

A terápiás célokra (is) alkalmazható narratíváknak a funkcióit gyűjtötte össze Nossrat Peseschkian perzsa származású pszichológus (Peseschkian 1991: 7–19), aki keleti történeteket alkalmazott terápiájában. Az általa lejegyzett 9 funkció közül jelen írásban a téma szempontjából legrelevánsabbnak tekinthetőket ismertetjük (1. táblázat).

A történetek tükörfunkciója abban érhető tetten, hogy az egyén, miközben egy történet asszociációkat vált ki belőle, tulajdonképpen magáról, konfliktusairól, vágyairól vall. Ilyenkor a történetek segítenek távolságot teremteni saját konfliktusaitól, így képes más megoldási alternatívákat is számba venni. Ebben az értelemben a történet tükör, azaz az egyén meglátja benne magát, és a tükör ezzel egy időben segít láttatni az egyénből az általa kiváltott reflexiókat is. A modellfunkció értelmében

a történetek megoldási lehetőségeket javasolnak, azaz a történet modell, ami több-féleképpen értelmezhető és vonatkoztatható az egyén saját helyzetére. A terapeuta és a terápiában résztvevő közé belép a történet, mint közvetítő közeg. Ez a közvetítő funkció segíti azokat a korábbi saját mintáktól, egyéni mítoszoktól való megváltást, melyek akadályozhatnák a terápiás munkát. A történetek hagyománykövetítő funkciója pedig azt biztosítja, hogy az ezekben a narratívákban esszenciálisan megőrzött kulturális, családi és életközösségi tapasztalatok, tudáselemek továbbadódhassanak, ezáltal megteremtve a kontinuitást a generációk között. A mesék így sűrített formában őrzik meg az ősök tudását.

Funkció elnevezése	Szerepe a történet feldolgozásában
Tükörfunkció	a konfliktusok és az egyes élethelyzetekről kialakított vélemények könnyebben megfogalmazhatók
Modellfunkció	a történetek konfliktushelyzeteket örökítenek meg, és lehetőséget adnak a próbacselekvésekre
Közvetítő funkció	a történet egy szűrő, amely közvetít a páciens és a terapeuta között
Hagyománykövetítés	a felhalmozódott kulturális, családi, életközösségi és egyéni tapasztalatok továbbadása

1. táblázat

A terápiás történetek funkciói (Peseschkian 1991: 7–19)

2.3. A mesék mint speciális történetek – A Metamorphoses Meseterápiás Módszer

Boldizsár Ildikó a meséknek abból a felfogásából indul ki, mely különösen fontos jelentőséget tulajdonít az ősök tapasztalataiból és megélt életeseményeiből leszűrűt, letisztult narratíváknak (Boldizsár 2010; 2014). Ebben az értelemben, a mese terápiás eszközzé is tud válni. „A meseterápia nem a mesék értelmezésén alapul (egyetlen a »helyes« meseértelmezés egyébként sem létezik), hanem azon a tudáson, amely a mesehősöktől származik: egy gondolat csak akkor nyeri el értelmét, ha megvalósítják. Ezt a megvalósítást gyakorolják és tanítják a mesék hősei.” (Boldizsár 2010: 26–27) A Metamorphoses Meseterápiás Módszer azon a felismerésen alapszik, hogy minden élethelyzetnek megvan a maga mesebeli párja, amelyben a hős ugyanazért a célért indult útnak, ugyanazokkal a problémákkal küzd, mint a kliens. A terápia során az adott élethelyzethez tartozó történetet kell megtalálni és feldolgozni, rálelni arra a pontra, ahol a kliens elakadt a történetben.

Az elakadás mint krízis több forrásból is fakadhat. A probléma forrása szerint megkülönböztetünk életfordulókhoz vagy életválságokhoz kapcsolódó meseterápiás csoportokat. Ezekben a csoportokban az adott életkorhoz vagy megváltozott élethelyzethez igazodik a meseválasztás és az aktuálisan megoldandó problémák feldolgozása.

A terápiás célú mesemondás során a történetmondó egyik célja intenzív fókuszált figyelmet állapítani a hallgatóságát annak érdekében, hogy a kulturálisan releváns tudáselemek befogadása és feldolgozása optimális lehessen. Ez alapozza

meg a történehallgatási tranz (Stallings 1988) létrejöttét, ami egy gyakori alternatív tudatállapot mesehallgatás közben.¹

A terapeuták két alapvető módszerrel dolgoznak: az egyik a világtkép-módszer, a másik pedig a mintázat-módszer. (A világtkép-módszer jelen írás perspektívájából nem kifejezetten releváns, ezért e technika bemutatásától a szerzők eltekintenek.) A mintázat-módszer lényege (Boldizsár 2014: 19–20), hogy a mesék mintázatait emberi mintázatokkal kapcsoljuk össze. Erre kétféle utat is választhat a terapeuta: egyrészt bizonyos mesék kódjai alapján térképezi fel az adott probléma mintázatát, másrészt az egyes élethelyzetek emberi mintázataihoz keres megfelelő mesét.

A terapeuták a választott mesék mélyebb megértéséhez mesemátrixokat készítenek, amelyek lehetővé teszik, hogy egységben lássák a mese szereplőit, motívumait, ezáltal pedig megkönnyítsék a mese és az egyén közötti kapcsolódást. A mesemátrixban helyet kapnak többek között a mese hőse és konfliktusa, az ellenfél és a segítő személye, és egy jellegzetes tárgy a meséből. A terápiás munka szempontjából különös jelentőséggel bír az a pont, amikor a személy kiválasztja, mely szereplővel tud azonosulni, és hol látja magát a történetben, vagyis melyik az a helyszín/helyzet/fázis, amelyben leginkább saját életére ismer. A mélyebb felismerések akkor következnek be, amikor a mesét befogadó személy ráébred, hogy valójában a mese minden szereplője tulajdonképpen önmaga, így a mese főként abban segítheti, hogy megtalálja saját belső erőforrásait problémái megoldásához. A terápiás folyamatban személyes valóság nélküli és saját mátrixszal is dolgoznak a terapeuták, de e bonyolult terápiás munka ismertetése nem képezi jelen írás tárgyát. A szerzők egyetértenek azzal a mesemorfológiából már ismert állítással, miszerint a segítő és hős funkcionálisan azonos személyek (Propp 2005: 162). Optimális esetben ezek a mesemátrixok egyfajta keretet szabnak a mesefeldolgozásnak, és segítenek abban, hogy a hagyományban megőrzött évezredek tudás segítségével a kliensek válaszokat kapjanak a mesékhez igazítva saját, jelenkori problémáikra.

3. Új szárnyak, új megoldási lehetőségek építése a meseterápiás csoportban

Az írás következő részében néhány olyan esetet mutatunk be, ahol abból a feltevésből indulunk ki, mely szerint az egyes élethelyzetek párhuzamba állíthatóak egyes mesebeli szituációkkal, vagyis a mese éppen azt a létállapotot tükrözi vissza, melyet a történet hallgatója megél. Ahogy a következő esetekből is láthatóvá válik, nem a mesék gyógyítják meg az embert, hanem az a változási, fejlődési folyamat, az a létezési és gondolkodási mód, melyet a mese elindít (Boldizsár 2016: 21). Azaz egy olyan interpretációs folyamat, ahol a kliens mint kommunikációs partner számára kölcsönösen nyilvánvalóvá válhat a terapeuta azon szándéka, hogy őt egy kulturálisan releváns információ(halmaz) birtokába juttassa a közös alkotó-fejlesztő folyamat során.

A következőkben röviden vázolt esetek olyan hozzátartozói csoportokból származó példák, ahol a megváltozott élethelyzetet stroke eredetű megbetegedés

¹ A történehallgatási tranz állapotáról szóló bővebb összefoglaló *Az osztenzív stimulusok szerepe a mesék átadásában és megértésében* című közleményben olvasható (Papp 2018).

jelentette a család számára. A stroke túlélő személy ápolása és ellátása nehéz feladatként jelenik meg a hozzátartozó számára. Sok esetben a konkrét feladatok megoldása is nehézséget jelenthet, de nagyban befolyásolhatja a hozzátartozó életminőségét maga a betegség, a betegség lefolyása, a beteg személlyel való kapcsolattartás és más hasonló megküzdési helyzetek is. Stroke rehabilitációt célzó programunk kutatási és társadalmi innovációs együttműködés keretében jött létre. Résztvevői az SZTE ÁOK Neurológiai Klinika Neurorehabilitációs Osztályának kommunikációjukban akadályozottá vált páciensei és az ő hozzátartozói. A terápiás eljárások kialakításában résztvevő fél az SZTE Fejlődéses és Neuropragmatikai Kutatócsoportja. A páciensek és hozzátartozói számára szervezett szinkroncsoportok havi egy alkalommal, 80–90 perces időkeretben valósulnak meg az osztályon.

A hozzátartozóknak tartott alkotó-fejlesztő meseterápiás foglalkozások a fent ismertetett módszer alapján szerveződtek a résztvevők tájékoztatását követően és beleegyező hozzájárulásuk figyelembevételével. Az első alkalom célja a csoportalakulás, problémaláttatás, egymás élethelyzetének megismerése. A csoport működésének alapja a kölcsönös bizalom, az őszinteség és a titoktartás. A közösen kialakított csoportnorma miatt mi sem tárhatjuk az olvasó elé az egyes személyek pontos megküzdési problémáit. A csoport által feldolgozandó történetek kiválasztásánál irányadó szempont a megváltozott életminőség. Ennek tükrében a megismert élethelyzeteknek megfelelően választ a terapeuta mesét annak érdekében, hogy segítségével a klienst olyan kulturálisan nyilvánvaló információhoz juttassa, melyről ő úgy vélekedik, mint egy lehetséges megoldást vagy megoldási mintázatot kínáló reprezentációról. A kliens számára ezekben az interakciókban a terapeuta egyrészt kölcsönösen nyilvánvalóvá teszi a történetet magát mint kulturálisan nyilvánvaló információt, valamint azt a szándékát is, hogy ő ezt a történetet kölcsönösen nyilvánvalóvá kívánta tenni. A terapeuta azt a szándékát is kölcsönösen nyilvánvalóvá teszi mind a maga, mind a kliens számára, hogy a kiválasztott történetet terápiás céllal osztja meg a partnereivel. Az alkotó-fejlesztő meseterápiás helyzetben azonban a hétköznapi szituációktól (Wilson 2011) eltérő módon valósul meg a metaforikus nyelvhasználat alkalmazása abból a szempontból, hogy itt a terapeuta nem feltétlenül önnön individuális, mentális reprezentációját kívánja kölcsönösen nyilvánvalóvá tenni az adott metaforikus kifejezés értelmezésére vonatkozóan, hanem meghagyja a partnere számára azt a lehetőséget, hogy olyan mentális kontextust építsen, mely lehetővé tudja tenni, hogy az adott élethelyzetben a partner megtalálja a kulturálisan nyilvánvaló információnak az individuális, számára releváns interpretációját. A meseterápiás helyzetek azt is megengedik, hogy ennek a kontextusépítési folyamatnak az eredményeképpen létrejövő interpretáció a történet elmondásához viszonyítva csak egy későbbi időpillanatban realizálódjon. Ebben az értelemben a terápiás történetmondásból származó metaforikus nyelvhasználati formák feldolgozása során a kliens annak érdekében tesz műveleti erőfeszítéseket, hogy megtalálja a számára optimálisan releváns interpretációt.

Következzen néhány példa a metaforák értelmezési lehetőségeire a meseterápiás foglalkozások során!

Lotilko szárnyai

A stroke-on átesett betegek hozzátartozói számára szervezett csoport az egyik alkalommal megismerkedett a *Lotilko szárnyai* című szibériai mesével. A történetben Lotilkótól, a repülő embertől Teventej ellopja a szárnyait, s miután Lotilko senkitől sem kap segítséget, hogy visszaszerezze őket, rájön, hogy „csak saját maga segíthet magán”, így elindul az erdőbe madártollakat szerezni, hogy új szárnyakat készíthessen magának. Ez a történet számos lehetőséget rejt azok számára, akiknek valamilyen veszteségélményt kell feldolgozniuk. A történet feldolgozása során a terapeuta egyik célja annak felismertetése a kliensekkel, hogy ki miben látja meg Lotilko és Teventej problémáját és azok megoldásait. A metaforikus nyelvhasználatnak köszönhetően a csoport tagjainak lehetősége nyílik a mesén keresztül felkészülni a saját megváltozott élethelyzetük adta nehézségek azonosítására és megoldására az új szárnyak építésével, valamint megtenni azokat a felismeréseket, hogy mire is van valójában szükségük ahhoz, hogy Lotilko mintájára ők is kimenjenek az erdőbe madártollakat gyűjteni. A metaforikus nyelvhasználat teszi tehát lehetővé, hogy az egyes résztvevők saját mentális reprezentációkat tudjanak létrehozni, és ezek az egyéni élethelyzetüktől függően nyerjenek az egyének számára releváns interpretációkat. A csoport tagjainak egyéni interpretációit mutatja a 2. táblázat. (A résztvevőket az anonimitás érdekében kóddal jelöltük: R = résztvevő.)

Résztvevő	Mi kell az új szárnyakhoz?
R1	bátorság; erő; szabadság; segítség
R2	önbizalom növelés; a feladatokat, ha aprók is, megbeszélni; türelem; fizikai erő növelése; jókedv; közösség; filmnézés
R3	pozitív élmények; szabadidő
R4	türelem mindkét fél részéről; egészség mindkét félnek
R5	türelem; elfogadás; pénz; ismeretség; idő

2. táblázat

Egyéni értelmezési módok a *Lotilko szárnyai* című mese feldolgozása során

A metaforák értelmezése (Sperber–Wilson 2008) ebben a speciális beszédhelyzetben is természetes következménye a nyelvi kommunikációt megalapozó általános képességek és mechanizmusok működésének. Egy szigorúan vetten hamis állítással, vagyis egy olyan megnyilatkozással, amelynek szó szerinti használata nem optimálisan releváns, kommunikálhatóak olyan feltevések, amelyek közül a történetet feldolgozó személy meghatározhatja a számára az adott terápiás helyzetben a legrelevánsabb implikációkat a relevancia kommunikációs elvének értelmében. Az egyéni élettörténeteket megismerve a terapeuta felismeri a motivációkat, hogy az egyén abban a megváltozott élethelyzetben, amibe ő és a családtagja a stroke miatt került, miért éppen a türelemmel vagy az elfogadással azonosítja azokat a tollakat, amelyek az ő boldogulását segítik.

Rozmarintszál

Egy másik alkalommal a csoport a *Rozmarintszál* című magyar népmesét dolgozta fel, melynek különlegessége, hogy a mese szinte minden szereplője bajban van, így mindenkinek nagy szüksége van segítségre. A hozzátartozók csoportjában azért is lehet kiemelten fontos helye egy ilyen, komplex metaforikusságon alapuló

történetnek, mert a családtörténetbe begyűrűző problémák, konfliktusok, sérelmek megoldása is hasonló felismerésekre épülhet. A történetben a résztvevők egyszerre láthatnak mintákat és ellenmintákat, melyekből kiindulhatnak. A történet Peseschkian által definiált tükörfunkciója értelmében átgondolhatják saját, illetve a környezetükben élők döntéseit, viselkedési mintázatait, problémamegoldási stratégiáit, amelyekkel bizonyos esetekben akár árthatnak is egymásnak.

A csoport tagjai közül többen is azonosultak azzal a megrekedt állapottal, melyet a mesében az üvegvár, az üvegember, az üvegasszony és a kétkardú pók mint metaforikus nyelvhasználati forma reprezentál. Ha a résztvevők felismerik saját élethelyzetüket ebben a végeláthatatlan ciklusban, kilátástalannak tűnő helyzetben, melyet a kétkardú pók hálózóvése jelenít meg a történetben, akkor a terapeuta feladata segíteni a csoporttagoknak eljutni ahhoz a felismeréshez, hogy a kibillent világrend saját belsővé tehető segítők, az útbaigazító aranymadár és a helyes választ jól ismerő rozmarintszál segítségével – sok munka árán ugyan, de – helyreállítható. Ennek a helyreállítást célzó gondolati folyamatnak a nyilvánvalóvá tételét célozza a terapeuta metaforikus elemeket tartalmazó történetmondása és az az interakciós helyzet, melyben a diskurzus résztvevői a történetből kölcsönzött metaforikus elemekkel adhatnak számot (nem feltétlenül hangos verbális megnyilvánulások által) mind a maguk mind a partnereik számára saját állapotaikról, és arról, hogy az egyes metaforák esetükben milyen módon konkretizálódnak. Mint ahogyan azt fentebb már kifejtettük, ez a folyamat folytatódhat a találkozást követően is.

A próbálkozás bátorsága és A varázsmagok

Több csoportfoglalkozás épült olyan énerősítő mesékre is, mint *A próbálkozás bátorsága* vagy *A varázsmagok*. Ezek a mesék (Boldizsár 2016) olyan – az előzőekhez képest – könnyebben befogadható, kis műveleti erőfeszítést igénylő, öngyógyító történetek, melyek segítenek a csoporttagoknak felismerni a magukban rejlő képességet a világ összerendezésére, és lehetséges utakat mutatnak ennek megoldására. Az első mesében a király egy bölcs tanácsadót szeretett volna maga mellé választani, ezért udvari népét próba elé állította. Egyetlen férfi volt csak képes a valaha volt legnagyobb és legsúlyosabb lakatot kinyitni, senki másnak nem sikerült. Ez a mintaadó funkció segít a csoporttagoknak közelebb kerülni saját problémáikhoz, szembe nézni velük, és arra biztatni őket, hogy merjenek változtatni az aktuálisan fennálló helyzeten, próbálják meg kinyitni azt a bizonyos lakatot. Ahogy a mesében is áll: „... És lám a lakat kinyílt. Ugyanis nem volt bekattintva, csak a helyére illesztve, és csupán bátorság meg elszántság kellett ahhoz, hogy ezt valaki észrevegye, és bátran cselekedni merjen.”

A varázsmagok című mese útmutatást ad ebben a nehéz élethelyzetben is arra vonatkozóan, hogy segíthetjük elő saját magunk és a környezetünkben élők fejlődését. A mese szerint a Mester annak a földművesnek, akinél vendégeskedett, adott egy zsák gabonát hálája jeléül. Meghagyta, hogy ezeket a magokat külön kell ültetni, és odafigyeléssel gondozni, mert ezek különleges varázsmagok. A földműves betartva a Mester kérését gondozta a gabonát, amiből igen gazdag termés lett. Ezután 10 évig ez így ment minden esztendőben, mire a 10. találkozás után a földműves megkérdezte a Mestert, hogy mi is a varázsmagok titka. Mire a Mester így felelt: „Ezek a magvak nem varázsmagok, hanem a te földed és munkád eredménye. Én csak kiválogattam belőle a legszebbeket, és aztán odaadtam neked, hogy

azzal gazdálkodik...” Annak az alkalomnak, amikor a csoport megismerte ezt a mesét, éppen az volt a célja, hogy alázattal és türelemmel, ahogyan azt a gazda is tette a mesében, felfedezzék azon képességeiket, melyeket magukban hordoztak, csak nem tudták a megváltozott élethelyzetben azokat megfelelően kamatoztatni, kihasználni. Ennek a típusú információnak a kölcsönösen nyilvánvalóvá tétele adja az énerősítő mesék sajátos interpretációját.

Összefoglalva a konkrét mesefeldolgozási helyzetekből nyert tapasztalatokat, az esetek hasonló következtetések levonására sarkallhatnak, mint ahogyan a nagy tapasztalattal bíró svájci terapeuta, Verena Kast is érvel (Kast 2012: 39–58), amikor azt mondja, hogy a terápiás célú történetmondás során kimondottan hatékony eszközök az ún. szimbólumok. Szerinte a megoldás abban keresendő, hogy a kliens el tud szakadni a konkrét problémától, és egy történetbe ágyazottan lesz képes feldolgozni azt a problémát, mellyel aktuálisan kellene megküzdenie. Így fogalmaz (Kast 2012: 55): „Azért kerestünk mesét, mert azt emberközelibbnek gondoltuk a mítoszoknál; egy-egy mesealakkkal könnyebb is azonosulni, nem tátong olyan nagy szakadék a hétköznapi élet és valamely mesehős élete között. Mesékből leszűrt tapasztalatot könnyebb a mindennapi gyakorlatban alkalmazni. Ugyanakkor a mese mint terápiás eszköz nem fosztja meg a páciensét attól az érzéstől, hogy saját sorsa egyedi és rendkívüli.”

4. Összegzés

Évezredek hagyománya van annak, ahogyan az emberiség egyes generációi tudásukkal segíteni próbálják a fiatalabbakat, és annak is, hogy a tapasztalattal rendelkezők történeteikkel próbálják támogatni és átlendíteni a problémamegoldással küzdő társaikat. Sperber (2001: 43) megfogalmazása alapján: „Kutatási téma lehet a mentális és nyilvános reprezentációk oksági láncolata, s annak magyarázata, hogy az emberi szervezet mentális állapotai hogyan vezethetnek környezete megváltoztatásához jelek produkálása segítségével, és hogy a környezet ilyen megváltoztatása hogyan okozhat módosulást más emberi szervezetek mentális állapotaiban.”

A fentiekben arra igyekeztük irányítani a figyelmet, hogy az egyes élethelyzetek, melyek nehézségek elé állítják az embereket, mennyire válhatnak leküzdhetővé azokban az esetekben, ha az egyes történetek mint kulturálisan nyilvánvaló reprezentációk tudnak olyan példával szolgálni, melyek vagy megerősítő, vagy éppen ellenminta szerepüknél fogva lehetnek forrásai olyan kulturális tudásnak, mely a korábbi nemzedékek tudása alapján segíthet orvosolni a későbbi generációkban is felmerülő problémákat.

A meseterápiában alkalmazott „mintázat-módszer” alapja, hogy a mesék mintázatait emberi mintázatokkal kapcsoljuk össze. A terápiás folyamat során a mesét befogadó személy a metaforikus nyelvhasználati formákat értelmezve ráébredhet arra, hogy a mese utat mutathat abban, hogy megtalálja saját belső erőforrásait problémái megoldásához.

Köszönetnyilvánítás

A kutatást és a tanulmány megírását az *Intelligens élettudományi technológiák, módszertanok, alkalmazások fejlesztése és innovatív folyamatok, szolgáltatások kialakítása a szegedi tudásbázisra építve* című EFOP 3.6.1-2016-00008 azonosító-számú EU társfinanszírozott projekt, valamint az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-19-3. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programja támogatta.

Hivatkozások

- Boldizsár Ildikó 2010. *Meseterápia. Mesék a gyógyításban és a mindennapokban*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Boldizsár Ildikó (szerk.) 2014. *Meseterápia a gyakorlatban. A Metamorphoses Meseterápia alkalmazása*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Boldizsár Ildikó 2016. *Életválságok meséi. Mesekalauz útkeresőknek*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Bruner, Jerome 1990. *Acts of Meaning*. Cambridge: Harvard University Press.
- Ivaskó, Lívia – Zsuzsanna Lengyel – Boglárka Komlósi 2014. Humanspezifische Fähigkeiten beim Erzählen und Verstehen von Geschichten. In Endre Hárs – Márta Horváth – Erzsébet Szabó (szerk.) *Universalien? Über die Natur der Literatur*. Wissenschaftlicher Verlag Trier. 63–83.
- Ivaskó Lívia – Papp Melinda 2017. A kulturálisan releváns információk átadása mint az emberi nyelvhasználat egy sajátos formája. In Szécsényi Tibor – Németh T. Enikő (szerk.) *Stratégiák és struktúrák. Tanulmányok Kenesei István 70. születésnapjára*. Szeged: JATEPress Kiadó. 21–33.
- Kast, Verena 2012. *Változás és megújulás*. Fordította Lendvay Katalin. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- László János 2000. A szociális reprezentáció járványtanáról. *Replika* 41–42:289–300.
- László János 2001. Narratív pszichológia: Új megközelítés a pszichológiában. In László János – Thomka Beáta (szerk.) *Narratívák 5. Narratív pszichológia*. Budapest: Kijárat Kiadó. 7–15.
- László János 2003. Történelem, elbeszélés, identitás. *Magyar Tudomány* 48/1:48–57.
- László, János – Bea Ehmann – Bernadette Péley – Tibor Pólya 2002. Narrative psychology and narrative psychological content analysis. In János László – Wendy Stainton Rogers (szerk.) *Narrative Approaches in Social Psychology*. Budapest: New Mandate. 9–28.
- Papp Melinda 2018. Az osztenzív stimulusok szerepe a mesék átadásában és megértésében. *Anyanyelv-pedagógia* 11/4:24–36.
doi:10.21030/anyp.2018.4.2.
- Peseschkian, Nossrat 1991. *A tudós meg a tevehajcsár. Keleti történetek – nyugati lelki bajok*. Budapest: Helikon.
- Pléh Csaba 1996. A narratívumok mint a pszichológiai koherenciateremtés eszközei. *Holmi* 8/2:265–282.
- Pléh Csaba 2000. A gondolatok terjedési mechanizmusai: mémek vagy fertőzések. *Replika* 40:165–185.

- Propp, Vladimir Akovlevich 1968. *Morphology of the Folktale*. Austin: University of Texas Press.
- Propp, Vlagyimir Jakovlevics 2005. *A varázsmese történeti gyökerei*. Fordította Istvánovics Márton. Budapest: L'Harmattan Kiadó.
- Reboul, Anne – Jacques Moeschler 2000. *A társalgás cselei. Bevezetés a pragmatikába*. Fordította Gécseg Zsuzsanna. Budapest: Osiris Kiadó.
- Sperber, Dan 1996. *Explaining Culture. A Naturalistic Approach*. Oxford: Blackwell.
- Sperber, Dan 2001. *A kultúra magyarázata. Naturalista megközelítés*. Fordította Pléh Csaba. Budapest: Osiris Kiadó.
- Sperber, Dan – Deirdre Wilson 1995. *Relevance. Communication and Cognition*. Oxford: Blackwell.
- Sperber, Dan – Deirdre Wilson 2008. A deflationary account of metaphors. In Raymond W. Gibbs (szerk.) *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*. New York: Cambridge University Press. 84–105.
- Stallings, Fran 1988. The web of silence: Storytelling's power to hypnotize. *The National Storytelling Journal* **Spring/Summer**:6–19.
- Wilson, Deirdre 2011. Parallels and differences in the treatment of metaphor in relevance theory and cognitive linguistics. *Intercultural Pragmatics* **8/2**:177–196. doi:10.1515/iprg.2011.009.

A szerzőkről

Ivaskó Lívia a Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszékének docense, a Fejlődéses és Neuropragmatikai Kutatócsoport vezetője. Kutatásai és terápiás érdeklődésébe elsősorban a szerzett és fejlődéses eredetű nyelvi, nyelvhasználati zavarok tartoznak. Jelenleg egy olyan pilot kutatási projekt vezetője, melyben a stroke-on átesett személyek nyelvi deficiteinek alaposabb feltárása, újabb nyelvi terápiás lehetőségek kialakítása, valamint a hozzátartozókkal folytatott diskurzusok elemzése áll a megváltozott élethelyzet figyelembevételével.

Elérhetősége: ivasko@hung.u-szeged.hu

Papp Melinda a Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszékének tudományos segédmunkatársa, a Fejlődéses és Neuropragmatikai Kutatócsoport tagja, alkotó-fejlesztő meseterapeuta. Kutatási területe a különböző céllal megvalósított történetmondási szituációkban alkalmazott osztenzív stimulusok vizsgálata többféle életkori csoportban. Kutatásaiban különösen nagy hangsúlyt fektet a terápiás célú történetmondás során alkalmazott metaforikus nyelvhasználati formák szerepének vizsgálatára.

Elérhetősége: pappmelinda54@gmail.com

Naiv szemantika

Kálmán László

MTA Nyelvtudományi Intézet
MTA-ELTE Elméleti Nyelvészet Kihelyezett Tanszék

Összefoglaló

A szerző amellett érvel, hogy a poszt-generatív nyelvészeti iskolák nagy részére (amelyeket összefoglaló néven „naiv nyelvtannak” nevez) az a vonás jellemző, hogy nem törekszenek arra, hogy a lehető legáltalánosabb formában fogalmazzák meg a szabályszerűségeket, és inkább hosszabb, bonyolultabb levezetéseket használnak arra, hogy ezekből a konkrét jelenségeket levezessék. A cikk ennek az újdonságnak, különbségnek elsősorban azokra a következőképpen összeponstosít, amelyek a szorosabb értelemben vett nyelvtan és a jelentés tan kapcsolatát (így pl. az ún. kompozicionalitás elvét) érintik.

Kulcsszavak: nyelvtanelmélet, szemantika, használatalapú nyelvtan, konstrukciós nyelvtan, kompozicionalitás

1. Bevezetés

Több mint negyven éve jelent meg „A naiv fizika kiáltványa” (*The Naive Physics Manifesto*: Hayes (1979)). Ennek a lényege az volt, hogy az embereknek a külvilágról szóló hétköznapi („naiv”) tudása nem olyan felépítésű, mint a tudományos elméletek. Míg a tudományos elméletek *maximális általánosságra* törekszenek, a lehető legáltalánosabban próbálják megfogalmazni a megfigyelt törvényszerűségeket, egy minimális méretű axiómarendszerből vezetik le tételekként az állításaikat (gyakran nagyon hosszú levezetések segítségével), a hétköznapi gondolkodásban nagyon nagy axiómarendszer és kevés következtetést kell feltételeznünk.

Írásom fő állítása az, hogy a természetes nyelv ismerete ebben a vonatkozásban a hétköznapi ontológiához és metafizikához hasonlít. Nemcsak semmi szükség maximális általánosságra és minimális axiómarendszerre, hanem kifejezetten csak úgy tudjuk hűen megragadni a nyelvi képességeket, ha nagy memorizált tudásbázist feltételezünk, és kevés levezetést.

A következőkben először (2. pont) magát a problémát ismertetem, néhány bonyolult problémakör felületes felvillantásával illusztrálva. A 3. pontban egy sokkal egyszerűbb, de konkrétabb példán (a magyar mutató névmás két használatán) mutatom be, hogy pontosan miért vall kudarcot a maximális általánosítás alapelve. A 4. pontban egy olyan példát vizsgálom meg, amiben már nem egyetlen lexikai elemnek, hanem egész szerkezeteknek a többféle használata áll a középpontban. Ehhez kapcsolódva az 5. pontban amellett érvelek, hogy az érvelésem értelmében a *kompozicionalitás* alapelvét a szokásostól eltérően is lehet, sőt szerintem kell is értelmezni.

2. A maximális általánosság kudarca

Óriási szakirodalma van annak, hogy némelyik természetes nyelvi kifejezés változatos használatait hogyan lehet valamilyen egységes, nagyon általános „jelentésből” levezetni. Végülis érthető ez az igyekezet. Egyrészt az emberi kultúrában (legalábbis az európaiban) mélyen gyökerezik az az elképzelés, hogy a gondolataink ún. „fogalmakba” rendeződnek, és a nyelvi kifejezések ilyen fogalmakat jelölnek, valamint hogy van a kifejezéseknek valamilyen inherens tulajdonságuk (ezt szokták „jelentésnek” nevezni), ami magyarázatot ad arra, hogy a legkülönbözőbb körülmények között hogyan értelmezzük őket. (Az ókor óta ennek fő filozófiai forrása Arisztotelész (1979), a modern korban pedig Frege (1892).) Másrészt azért is érthető ez a próbálkozás, mert – a nyilvánvaló homonímia, véletlen egybeesés eseteit leszámítva – ugyanannak a kifejezésnek a sokféle használatát valami *motiválni* szokta, sokszor történetileg is ki lehet mutatni, hogy ezek az eltérő használatok milyen közbeeső (esetleg azóta eltűnt) értelmezéseken keresztül alakultak ki korábbiakból, esetleg teljesen „logikus” jelentésváltozási lépésekben (vö. Paul 1886). Végül az a nézet is igen elterjedt (különösen Chomsky (1957) óta, aki az uralkodó természettudományos paradigma mintájára próbálta átforgatni a nyelvészetet), hogy a kevés, nagyon általános axióma és a sok tétel (amiket elvileg szintén elég általános szabályok ismételt alkalmazásával „gyárthatunk le”) *egyszerűbb* leírását adja a jelenségeknek, mint ha nagyon sok partikuláris, másból nem levezethető jelenség létezését feltételezzük. Anélkül, hogy vitatnám, hogy azonos jelenségeket leírni képes elméletek közül az egyszerűbbet kell választanunk (vö. Friedman 1974), felhívom a figyelmet arra, hogy a nyelvészeten belül egy leírás globális egyszerűségének mérésére még soha semmilyen komolyan vehető javaslat nem született.

De az, hogy megértőek vagyunk ezzel a megközelítéssel, nem kell hogy azt jelentse, hogy egyet is értünk vele. Attól, hogy egy felfogás kulturálisan jól be van ágyazva, és még mindenféle érthető motivációval is rendelkezik, még lehet teljesen téves vagy célszerűtlen a tudományos leírás szempontjából. Szerintem itt is erről van szó.

Ennek belátásához elég felületesen belegondolni néhány példába. Rengeteget foglalkoztak például azzal, hogy minek köszönhető az olyan szavaknak, mint *már* (angolul: *yet, already, again* stb.), *még* (angolul: *yet, still, even, already, more* stb.) vagy *is* (angolul: *also, too, even, again* stb.), a rengetegféle használata (l. pl. Krifka 2000; Zimmermann 2018). Mint az angol fordításokon is látszik, még átfedések is vannak a használataik között, ugyanakkor szinte minden típusú szerkezetben, amiben előfordulnak (különböző típusú állítások, fókusz, mindenféle kérdések, tagadó szerkezetek) más-más az értelmezésük (és más nyelvekre is más-más módon kell őket fordítani), viszont azt aligha érdemes feltételezni, hogy homonímia áll fenn közöttük.

Például a *már* szót használjuk mindenféle időbeli viszonyok jelölésére, meg a referenciaidőben elhelyezett események folytatására vonatkozó elvárások érzékeltetésére: *Megnézted már* [ahogy várható volt vagy ígérted vagy megbeszéltük]? Meg még sok minden másra, például kérdések bevezetésére (pl. *Már miért mennék el az előadására?*). A *még* szónak szintén van időviszonyokkal kapcsolatos használata, de ilyenkor egyúttal valamilyen elvárásokra is utalni szokott (pl. *Még nem feküdt le vele* [pedig számítani lehetett volna rá]). Ugyanakkor például a 'többet,

továbbra is' értelmezésében (pl. *Hugó kér még a sütiből*) sem az időbeli, sem az elvárásbeli asszociációi nincsenek jelen, bár valami halvány motivációt talán érezhetünk abban, hogy mindkét esetben ugyanazt a szót használjuk. Az *is* szó a szinte kötőszó-szerű használatában olyasmit fejez ki, mint a 'szintén', de a *még ... is* alakú szerkezetben való használatának ehhez csak távoli asszociáció révén van köze, nem is beszélve például arról a használatáról, amikor olyasmit fejez ki, hogy 'nemcsak egy említett gyengébb, hanem egy erősebb állítást is tehetünk', pl. *Be akart lépni, és végül be is lépett*.

Szerintem ebből a néhány kiragadott példából is világosan látszik, hogy teljesen lehetetlennek látom egyetlen nagyon általános „jelentésből” levezetni az ilyesféle szavak rengeteg lehetséges használatát. Ez felelne meg a bevezetőben említett *maximális általánosság* kritériumának: minél kevesebb jelenséget tekintünk „véletlennek”, külön axiómaként kimondandónak, minél többet vezessünk le nagyon általános axiómákból. A szavak esetében ez azt jelenti, hogy a szó minden egyes használatát a nagyon általános „jelentéséből” kell levezetni. Az ilyen próbálkozások részben elkesztő mértékben *túlgenerálnak*, vagyis az alapjelentés túl általános volta miatt hamis jóslatokat tesznek arról, hogy mikor használják a beszélők az érintett szavakat, részben, ha ezt el tudják kerülni, annyiféle speciális tulajdonságot kell feltételezniük az érintett sokféle szerkezetről, amik mellett nem tudnak független érveket felhozni. Ráadásul az egész apparátus, amire ezekhez a „magyarázatokhoz” szükség van, végső soron valószínűleg sokkal bonyolultabb, mint ha eleve nem feltételeznék, hogy az illető szavaknak van egy-egy nagyon általános „jelentésük”.

Könnyen belátható, hogy ez a probléma nemcsak az olyan „üres” szócskák esetében áll fenn, mint a *már* vagy a *még*. Például ha a lehető legáltalánosabban akarjuk meghatározni a *kert* főnév vagy a *tol* ige „jelentését”, úgy, hogy a meghatározások minden előforduló használatukat lefedjék, akkor olyan általános definíciókat kellene adnunk (pl. „valamilyen határokkal rendelkező alig beépített földterület”, illetve „valamire erőt gyakorol, általában azzal az eredménnyel, hogy azt elmozdítja”), amiből az a jóslat adódna, hogy az emberek rengeteg mindenre mondanák, hogy *kert* vagy *tol*, olyanokra is, amikre a valóságban nem. (Például nagyon sok park, tér stb. van, amit senki sem hívna *kertnek*, és senki se mondaná a csengő megnyomását *tolásnak*.) A fenti eseteket, mind a határozószócskákat, mind pedig a *kert* és a *tol* szavakat csak példaként említettem. Részletes vizsgálatuk nyilván túllépné ennek a cikknek a kereteit. Ezért a következő alponthan csak egy egyszerűbb példán próbálok részletesebben bemutatni a maximális általánosításon alapuló elemzés nehézségeit.

3. Egy egyszerűbb eset: a mutató névmás határozottsága

Én először Simonyinál szembesültem azzal az érdekes ténnyel, hogy a magyarban az *ez*, az mutató névmás nemcsak határozott lehet: „Pl. *azt* veszem meg (ellenben: *azt* veszek nem az egyénre, hanem csak a fajra mutat, a. m. abból veszek, affélel veszek)” (Simonyi 1905 [1889]: 450). A homonímián alapuló elemzést nyilván elvetjük, hiszen az *ez*, az mindkét használatában nagyjából ugyanaz a (közelre, illetve távolra) mutató mozzanat az uralkodó, és ezt nagyon nehéz lenne megmagyarázni, ha csak véletlen egybeesést feltételeznénk. Az a kérdés, hogy ha nem homonímiáról van szó, akkor milyen leírást választhatunk.

Ha a maximális általánosság stratégiáját akarjuk követni, akkor vagy olyasmit kell mondanunk, hogy az *ez*, az szavakat egyáltalán nem jellemezzük határozottság (illetve individuumra való utalás) szempontjából, vagy pedig az egyik használatot (valószínűleg a fajtára utalást) általánosabbnak kell tekintenünk, és a másikat úgy kell ebből levezetnünk, mint specializált, gazdagított „jelentést”. A probléma az, hogy egyik megoldásra sincs más bizonyítékunk, mint maga az a szerkezet, amit Simonyi felfedezett, és emiatt az elemzésünk függetlenül nem alátámasztható, *ad hoc* jellegű lesz.

Egyedül talán a névszói állítmány névszói részét játszó mutató névmás mutat némi rokonságot a Simonyi-féle szerkezetben megfigyelhető értelmezéssel: – *Alelnők volt?* – *Az (volt)*. Csakhogy ebben a szerkezetben csak a távolra mutató *az* jelenhet meg (ezért talán nem is tekinthetjük mutató névmásnak, ahogy például az utalószóat sem szoktuk annak tekinteni): – *Alelnők volt?* – **Ez (volt)*. És ez nemcsak válaszmondatokra igaz: nem mondjuk azt, egy bőröndre mutatva, hogy *Ez/az a bőröndöm* vagy *Az én bőröndöm is ez/az*, ha azt akarjuk mondani, hogy 'pont ilyen/olyan fajta bőröndöm van nekem is'.

Általában nem működik a Simonyi-féle magyarázat, hogy az általa idézett példában az *ez*, *az* nem individuumra, hanem fajtára utal, nem ad számot a határozatlanságáról (amit az bizonyít, hogy ha tárgy, akkor alanyi ragozású igét használunk mellette). Mert igaz, hogy a Simonyi-féle határozatlan szerkezetekben a mutató névmásoknak 'ilyet/olyat, effélét/affélét' az értelmezése, de szó sincs arról, hogy mindig ilyen jelentésű kifejezésekkel helyettesíthető. Mert például az *ezt/azt a fajtát* kifejezést tapasztalatom szerint nem használják alanyi ragozású igelakokkal a magyar beszélők.

A Simonyi által adott másik parafrázis, a partitívusz jellegű (*azt veszek* 'abból veszek') már sokkal meggyőzőbb, mert természetesen alanyi ragozású igével állhatnak az olyan kifejezések, mint *ebből/abból a fajtából*. Csakhogy ezzel meg az a probléma, hogy magyarázatnak ez is sovány, mert semmilyen (a Simonyi-féle példától) független bizonyítékunk nincs arra, hogy a mutató névmásoknak, vagy különösen úgy általában a határozott névszói szerkezeteknek partitívuszi értelmezése is lehetne a magyarban. Nem mondunk például olyanokat, hogy **A bőröndöt kérek* (abban a szándékolt értelemben sem, hogy 'a bőröndök közül kérek valamennyit'). Ráadásul – és erre ennek az írásnak a névtelen bírálója hívta fel a figyelmet – a partitívuszos értelmezés nehezen fér össze azokkal az esetekkel, amikor az *ez/az* előzménye komplex névszói szerkezet, pl. – *Kérek egy kávét és két zsömlét*. – *Én is azt kérek*. Hiszen nem is igen tudnánk megmondani, mi is lenne az *egy kávé és két zsömlé* szerkezet partitívuszos értelmezése. Az ugyanis nem életszerű, hogy ilyenkor a beszélő arra utal, hogy valahol tálcán elkészítve ott állnak az egy kávéból és két zsömléből álló fogások, és mi azok közül kérünk egyet.

Ez az utóbbi jelenség általánosabban megfogalmazva arra utal, hogy a vizsgált jelenség (vagyis az, hogy a mutató névmásokat határozatlan névszói szerkezetként is használjuk) semmilyen szempontból nem általánosítható: sem *szintagmatikus* szempontból (más szerkezetekben), sem pedig *paradigmatikusan* (más hasonló kifejezéseket vizsgálva). Mert igaz ugyan, hogy nemcsak tárgyként, hanem például egzisztenciális szerkezetek alanyaként is megjelennek mutató névmások (pl. *Van benne ez/az is* 'tartalmaz ilyen/olyat is', *Ez/Az van benne* 'ilyen/olyat tartalmaz'), ami arra utal, hogy ilyenkor is viselkedhetnek határozatlan névszói szerkezetként, de a

bővítményi szerepeken kívül más határozatlan („puszta”, „predikatív”) névszói szerepeket nem tud betölteni a mutató névmás (nem nagyon hallani például olyat, hogy **ezem/*azom* 'ilyenem/olyanom'). **Hány/*Mennyi ez/az van benne?* Ami pedig a paradigmatiság tengelyt illeti, nem állja meg a helyét, hogy akár csak úgy általában a demonstratívok képesek lennének „fajtára utalni” vagy „partitívuszi jelentést hordozni”, és így határozatlanlanként viselkedni. Magyartalannak érezném az olyan szerkezeteket, mint **Ezt/Azt a szöveget is rakj bele* ('ilyen/olyan szöveget') vagy **Ezt/azt a festéket kent rá* ('ilyen/olyan festéket').

Összefoglalva: az *ez*, az mutató névmások sajátos viselkedését nem érdemes, mert nem is lehet általános elvekből levezetni, nem terjed ki más mutató elemekre és más mondattani környezetekre, hanem csak a Simonyi által megfigyelt szerkezetekben érvényesül (amikor önállóan igei bővítményként szerepelnek). Ez legalábbis ennek a példának az esetében ellentmond a maximális általánosítások stratégiájának, és a „naiv fizika” mintájára a „naiv szemantika” (ill. „naiv nyelvtan”) mellett szól, miszerint sok partikuláris, nem általánosítható ismeret-darabból áll össze a tudásunk (ebben az esetben: a nyelvtudásunk), még ha ez az ismeret-készlet gazdagon be van is hálózva asszociatív kapcsolatokkal (ezek a kapcsolatok kifejezhetnek hasonlóságot, együttes előfordulást, gátlást stb.).

4. Naiv nyelvtan

A 20. század második felének nyelvészete tobzódott a szabályrendszerekben, és annak érdekében, hogy a lehető legszűkebb szabályrendszert kelljen feltételezni, igyekeztek a lehető legáltalánosabb szabályokat megfogalmazni. Különösen jellemző ez a Chomsky (1957) által megindított generatívista iskolában. Ugyanakkor azt tapasztalom, hogy az ebben az időszakban szinte minden nyelvész által elfogadott hiper-általános kategóriák (mint amilyen például a szerkezetek „feje”, vagyis az az eleme, ami állítólag a legjellegzetesebb tulajdonságait hordozza, bármit jelentsen is ez, akár ténylegesen jelen van, akár nem) a levezetések és ábrázolások hihetetlen bonyolultságához vezettek, például rengeteg „absztrakt” (vagyis közvetlenül nem megfigyelhető) elem és szerkezet feltételezésével kell fizetni az általánosságért.

Azt a megközelítést nevezem *naiv nyelvtannak*, amelyik mintegy „naiv” módon tekint a nyelvi jelenségekre, mintha nem is tudna arról, hogy bizonyos külső (a nyelvtudományon kívül álló) megfontolások szerint arra kellene kényszerítetnie, hogy minél általánosabb törvényszerűségekből vezesse le őket. Ezt az elnevezést tehát az összefoglaló neveként használom mindazoknak az irányzatoknak, amelyek csak az induktív általánosításokat fogadják el megengedhető absztrakcióként. Ilyen iskolák például a konstrukciós nyelvtan különböző változatai (l. Kálmán 2001) vagy a használatalapú nyelvtan (l. Diessel 2015).

Ezeknek a nyelvtanoknak (vagyis összefoglaló néven: a naiv nyelvtannak) az a közös sajátosságuk, hogy a különböző kifejezéseknek, szerkezeteknek csak a felszíni (formai és funkcionális) hasonlóságait veszik számításba. A visszatérő és a kifejezések megkülönböztetésében szerepet játszó hasonlóságok (asszociatív) kapcsolatokat teremtenek a kifejezések között, és így a nyelvtan egy *hálózat* formáját ölti. A hálózat-jellegnek az a jelentősége, hogy a tényleges nyelvhasználatban tapasztaltak magyarázatát mindig a hálózatban már létező kapcsolatokra kell alapozni. Az új kifejezések megalkotása és megértése mindig a létező (a hálózatban

szereplő) kifejezések mintájára (*analógiájára*) történik, és mindig a tárolt, megjegyzett kifejezéstípusoknak azok a részei játszanak ebben szerepet, amelyek hasonló-sági kapcsolatban, összeköttetésben állnak más tárolt kifejezéstípusokkal (ennek részletes mechanizmusáról ld. pl. Guzmán Naranjo (2019)). (A kapcsolatoknak egy másik típusa is létezik, ami nem a hasonlóságoknak, hanem az együttjárásoknak köszönhető, erről itt most csak implicite lesz szó. Hiszen már eleve azért beszélhetünk egy-egy kifejezéstípusról, mert visszatérően együttjáró elemek alkotják őket.)

Egyetlen egyszerű példával szeretném ezt megvilágítani. Vegyünk egy olyan névszói szerkezetet, mint a *minden osztály legmagasabb tanulója*. A nagyon általános szófaji és mondattani kategóriák használatával ezt úgy jellemezhetjük, hogy birtokos szerkezetről van szó, amiben a birtokos szerepét a *minden osztály*, a birtok szerepét pedig a *legmagasabb tanulója* játssza. A birtok az alaptag (a szerkezet feje), a birtokos egyfajta módosító vagy determináns. A birtokon belül az *osztály* az alaptag, a *minden* pedig egy determináns (közelebből mennyiségjelölő, kvantor), míg a birtokon belül a *tanulója* az alaptag, ennek a módosítója vagy determinánsa a *legmagasabb*.

Különböző mondattani és jelentéstani megfontolások alapján azonban ezt az iskolai nyelvtanból ismerős elemzést sok szempontból bonyolítani kell (egy lehetséges modern elemzést ad Bos (2009)). Először is a modern nyelvtanok megkülönböztetik a módosítókat a determinánsoktól, a módosítók ugyanis mindig elhagyhatók, és jelentésstanilag csak szűkítik az alaptag által kijelölt dolgok körét, márpedig sem a *minden*, sem a *legmagasabb*, sem maga az egész birtokos, a *minden osztály* nem jellemezhető úgy, hogy ebben az értelemben az *osztály*, a *tanuló*, illetve a *legmagasabb tanuló* módosítói lennének. A determinánsoknak egészen más a szerepük, és sok modern elméletben őket tekintik a szerkezetek alaptagjának. Hiszen például ha a *minden gyerek* egy mondat alanyának a szerepét tölti be, akkor a *minden* determináns hatására az egész mondat univerzális értelmet kap. Tehát jelentésstanilag mintha nem is csak az alany, hanem az egész mondat fő operátoraként viselkedne.

Ha tehát azt szeretnénk, hogy a mondattani szerkezet hűen tükrözze az állítás jelentéstani szerkezetét (vagyis hogy az ún. *kompozicionalitás* alapelvének meg akarunk felelni, ld. alább), akkor a szerkezeti elemzést meg kell bonyolítanunk. Amikor a *minden gyerek* szerkezet az alany, akkor a *minden* egyszerre játssza ebben a szerkezetben a determináns szerepét, és ugyanakkor egy másik szinten (vagy a levezetés egy másik lépésében) az egész mondat szerkezetében a fő operátor szerepét játssza. Ennek megfelelően a vizsgált birtokos szerkezet esetében háromszoros szerepet is játszik a *minden*, mert egyrészt a birtokon belül (*minden osztály*) a determináns szerepét játssza, ugyanakkor az egész birtokos szerkezetet is univerzálissá teszi (hiszen a *minden osztály legmagasabb tanulója* egy bizonyos módon kiválasztott tanulók mindegyikére utal, mintha *minden tanuló-t* mondanánk), harmadszor pedig a *minden* – a *minden gyerek* esetéhez hasonlóan – az egész mondatot is univerzálissá teszi, tehát valamilyen absztrakt értelemben, a levezetés valamely pontján neki kell a mondat egyik fő összetevőjének, operátorának a szerepét játszania.

Hasonló bonyodalmakat okoz a *legmagasabb* szerepe a birtokon (*legmagasabb tanulója*) belül. Ha jelentésstanilag úgy tekintenénk, hogy az a szerepe, hogy az alaptag által jelölt sokaságból kiválasztja a legmagasabbat, akkor a *legmagasabb*

tanuló kifejezés értelmezése egyetlen tanuló lenne, amelyik (a tanulók valamilyen, talán a kontextusból kitalálható körén belül) a legmagasabb. Csakhogy az egész birtokos szerkezet értelmezésében ennek nem sok hasznát vesszük, hiszen nem egyetlen tanulót kell kiválasztani. A birtokos (*minden osztály*) határozza ugyanis meg, hogy a tanulók milyen körének (sőt köreinek) a testmagasságát kell megmérnünk, és a legmagasabbakat ennek megfelelően kiválasztanunk. Vagyis a birtokos értelmezése befolyásolja a birtok értelmezését, ami ellentmond annak, hogy a birtok az alaptag. Másképpen mondva: jelentéstanilag a *legmagasabb* nem magán a birtokon (*legmagasabb tanulója*) belül játszik szerepet, hanem mintha egy absztrakt (közvetlenül nem megfigyelhető) birtokos szerkezet, az *osztály tanulója* jelentésére kellene alkalmazni az ő jelentését (ami ugyebár a legmagasabb elem kiválasztása). Végül pedig a *minden* szó jelentése az ilyen módon kiválasztott tanulók összességére vonatkozik. Nem vállalkoznék rá, hogy lerajzoljam az így kialakuló, kissé összegubancolódott szerkezetet, de informálisan talán így lehetne jellemezni: „a mondat minden olyan egyénről állít valamit (mindegyikről ugyanazt), amelyik a legmagasabb valamelyik osztálynak a tanulói közül”.

Ezek a bonyodalmak akkor állnak elő, és akkor vezetnek ahhoz, hogy a leírásba természetellenes, *ad hoc*, független érvekkel nem alátámasztható eszközöket kelljen bevezetni, ha a maximális általánosságra való törekvést nemcsak az egyes szavak jelentésére alkalmazzuk (ld. a *már, még, is, ez/az* példáját feljebb), hanem a szerkezetek felépítésére és értelmezésére is. Valójában semmiből sem következik, hogy minden determinánsos szerkezetet egyformán kelljen kezelni és értelmezni, függetlenül attól, hogy a determináns névelő-e, mennyiségjelölő, felsőfokú melléknévféle vagy akár birtokos (ha az egyáltalán determináns, nem pedig módosító), sőt, még ezeken a determinánstípusokon belül sem kell homogeneitást feltételezni. És például az sem következik semmiből, hogy a mennyiségjelölőket egyformán kell kezelni akkor, amikor közvetlenül egy bővítményhez kapcsolódnak, és amikor egy birtokos szerkezetben a birtokhoz. Mindezek a feltételezések kizárólag a maximális általánosságra való törekvés következményei, bár a „következmény” talán kicsit túlzó kifejezés is, hiszen az általánosítások maximalizálásának elvéből az nem következik, hogy pontosan milyen jelenségeket kell egyetlen általánosításba összevonni.

Azt hiszem, ezek után világos, hogy a fent már bevezetett „naiv nyelvtannak” miben áll az alternatív megoldása. Azokat és csak azokat a szerkezettypusokat kell egységesen kezelni, amelyeknek valóban egységes a felépítésük és az értelmezésük, és csak annyiban szabad őket egységesen kezelni, amennyiben ezt az egységességi feltételt kielégítik. Lehet, hogy egy-egy nyelv leírásában ezért nagyon sokféle szerkezettypust kell feltételezni (még ha ezek mindenféle asszociatív kapcsolatban állnak is egymással), de semmi bizonyíték sincs arra, hogy az így kapott rendszer bármiféle mérőszám szerint bonyolultabb lenne, mint a túlzott általánosításokból származó bonyolultság. Ezt a szemléletet a modern nyelvészetben (főleg pedig a jelentéstanban) csak nagyon kevesen képviselik, de például ez az egyik alapelve az ún. konstrukciós nyelvtannak (ennek első klasszikus dokumentuma Fillmore–Kay–O'Connor (1988); a szemantikára alkalmazva I. Kálmán (2018)).

Kerültem ebben a megfogalmazásban a *szabály* szó említését (mondhattam volna úgy is, hogy nagyon sok specifikus „szabályra” van szükség), mert a szabályok fogalma túlságosan kapcsolódik a levezetések fogalmához, a levezetések pedig arra szoktak szolgálni, hogy nagyon általános, absztrakt entitásokból vezessük le

konkrét szerkezetek, jelentések, jelenségek létezését. Ha viszont nem az általánosításokra helyezzük a hangsúlyt, akkor a *szabály* szó helyett egyszerűen szerkezet-típusoknak és értelmezésüknek a *leírásáról* érdemes beszélni (és persze az ezek közötti kapcsolatok leírásáról).

Ennek szellemében a *minden osztály legmagasabb diákja* szerkezettel kapcsolatban elsősorban azt kell megjegyeznünk, hogy a birtokos szerkezeteknek nagyon sok fajtájuk van, például a birtokos és a birtok kapcsolatát illetően, köztük az, ami az *osztály diákja*-jellegűekben megnyilvánul (ahol a viszony az, hogy 'a birtok a birtokossal jelölt csoporthoz, helyhez stb. tartozik'), vagy például aszerint, hogy a birtokos egyetlen dologra utal-e, vagy pedig valamilyen sokaságra. A sokaságokra utaló birtok esetén további különbségtétel, hogy a szándékolt értelmezés szerint a birtok közösen, kollektíve kapcsolódik-e a birtokoshoz, vagy egyenként, disztributíve. Valószínűleg még a sokaságra utaló birtokot tartalmazók sem viselkednek teljesen egységesen, mert eltérhet a többes számú és a mennyiségjelölős birtokosok viselkedése – például a *minden*-es birtokosoknál erősen preferált a disztributív olvasat, kivéve olyan egészen sajátos szerkezeteket, mint a *minden oroszok cáija*, ami már az *oroszok* többes számú alakja miatt is kivételes, és nyilvánvalóan memorizálandó, ha nem is szóról-szóra.

Ennek ellenére a birtokos szerkezetek természetesen egy csomó általános vonásban osztozhatnak (bár alcsoportonként eltérhet, hogy pontosan milyen vonásokban), és az ilyen tényleges közös vonások persze indokolják az általánosítást. Például azok a tények, amik a birtokos és a birtok toldalékolására vonatkoznak, ki lehet mondani általánosításként (bár, mint tudjuk, ez sem egyetlen általánosítás lesz, hiszen a magyarban van toldalékkal jelölt és jelöletlen birtokos, és toldalékkal jelölt és jelöletlen birtok, és ezek nagyon eltérő szerkezetekben fordulnak elő). De ilyenkor az általánosítás (amit a leírt szerkezet típusok közötti asszociatív kapcsolatokkal fejezhetünk ki) csak ezekre a közös (ebben az esetben formai) tulajdonságokra vonatkozik, és nem feltétlenül mond bármit is arról, hogy az illető szerkezetek más tulajdonságai mennyiben hasonlítanak egymásra. Ezért ügyeltem arra a fentiekben, hogy csak a „túláltalánosítást” kérdőjelezzem meg.

Sajnos vagy nem sajnós, de úgy néz ki, hogy a felsőfokú determinánst tartalmazó birtokokat is önálló szerkezet típusnak kell tekintenünk, amiatt a sajátos értelmezése miatt, amit a *minden osztály legmagasabb tanulója* esetében láttunk. Az uralkodó nyelvészeti hagyomány miatt tűnhet „pazarlónak” az ilyen sajátos szerkezet feltételezése, de más érv nemigen szólhat ellene. „Gazdaságtalannak” tűnhet, de ezt csak úgy lehetne igazolni, ha számszerűsíteni tudnánk, hogy „gazdaságosabb” lenne egy több lépésből álló, absztrakt jelentéseket és szerkezeteket is feltételező leírás. De jelenlegi tudásunk szerint nincs lehetőség ilyen számszerűsítésre.

5. Naiv szemantika és kompozicionalitás

A modern nyelvészet fő irányzatai nemcsak a maximális általánosításra való törekvésük miatt ódzkodnak a naiv nyelvtantól és szemantikától, hanem azért is, mert sajátosan értelmezik a *kompozicionalitásnak* nevezett módszertani alapelveit. A kompozicionalitás elvét többféleképpen kimondták már, a legáltalánosabb formája, amit sokan Boole-nak (1854) tulajdonítanak, az, hogy egy összetett kifejezés *jelentése* nem függhet mástól, mint a részeinek a *jelentésétől*, valamint attól, hogy ezek a

részek milyen szerkezetet alkotnak. (Az elv legprecízebb megfogalmazása Montague (1970)-ben található.) Ennek az elvnek (legalábbis ebben a formájában) valószínűleg ellentmond a fenti naiv nyelvtani elképzelés, hiszen abban feltételeztem, hogy például a *már, még, is* szavak tagadott környezetben egészen mást jelentenek, mint állítóban, vagy hogy a determinánsoknak esetleg más-más jelentést kell tulajdonítanunk más-más szerkezetekben (például attól függően, hogy birtokosnak, birtoknak vagy más értelmű névszói szerkezetnek a determinánsa-e). Hasonlóképpen a fent említett konstrukciók nyelvtani irányzat is kénytelen eltérni a kompozicionalitás Montague-féle meghatározásától (I. Kay–Michaelis 2012).

A *jelentés* szót azért emeltem ki a meghatározásban, mert fontos, hogy az elv nem a kifejezések *értelmezéséről* szól, mert az egész szerkezet *értelmezése* bizony sok minden mástól is függhet, mint a részek jelentése (elsősorban az elhangzás körülményeire kell gondolni: az *én* szó más és más személyre utal attól függően, hogy ki a beszélő), a részek *értelmezése* pedig sokszor lehetetlen is az egész szerkezet ismerete nélkül. Az én személyes véleményem szerint a kompozicionalitás elvének ez az egészen általános formája inkább arról szól, hogy aki ezt az elvet vallja, az mit is ért pontosan *jelentésen* (ti. olyasvalamit, ami engedelmeskedik ennek az elvnek), nem pedig arról, hogy hogyan is kell egy nyelv formai és jelentés-tani vonásait leírni.

Röviden összefoglalva: aki a kompozicionalitásnak ezt az elvét elfogadja, az a *jelentés* terminusnak azt a (nagyon általánosan elfogadott) értelmezését választja ezzel, hogy a szavak (és/vagy a szerkezetek) jelentése olyan információ, amit ezek a *környezetüktől függetlenül* hordoznak, a *környezet* szóba itt beleértve az elhangzás körülményeitől egészen addig, hogy milyen nagyobb szerkezet részeként fordul elő az illető nyelvi egység.

De vegyük észre, hogy a *jelentés* szónak ez az értelmezése végső soron éppen az, amit az 1. alpontban túl általánosnak értékeltem. Abban az alpontban éppen arról volt szó, hogy például a *már, még, is* stb. szavaknak nyilvánvalóan reménytelen olyan absztrakt „jelentéseket” tulajdonítani, amelyek olyan általánosak, hogy minden egyes konkrét előfordulásukban megfigyelhetők, vagy legalábbis minden esetben le lehet belőlük vezetni az éppen szükséges értelmezésüket.

Így tehát igazuk van azoknak, akik aggódnak, hogy a naiv szemantikában a kompozicionalitásnak ez a leghagyományosabb megfogalmazása nem érvényesülhet, hiszen *nem fér össze* a naiv szemantika alapelveivel. A naiv szemantikában ugyanis könnyen előfordulhat, hogy egy bizonyos szó (vagy más nyelvi elem) jelenléte egy bizonyos szerkezetben egészen más funkcióval jár együtt, mint ugyanannak a szónak (elemnek) egy másik szerkezetben való megjelenése, ahogy ezt a *már, még* és *is* szavakkal kapcsolatban jeleztem.

A naiv szemantikában elsősorban egy egész szerkezetpushoz tartozik „jelentés” (pontosabban értelmezési minta), és csak ennek járulékos következménye, ha az ilyen szerkezetekben (a szerkezetítípus által előírt módon) szereplő szavak értelmezésére ezt „rávetítjük”. Így például a már említett *már*-ral bevezetett kérdések önálló szerkezetítípust (ún. *konstrukciót*) képviselnek, amelyeknek a használatát egészükben kell jellemezni, és ha valaki bizonyos mértékig motiváltnak tartja, hogy a magyarban ez a használat éppen a *már* megjelenéséhez való köve, akkor ennek a szerkezetítípusnak a használatába „beleérezheti” a *már* egy bizonyos értelmezését. De arról szó sincs, és az általam naiv nyelvtannak és naiv szemantikának nevezett

megközelítésbe nem is fér bele, hogy magának a szerkezetípusnak a létezését abból vezessük le, hogy a *már*-nak sok más között egy ilyenfajta „jelentést” is tulajdonítunk. Ezért a naív szemantikában a kompozicionalitás elve csak annyit jelenthet, hogy minden kifejezés értelmezésének alkalmazkodnia kell a kifejezésben megtestesülő konstrukciók értelmezési mintáihoz.

Köszönetnyilvánítás

Köszönöm Lagos Mátyásnak az írás vázlatához fűzött megjegyzéseit.

Hivatkozások

- Arisztotelész 1979. Hermeneutika. *Organon*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Boole, George 1854. *An Investigation of the Laws of Thought: On Which are Founded the Mathematical Theories of Logic and Probabilities*. London: Walton and Maberly.
- Bos, Johan 2009. Computing genitive superlatives. In Harry Bunt – Volha Petukhova – Sander Wubben (szerk.) *Proceedings of the 8th International Conference on Computational Semantics - IWCS-8 '09*. Tilburg: Association for Computational Linguistics. 18–32. doi:10.3115/1693756.1693763.
- Chomsky, Noam 1957. *Syntactic Structures*. Hága: Walter de Gruyter.
- Diessel, Holger 2015. Usage-based construction grammar. In Ewa Dąbrowska – Dagmar Divjak (szerk.) *Handbook of Cognitive Linguistics*. Berlin: De Gruyter Mouton. 295–321. doi:10.1515/9783110292022-015.
- Fillmore, Charles J. – Paul Kay – Mary Catherine O'Connor 1988. Regularity and idiomacity in grammatical constructions: The case of *let alone*. *Language* 64/3:501–538. doi:10.2307/414531.
- Frege, Gottlob 1892. Über Sinn und Bedeutung. *Zeitschrift für Philosophie und philosophische Kritik* 100:25–50.
- Friedman, Michael 1974. Explanation and scientific understanding. *The Journal of Philosophy* 71/1:5–19. doi:10.2307/2024924.
- Guzmán Naranjo, Matías 2019. *Analogical Classification in Formal Grammar*. (Empirically Oriented Theoretical Morphology and Syntax 5) Berlin: Language Science Press.
- Hayes, Patrick 1979. The naive physics manifesto. In Donald Michie (szerk.) *Expert Systems in the Micro-Electronic Age*. Edinburgh: Edinburgh University Press. 242–270.
- Kálmán László 2001. *Konstrukció nyelvten*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 8) Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Kálmán, László 2018. Neo-Lockean semantics. In Huba Bartos – Marcel den Dikken – Zoltán Bánréti – Tamás Váradi (szerk.) *Boundaries Crossed, at the Interfaces of Morphosyntax, Phonology, Pragmatics and Semantics*. Cham: Springer International Publishing. 213–226. doi:10.1007/978-3-319-90710-9_14.
- Kay, Paul – Laura A. Michaelis 2012. Constructional meaning and compositionality. In Claudia Maienborn – Klaus von Steussinger – Paul Portner (szerk.) *Semantics. An International Handbook of Natural Language Meaning*. Vol. 3 Berlin, Boston: De Gruyter Mouton. 2271–2296.

- Krifka, Manfred 2000. Alternatives for aspectual particles: Semantics of *still* and *already*. *Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society* 26/1:401–412. doi:10.3765/bls.v26i1.1125.
- Montague, Richard 1970. Universal grammar. *Theoria* 36/3:373–398. doi:10.1111/j.1755-2567.1970.tb00434.x.
- Paul, Hermann 1886. *Principien der Sprachgeschichte*. Halle: Max Niemeyer.
- Simonyi Zsigmond 1905 [1889]. *A magyar nyelv*. Budapest: Athenaeum.
- Zimmermann, Malte 2018. Wird Schon Stimmen! A degree operator analysis of *schon*. *Journal of Semantics* 35/4:687–739. doi:10.1093/jos/ffy010.

A szerzőről

Kálmán László mintegy harminc éve a Nyelvtudományi Intézet kutatója és az MTA–ELTE Elméleti Nyelvészet Kihelyezett Tanszék oktatója. Ez alatt az idő alatt két évig tanított az Amszterdami Egyetemen is, és két évig dolgozott a versenyszférában is, a Mindmaker Ltd. nevű cégnél, amelyik a mesterséges intelligencia kutatásával foglalkozott. Fő kutatási területei a nyelvtanelmélet, a formális szemantika és a számítógépes nyelvészet. Jelentős a munkássága az iskolai nyelvi nevelés megreformálásában és taneszközök készítésében, valamint rendszeresen foglalkozik tudományos ismeretterjesztéssel.

Elérhetősége: kalman.laszlo@nytud.mta.hu

Adatok és adatforrások integrációja a pragmatikai kutatásban

Nagy C. Katalin

MTA-DE-SZTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport

Németh Zsuzsanna

MTA-DE-SZTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport

Németh T. Enikő

SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék

Összefoglaló

A tanulmány különböző adatforrások integrációját vizsgálja a szinkrón és a történeti pragmatika kutatási gyakorlatában. A nyelvhasználat tanulmányozásának e két, meghatározóan korpuszalapú területén készített esettanulmányainkban mellett érvelünk, hogy a hagyományosan korpuszadatoknak tekintett információk valójában integrált adatforrásból származó plauzibilis kijelentések, továbbá hogy a pragmatika kutatási módszerei között a gyakorlatban elmosódnak a határok. A tanulmány konklúziója, hogy még az elsődlegesen korpuszon alapuló kutatási folyamatokban is számos, különböző forrásból származó információt integrálunk. Következésképpen a korpusz nem tekinthető kizárólagos adatforrásnak, hiszen további forrásokkal egészül ki, úgymint pl. a kutató nyelvi intuíciója, a korábbi kutatások eredményei, a kutatás elméleti kerete és számos következtetés.

Kulcsszavak: implicit argumentum, kontextustípusok, grammatikalizáció, adatforrások integrációja, korpuszadat, nyelvi intuíció

1. Bevezetés¹

Az utóbbi évtizedek metanyelvészeti irodalmában előtérbe került a gondolat, hogy a különféle adatforrásokból származó információk integrációja hasznos és szükséges a nyelvészeti kutatás gyakorlatában (vö. Lehmann 2004; Kepser-Reis 2005; Penke-Rosenbach 2007 [2004]; Kertész-Rákosi 2008; 2012; 2014). Ennek az integrációnak a természete olyan kérdéseket vet fel, amelyek mind elméleti, mind gyakorlati szempontból érdekesek lehetnek. A nyelvhasználat tanulmányozásának különböző megközelítései ugyanis a háttérben meghúzódó elméleti megfontolásokkal összhangban különféle adatforrásokból származó adatokra építenek. A különböző megközelítések egységesnek mutatkoznak abban, hogy az adatforrásokat – nyelvi intuíció, írott és beszélt nyelvi korpuszok, valós kísérletek, gondolatkísérletek stb. – jól elkülöníthetőeknek vélik. A kutatás valós gyakorlatának tüzetes elemzése azonban rávilágít, hogy az ezen forrásokra épülő kutatási módszerek nem

¹ A tanulmány az MTA-DE-SZTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport támogatásával jött létre. Az írás tartalmaz olyan részleteket, amelyeket Nagy C. (2019) és Németh T. (2016; 2019) is felhasználnak, de ezeket itt új összefüggésbe helyezzük a jelen érvelés céljainak megfelelően.

választhatóak el élesen egymástól. Jelen tanulmány célja, hogy megmutassa, hogyan olvadnak egymásba, illetve mosódnak el a különböző kutatási módszerek határai a nyelvhasználat tanulmányozásának két területén, nevezetesen a szinkrón és a történeti pragmatikában. Nemcsak azt szeretnénk megvizsgálni, hogy hogyan építenek a kutatók különböző adatforrásokból származó nyelvi előfordulások integrációjára a nyelvészeti érvelésben, hanem azt is, hogy a különféle adatforrások integrációja még egyazon forrásból származó előfordulások felhasználásakor is tetten érhető.

A történeti pragmatikai kutatás természeténél fogva a kezdetektől írott korpuszokon alapult, és bár a klasszikus filozófiai szinkrón pragmatika elsősorban a kutató intuíciójából, valamint introspekcióból és gondolat kísérletekből származó adatokra épített, az utóbbi évtizedekben a szinkrón pragmatikai kutatás is a természetes körülmények között megjelenő nyelvhasználat vizsgálata felé fordult. Így napjainkban már mind a történeti, mind a szinkrón pragmatikai kutatások korpuszalapúnak (korpuszinformáltnak) vagy korpuszvezérelt kutatási területnek tekinthetők abban az értelemben, hogy a különféle nyelvi jelenségek beszélt vagy írott diskurzusokban megfigyelhető előfordulásaira alapoznak. Ugyanakkor a korpuszadatokra erőteljesebben koncentrálnak amellyel lehet érvelni, hogy a korpuszalapú és a korpuszvezérelt kutatásban használt adatok forrása sokkal összetettebb annál, mint azt korábban feltételezték.²

Tanulmányunkban két esettanulmányon keresztül mutatjuk meg, hogy a történeti és a szinkrón pragmatikában hogyan integrálják a kutatók a különböző adatforrásokból származó információkat a kutatás folyamán. Az esettanulmányokat metodológiai és metaelméleti megfontolásokkal egészítjük ki, amelyek segítenek a kutatás során integrált információk forrásának azonosításában. Így világossá válik, hogy még az elsődlegesen korpuszon alapuló kutatási folyamatokban is számos, más forrásból származó információt ötvöznünk. Következésképpen, a korpusz nem tekinthető kizárólagos adatforrásnak, hiszen további adatforrásokkal egészül ki: a kutató nyelvi intuíciójával, a korábbi kutatások eredményeivel, a kutatás elméleti keretével és számos következtetéssel.

A tanulmány felépítése a következő. A Bevezetés után, a 2. pontban röviden felvázoljuk, milyen módszertani és metaelméleti keretbe illeszkedik hipotézisünk, miszerint a különféle adatforrások közé nem lehet éles határokat vonni a kutatás gyakorlatában. Ennek alátámasztására a 3. és a 4. pontban két esettanulmányt mutatunk be. Az első, szinkrón pragmatikai esettanulmány témája a többes számú implicit névmási tárgyi argumentumok előfordulásának lehetősége a magyar nyelvhasználatban (3. pont), a második, történeti pragmatikai esettanulmány pedig a különböző kontextustípusok szerepét vizsgálja a grammatikalizációs jelentésváltozásban (4. pont). Végül az 5. pontban összefoglaljuk kutatásunk eredményeit és a konklúziókat.

² Bár a kutatás során különböző korpuszokból származó adatokra támaszkodtunk, nem volt célunk gyakorisági statisztikai elemzést végezni. Következésképpen kutatásaink korpuszalapúnak, nem pedig korpuszvezéreltnek számítanak. A korpuszalapú (*corpus-based*) vagy korpuszinformált (*corpus-informed*) és a korpuszvezérelt (*corpus-driven*) kutatás különbségéről részletesebben l. Tognini-Bonelli (2001).

2. Az adat és az adatforrás fogalmának metodológiai és metaelméleti megközelítései a nyelvhasználat tanulmányozásában

2.1. Az adat és az adatforrás hagyományos fogalma

Bár Jucker (2009: 1615–1619) az ún. karosszék, terepmunka és kísérletes módszereket (*armchair*, *field* és *laboratory methods*) a pragmatikai kutatás három alapmódszeréként tárgyalja,³ e három különböző módszerrel nyert adatok a nyelvészeti kutatás egészére nézve is az adatok három alaptípusának felelnek meg. Tekintsük őket részletesebben!

Jucker (2009: 1615) a karosszék módszerrel gyűjtött adatokat sorolja az első adattípusba. Ezen adattípus forrása elsősorban a kutatói intuíció és introspekció, de az interjú módszer révén egy nyelv vagy nyelvváltozat további beszélőinek a véleményét is figyelembe vehetjük.

A második adattípus a terepmunkával gyűjtött adatokat foglalja magában. Jucker (2009: 1615–1618) szerint ez a természetes nyelvhasználatban előforduló adatok megfigyelését jelenti, azaz olyan megnyilatkozásokat, amelyeket a nyelvhasználók saját kommunikációs céljaiktól vezérelve, és nem pedig a kutatási projekt kedvéért hoztak létre.⁴

Végül, a harmadik adattípus a kísérletes módszerrel gyűjtött adatokat takarja. A kísérletes módszer különféle technikák gyűjtőneve, amelyek segítségével olyan megnyilatkozásokat idézhetünk elő, amelyek használatát a beszélők egyes elképzelt szituációkban helyénvalónak vélik (Jucker 2009: 1618–1619). E módszer előnye, hogy a kutató többféle változót is képes kontrollálni.

Bár a fentebb bemutatott adattípusok és adatforrások a pragmatikai kutatásban széles körben elfogadottak és használatosak, a különféle megközelítések más-más adatforrásokat részesítenek előnyben. Ráadásul a történeti kutatásnak szükség-szerűen nélkülöznie kell egyes adatforrásokat. Bár a kutató intuíciója mint adatforrás szerepet játszhat a történeti kutatásban is, a korábbi nyelvvállapotokhoz tartozó nyelvi egységek jóformáltságának megítélésekor a kutató csupán a pótkompetenciájára támaszkodhat (l. Forgács 1993–1994), míg a korabeli beszélők nyelvi intuíciójáról csupán áttételesen tehet szert információkra.⁵ A filológiai és a korpuszmódszer csupán olyan nyelvvállapotok kutatásában használható, amelyekből maradtak fenn írásos dokumentumok. A többi nyelvvállapotot csupán rekonstruált

³ E fogalmak bevezetése Clark és Bangerter nevéhez fűződik (Clark–Bangerter 2004: 25).

⁴ Jucker (2009: 1615–1618) a terepmunka módszer számos altípusát nevezi meg. A kutatók gyűjthetnek előfordulásokat a mindennapi nyelvhasználat megfigyelése révén (jegyzetfüzet módszer), irodalmi művekből, írott munkákból (filológiai módszer), felhasználhatják valós társalgások transzkripcióit (a konverzációelemzés módszere), és végül végezhetnek keresést számítógépes korpuszokon (korpuszmódszer). Ahogy erre tanulmányunk egyik lektora felhívta a figyelmünket, a Jucker által javasolt definícióval ellentétben ez utóbbi kettő módszerrel létre lehet hozni olyan adatforrásokat, amelyeket kutatási projektek céljai vezéreltek, pl. beszélt és írott nyelvi korpuszok (BEA, BUSZI).

⁵ Például a vizsgált korszak nyelvtanát leíró normatív nyelvtanok elemzése, egy adott mű különböző kéziratának, esetleges fordításainak összevetése vagy egyes történeti dokumentumok margójára írt széljegyzetek révén.

adatok segítségével vizsgálhatjuk. Végül, az anyanyelvi adatközlők hozzájárulásán alapuló módszerek (pl. a jegyzetfüzet módszer, a konverzációelemzés módszere és a kísérletes módszer, l. 4. lábjegyzet) nem használhatóak a történeti nyelvészeti kutatásban. Ugyanakkor érdemes megjegyezni, hogy bár egyes adatforrások nem elérhetőek korábbi nyelvállapotok kutatásakor, közvetetten szerepet játszhatnak, hiszen a történeti nyelvészeti érvelésben a jelen nyelvállapotra vonatkozó információkat is felhasználhatjuk.

Mivel a jelen tanulmányban bemutatott két pragmatikai kutatás korpuszalapú olyan értelemben, hogy különféle nyelvi egységek írott vagy beszélt korpuszokban való előfordulásainak felhasználásán alapul, a korpuszadat fogalmával is foglalkoznunk kell. A nyelvhasználat tág értelemben vett tanulmányozásának a kutatói általában osztják Lehmann (2004: 201) nézetét, miszerint a legmegbízhatóbb adattípusnak a korpuszon alapuló adatok tekinthetőek. Lehmann szerint a korpuszadatokon alapuló kutatás objektívebbnek tekinthető, hiszen azok függetlenek a kutatótól. Francis (1992: 17) a nyelvi korpuszt a következőképpen határozza meg: „szövegek nyelvészeti kutatás céljára használt gyűjteménye, amelyet egy adott nyelvállapotra, nyelvjárásra, vagy a nyelv valamely egyéb kisebb egységére nézve reprezentatív-nak feltételezünk”.⁶ A korpuszban talált, egy adott kutatásban vizsgált nyelvi egységet képviselő előfordulásokat hagyományosan a kutatás adatainak szokták tekinteni. Ha azonban ebben az értelemben használjuk az *adat* terminust, nem tudunk számot adni arról a gyakorlatról, hogy a kutatók nem magukra az előfordulásokra, hanem a róluk szóló kijelentésekre alapoznak (vö. Kertész–Rákosi 2012: 170–171), azaz az előfordulásokat és a kutatás hipotéziseit összefűző kapcsolatot nem tudjuk explicitté tenni. E kettő viszonyáról az adat fogalmának egy új megközelítése révén adhatunk számot, amelyet a következő pontban mutatunk be.

2.2. Az adat fogalma Kertész és Rákosi (2012) modelljében

Kertész–Rákosi (2012) a nyelvészeti kutatás egy új megközelítését dolgozza ki, amely a tudományos elméletalkotásra mint plauzibilis érvelési folyamatra tekint, amely csupán részben bizonyos, azaz plauzibilis információkon alapszik, és plauzibilis eredményekhez vezet. Kertész és Rákosi mellett érvelnek (Kertész–Rákosi 2012: 170–171), hogy az előfordulások önmagukban nem képesek közvetlenül belépni a kutatási folyamatba, hanem csak kijelentések formájában használhatóak fel. Kertész–Rákosi (2012: 169) ennek megfelelően adaton a következőt érti: „Az adat valamely direkt forrásból származó, pozitív plauzibilitási értékkel bíró kijelentés”.⁷ Ezen új megközelítésben az adat (plauzibilis kijelentés) egy információtartalom és egy plauzibilitási érték együttese, és ez utóbbit valamely direkt forrás (pl. intuíció, korpusz, kísérlet) alapján rendeljük hozzá az előbbihez. E kijelentések nem tekinthetőek igaznak vagy hamisnak, hanem csupán bizonyos mértékig elfogadhatónak (l. Kertész–Rákosi 2012: 63). Az adat plauzibilitása forrásának megbízhatóságával hozható összefüggésbe.

⁶ „a collection of texts assumed to be representative of a given language, dialect, or other subset of a language, to be used for linguistic analysis”

⁷ Kertész és Rákosi modelljében indirekt forrásnak azok számítanak, amelyekből következtetések útján juthatunk plauzibilis kijelentésekhez, az összes többi forrás direkt forrás (pl. a kutatói intuíció, korpusz vagy kísérletek).

Kertész–Rákosi (2012) elképzelésének egyik előnye, hogy lehetővé teszi a hagyományos adattípusok egységes kezelését. Az ún. karosszék, terepmunka és kísérletes módszerrel (Jucker 2009: 1615–1619) gyűjtött adatok egységesen plauzibilis kijelentéseként értelmezhetőek, bár különböző forrásokból származnak. Egy további előny, hogy a modell azt is megengedi, hogy egy kijelentés egyidejűleg legyen plauzibilis valamely forrás alapján és implauzibilis egy másik alapján (Kertész–Rákosi 2012: 169–184; 2014: 37–46),⁸ így számot tudunk adni a kutatási folyamatban felmerülő inkonzisztenciákról is.

Mivel a jelen tanulmányban érintett mindkét kutatási terület elsősorban a korpuszmódszerre épít, érdemes a korpuszadat fogalmát külön is tisztáznunk. Kertész–Rákosi (2012: 173) alapján korpuszadaton egy adott nyelvi egységnek a vizsgálati korpuszban való jelenlétéről vagy valamely tulajdonságáról tett plauzibilis kijelentéseket értünk.

Az adatok nyelvészeti elméletalkotásban betöltött szerepének, valamint az adat és hipotézis közötti viszonynak a leírásához Kertész és Rákosi (2012: 178–184; 2014: 41–46) az evidencia fogalmát használja. Modelljükben az evidencia nem az adatok egy jól körülhatárolható halmaza, hanem viszonylagos fogalom. Az adat akkor funkcionál evidenciaként, ha „hozzájárul a rivális hipotézisek megítéléséhez és egymással való összevetéséhez”⁹ (Kertész–Rákosi 2012: 178). Ha egy hipotézis mellett különféle adatforrásokból származó adatok szolgálnak evidenciaként, akkor plauzibilitási értéke magasabb lesz. A fenti metaelméleti megfontolások alapján feltételezhetjük, hogy a különféle adatforrásokból származó adatok tudatos integrációja növeli a kutatás eredményeinek plauzibilitását, és csökkenti a csupán egy adatforrás használatából eredő bizonytalanságot (Kertész–Rákosi 2012: 239).

A következő két pontban különböző adatforrások integrációját vizsgáljuk meg a szinkrón és a történeti pragmatika gyakorlatában. Célunk, hogy rávilágítsunk, hogy bár e területek alapvetően korpuszalapúak, kutatásuk gyakorlatában mégis számos különböző forrásból származó adatot integrálnak. Ezek kapcsolata azonban nem mindig egyértelmű, mivel határaik elmosódnak. A következő pontban a szinkrón pragmatikából vett esettanulmányunkban azt mutatjuk be, hogy az adatforrások integrációjával hogyan küszöbölhető ki az inkonzisztencia.

3. Implicit többes számú névmási tárgyak a magyar nyelvhasználatban

3.1. A kutatás célja

Szinkrón pragmatikai esettanulmányunkban azt kutatjuk, hogy a magyar nyelvhasználatban a tárgyas igék előfordulhatnak-e implicit többes számú névmási tárggyal. A magyar nyelvteni szakirodalomban erre vonatkozóan kétféle nézet létezik: nem fordulhatnak elő (vö. pl. Kugler 2000; É. Kiss 2002; 2012), illetve előfordulhatnak (vö. pl. Németh T. 2016; 2019). A szakirodalomban fellelhető ezen inkonzisztencia feloldása akkor lehetséges, ha megvizsgáljuk, milyen adatokra

⁸ Egy kijelentés akkor implauzibilis egy forrás alapján, ha az a kijelentés negációját támasztja alá.

⁹ „contribute to the judgement and comparison of the plausibility of rival hypotheses”

támaszkodnak az egyes nézetek, továbbá egyesítjük a különböző adatforrásokat, rámutatva arra, hogy közöttük nem lehet éles határokat feltételezni.

Az utóbbi két évtizedben a nemzetközi és a hazai szakirodalom különös figyelmet fordított az igék implicit argumentumokkal való előfordulására. A különböző elméleti megközelítésekben dolgozó kutatók egyre inkább egyetértenek abban, hogy a jelenségek csak olyan komplex nézőpontból lehet vizsgálni, amely nyelvtani és pragmatikai (kontextuális) információkat is figyelembe vesz, megengedve ezek szoros együttműködését (Cote 1996; García Velasco–Portero Muñoz 2002; Goldberg 2005; Németh T. 2010; 2017). Az implicit argumentumok olyan, az ige lexikai-szemantikai reprezentációjában szereplő, de lexikailag realizálatlanul hagyott argumentumok, amelyeknek az implicit jelenlétét a megnyilatkozásokban lexikai-szemantikai, grammatikai és/vagy pragmatikai tényezők engedélyezik (Németh T. 2016: 313).

A magyar nyelvhasználatban az alábbi három módon fordulhatnak elő az igék implicit argumentumokkal: (A) ha az ige lexikai-szemantikai reprezentációjának valamely eleme, (B) ha a megnyilatkozás közvetlen kontextusa, beleértve a megnyilatkozás grammatikai és enciklopédikus tulajdonságait, és (C) ha a kiterjesztett megnyilatkozáskontextus engedélyezi az argumentum lexikailag realizálatlanul maradását a kognitív relevancia elvével összhangban (Németh T. 2016: 314).

A magyar olyan pro-ejtő nyelv, amely nemcsak az alanyi, hanem a tárgyi pro-ejtést is megengedi. A tárgyi pro-ejtés révén elhagyott tárgyak olyan implicit tárgyi argumentumok, amelyek engedélyezése és azonosítása a fentebb jelzett (B) és (C) módokon történhet (Németh T. 2019: 161–175).

A magyar leíró nyelvtanok, valamint az újabb, generatív megközelítések osztoznak abban a nézetben, hogy a magyar tranzitív igék kizárólag egyes számú zéró névmási tárgyakkal használhatók (vö. pl. Kugler 2000; É. Kiss 2002; 2012). Érvelésük főként az intuíciónkból származó mondatszintű adatokon alapulnak. Ugyanakkor, más anyanyelvi beszélők – köztük a mienk – intuícója megengedi a többes számú zéró névmási tárgyak előfordulását is. Az így keletkező inkonzisztencia feloldásához vonjunk be a kutatásba újabb adatforrásokból származó adatokat, egyesítsük a különböző adatforrásokból származó adatokat és vizsgáljuk meg, melyik álláspont erősödik meg.

3.2. Implicit névmási tárgyak a magyar nyelvhasználatban

A magyar nyelvhasználatban elhagyható a névmási tárgy abban az esetben, ha a tárgyas ige végződése és/vagy a kontextus alapján azonosítható marad. Az implicit névmási tárgyak azon fajtája, amely antecedensét a megnyilatkozás megelőző részéből vagy a korábbi diskurzusból veszi, zéró tárgyi anaforaként kezelhető, míg azok az implicit névmási tárgyak, amelyek azonosítása a fizikai kontextusból történik, zéró exoforikus (deiktikus) tárgyi névmásként kategorizálhatók (Németh T. 2016: 315).

Az első és második személyű implicit névmási tárgyakat egyértelműen jelzik a tárgyas igék alanyi ragozása személyragjai.¹⁰ Tekintsük az (1a–c)-t!¹¹

¹⁰ Első és második személyű névmási tárgyas tárgyas ragozással nem fordulnak elő (É. Kiss 2012: 194).

- (1) a. Szeretsz/szerettek [engem/minket]?
 (vs. *Szereted/szeretitek [engem/minket]?)
 b. A nagypapa/nagypapák szeret/szeretnek [engem/minket/téged/titeket].
 (vs. *A nagypapa/nagypapák szereti/szeretik [engem/minket/téged/titeket]).
 c. Szeretlek [téged/titeket].

Az (1a)-ban a *szeret* ige alanyi ragozású inflexiója egyes szám második, illetve többes szám második személyű implicit alanyra (a beszélő partnere(i)-re) és egyes, illetve többes szám első személyű implicit tárgyra (az aktuális beszélő(k)-re) vonatkozik. Az (1b)-ben a *szeret* alanyi ragozású inflexiója az egyes, illetve többes szám harmadik személyű testes alannal (*nagypapa/nagypapák*) egyezik, továbbá egyes, illetve többes szám első (az aktuális beszélő(k)) vagy második személyű (az aktuális hallgató(k)) implicit névmási tárgyra utal. Az (1c)-ben a *-lak/-lek* inflexió egyes szám első személyű implicit névmási alanyt (a beszélőt) és egyes vagy többes szám második személyű implicit névmási tárgyat (az aktuális hallgató(ka)t) jelöli.

3.3. Az implicit névmási tárgyakra vonatkozó magyar nyelvtani hagyomány: csak egyes számú névmási tárgyak

É. Kiss (2012: 193–195) generatív megközelítésében azt állítja, hogy a magyar nyelv kizárólag egyes számú implicit névmási tárgyak előfordulását engedélyezi, azaz ha egy alanyi ragozású tranzitív ige mellett első vagy második személyű lexikailag realizálatlan névmási tárgy szerepel, akkor az csakis egyes számú olvasatot kaphat. É. Kiss véleménye szerint tehát az alanyi ragozású *szeret* előfordulása az (1a)-ban csak az implicit [*engem*], az (1b)-ben pedig az implicit [*engem/téged*] egyes számú névmási tárggyal grammatikus. É. Kiss olvasata speciális kontextus hiányában fellépő, default, mondatszintű értelmezésnek tekinthető, ugyanis a nyelvhasználat konkrét kontextusaiban az alanyi ragozású *szeret* az (1a)-ban többes szám első személyű névmási tárggyal is egyezhet (l. [*minket*]) abban az esetben, ha az implicit tárgy a beszélőre és még más személyekre is vonatkozik. Az (1b)-ben pedig ha a kontextus alapján az első és második személyű implicit névmási tárgy a beszélőre és még más személyekre, illetve a hallgatóra és még más személyekre vonatkozik, akkor a többes számú olvasat az érvényes (l. [*minket/ titeket*]).

É. Kiss (2012: 195) külön kiemeli, hogy a *-lak/-lek* végződésellátott igék mellett a többes szám második személyű (névmási) tárgy sosem hagyható el. Így az (1c) és a (2)-ben a második megnyilatkozás implicit többes számú névmási tárggyal nem grammatikus É. Kiss intuíciója alapján.

- (2) Ne bújjatok el! Látlak titeket/*pro.

É. Kiss (2012) véleménye megegyezik a korábbi magyar nyelvtanírói hagyománnyal. H. Molnár (1962: 157), Pete (1998: 140) és Kugler (2000: 110) is amellet foglalt állást, hogy a *-lak/-lek* személyvégződésellátott tranzitív igék mellett a többes szám második személyű tárgynak mindig testesen jelen kell lennie. Az említett

¹¹ Az implicit névmási tárgyakat a többi implicit argumentumhoz hasonlóan szögletes zárójellel jelezzük (Németh T. 2016; 2019). Mivel a dolgozatunkban hozott példáinkban a figyelemünk elsősorban az implicit névmási tárgyakra irányul, ezért az (1a)-ban és az (1c)-ben az implicit névmási alanyokat nem jelezzük.

szerzők intuíciói mint megbízható adatforrások alapján az a kijelentés, hogy a magyar tranzitív igék nem fordulhatnak elő többes számú zéró névmási tárgyakkal magas plauzibilitási értékkel rendelkezik a szóban forgó szerzők számára.

3.4. Többes számú implicit névmási tárgyak új adatforrások bevonásával

3.4.1. Intuíciónál és gondolat kísérletből származó új adatok

É. Kiss (2012), H. Molnár (1962: 157), Pete (1998: 140) és Kugler (2000: 110) intuícijával szemben a mi és más anyanyelvi beszélők intuíciója azt mutatja (Németh T. 2019), hogy az (1c) és a (2) második megnyilatkozása grammatikus és elfogadható akkor is, ha a *szeretlek* és a *látlak* többes szám második személyű implicit névmási tárggyal (l. [titeket]) szerepel.

Ugyanakkor meg kell említenünk, hogy vannak olyan magyar anyanyelvi beszélők is, akiknek az intuíciója számára kérdőjeles az implicit többes számú névmási tárggyal való előfordulás az (1c)-ben és a (2) második megnyilatkozásában. Ezek a beszélők a szóban forgó eseteket nem tartják sem teljesen grammatikusnak, sem teljesen agrammatikusnak. Ha egy gondolat kísérlet segítségével ezeket az előfordulásokat konkrét, a többes számú olvasatot igénylő kontextusokba ágyazzuk, akkor az ingadozó intuíciójú anyanyelvi beszélők számára is elfogadhatóvá válnak az implicit többes számú névmási tárgyak, vö. (3) és (4).

- (3) (Az unokák rosszkodnak, kiabálnak és veszekednek. A nagypapa megbünteti őket. Az unokák megszeppennek és elszomorodnak. Kis idő múlva a nagypapa megsajnálja őket, és azt mondja:)
– Gyertek ide gyorsan! Szeretlek ám [titeket], nincs semmi probléma.
- (4) (A gyerekek bújjócskáznak. A gyerekek, akiknek éppen el kellene bújniuk, hezitálnak, hogy hova is bújjanak, és kifutnak az időből. A hunyó kisiű, befejezve a számolást meglátja a még el nem bújt többieket, és azt mondja:)
– Ne bújjatok el! Látlak [titeket].

A (3)-ban és a (4)-ben a konkrét kontextusok a többes szám második személyű névmási tárgyi ([titeket]) interpretációt támogatják. A (3)-ban és a (4)-ben az első megnyilatkozásban szereplő többes szám második személyű implicit alanyok, amelyeket a *gyertek* és a *bújjatok el* igealakok inflexiója jelez, antecedensül szolgálnak a *szeretlek* és a *látlak* igealakok mellett lexikailag kifejezetlenül hagyott többes számú névmási tárgyak számára. Érdemes azonban megjegyezni, hogy ha a (3)-ban és a (4)-ben elhagyjuk a diskurzuselőzményt, a *Szeretlek ám [titeket]*, *nincs semmi probléma* és a *Látlak [titeket]* megnyilatkozások akkor is elfogadhatóak maradnak, hiszen a zéró többes szám második személyű névmási tárgyak a fizikai kontextusból exoforikusan azonosíthatók. A fizikai kontextusból származó információ önmagában is elegendő ahhoz, hogy a (3)-ban és a (4)-ben a *szeret* és a *lát* igék *-lak/-lek* végződésű alakjainak engedélyezze a többes szám második személyű implicit névmási tárggyal való előfordulást.

Végezzünk el egy újabb gondolat kísérletet és módosítsuk úgy a (3) és a (4) kontextusát, hogy a *szeret* és a *lát* ige egyes szám harmadik személyű alannyal álljon, vö. (5) és (6)!

- (5) (A gyerekek rosszközlnek és kiabálnak az anyjukkal. A nagypapa megbünteti őket. A gyerekek megszeppennek és elszomorodnak. Kis idő múlva az anya megsajnálja őket, és azt mondja:)
– Szaladjatok oda gyorsan nagypapához! Szeret ám [titeket], nincs semmi probléma.
- (6) (A gyerekek bújókáznak. A gyerekek, akiknek éppen el kellene bújniuk, hezitálnak, hogy hova is bújjanak és kifutnak az időből. A hunyó kisfiú, befejezve a számolást meglátja a még el nem bújt többieket. Egy kislány, aki még nem bújt el, észreveszi a már nem hunyó és feléjük forduló kisfiút, és azt mondja a többieknek:)
– Ne bújjatok el! Lát [titeket].

Az (5) és a (6) is azt mutatja, hogy a magyar nyelvhasználatban nemcsak egyes szám második személyű, hanem többes szám második személyű névmási tárgyak is maradhatnak implicitek, ha a kontextuális információk lehetővé teszik az azonosításukat. Az elemzés kiterjeszthető az alanyi ragozás minden olyan formájára, amikor második személyű tárgy szerepelhet az igealak mellett, azaz a többes szám első személyű és a többes szám harmadik személyű alannal való használatra (vö. Németh T. 2016: 318; 2019: 166–167).

Az (1)–(6) megnyilatkozásainak az intuíciónkon és a gondolat kísérleteken alapuló elemzése magas plauzibilitási értéket rendel ahhoz a kijelentéshez, hogy a magyar nyelvhasználatban többes szám második személyű névmási tárgyak is maradhatnak implicitek akkor, ha a fizikai kontextus és/vagy a diskurzuselőzmény anaforikus viszonyai engedélyezik. A kutatás ezen pontján továbbra is két, egymásnak ellentmondó kijelentéssel rendelkezünk: a 3.3. rész végén megfogalmazottal, amely szerint a magyar tranzitív igék nem fordulhatnak elő többes számú zéró névmási tárgyakkal, illetve az ebben a részben megfogalmazott azon kijelentéssel, amely szerint előfordulhatnak. Feloldandó ezt az inkonzisztenciát, vezessünk be a kutatásba újabb adatforrásból származó adatokat!

3.4.2. Korpuszadatok

A nyelvhasználat jelenségeinek vizsgálatakor egyik alapvető módszertani követelmény a korpuszok használata. Hívjuk segítségül a Magyar Nemzeti Szövegtárat (corpus.nyud.hu/mnsz), és ellenőrizzük, vajon előfordulnak-e benne olyan *-lak/-lek* inflexióval ellátott igék, amelyek mellett implicit többes szám második személyű névmási tárgy szerepel. Ha vannak ilyen előfordulások, és ezek nem performanciahibák az intuíciónk szerint, akkor ezek az előfordulások erősíteni fogják a második kijelentés plauzibilitási értékét. Tekintsük a (7)-et és a (8)-at!

- (7) Ági, Margit, Kati, hol vagytok [\emptyset_{subj}]? Szeretlek [titeket]!
- (8) Eltévedt madaraim, látlak [titeket], látlak [titeket].¹²

¹² Dolgozatunkban most csak a *-lak/-lek* inflexióval ellátott *szeret* és *lát* igék implicit többes szám második személyű névmási tárggyal való előfordulására hozunk egy-egy példát. A *szeret* és *lát* igék, illetve más igék hasonló előfordulásainak elemzésére l. Németh T. (2016: 319) és (2019: 168–169).

A (7)-ben a *szeretlek*, a (8)-ban a *látlak* alak mellett a többes szám második személyű névmási tárgy lexikailag realizálatlan. Mindkét megnyilatkozásban zéró tárgyi anaforaként értelmezhető a testesen jelen nem lévő névmási tárgy, koreferens a megelőző megnyilatkozásrész többes szám második személyű explicit alanyával. A (7) és (8) implicit névmási tárgya exoforikusan is azonosítható a kommunikátor partnereivel. A megnyilatkozásokban szereplő megszólítások mindkét fajta azonosítást segítik.

Végül, térjünk ki a harmadik személyű zéró névmási tárgyak előfordulására a magyar nyelvhasználatban. É. Kiss (2012: 193) azt állítja, hogy az élő, egyes szám harmadik személyre vonatkozó *őt* névmás, illetve az élettelen, egyes szám harmadik személyre vonatkozó *azt* névmás elhagyható a magyar mondatokban, ha referensük a diskurzuselőzményből anforikusan vagy a fizikai kontextusból exoforikusan azonosítható. Másképpen fogalmazva: ha egy magyar mondatban egy tranzitív ige tárgyas ragozása, és nincs mellette explicit tárgy, akkor egyes szám harmadik személyű zéró névmási tárgyat kell feltételeznünk. Vegyük É. Kiss (2012: 194) példáját!

(9) Ismerem $pro_{subj}=[én]$ $pro_{obj}=[őt/azt]$.

É. Kiss (2012: 194) amellett érvel, hogy a többes számú névmási tárgy nem hagyható el ilyen módon, mert a többes jegy nem rekonstruálható az igei személyragból. Ugyanakkor azt elismeri É. Kiss, hogy a magyarban előfordulnak zéró többes szám harmadik személyű névmási tárgyak mellérendelt összetett mondatok második tagmondataiban, illetve eldöntendő kérdésekre adott válaszokban. Ezekben az előfordulásokban a többes szám harmadik személyű névmási tárgy előzménye bár az előző tagmondatban található, az implicit tárgy mégsem tekinthető anaforikus tárgyi *pro*-nak, hanem VP-törlés eredményének, még pontosabban: a többes számú névmási tárgyak használata VP-törlést foglal magában a V-nek a VP-ből a T-be emelésével.¹³ É. Kiss (2012: 194) a (10)-ben szereplő példával illusztrálja elemzését.

(10) Az ismerőseimet keresem, de nem találom [_{VP} 0].

Felhívjuk a figyelmet arra, hogy a többes szám harmadik személyű implicit névmási tárgynak vannak olyan előfordulásai, amelyek semmiképpen sem elemezhetők az É. Kiss által javasolt módon, mivel az antecedensük nem tárgy, következésképpen a zéró névmási tárgy nem lehet VP-törlés eredménye, vö. (11).

(11) Kihűltek a sütemények_i. Megettük $pro_{subj}=[mi]$ $pro_{obj}=[azokat_i]$.

É. Kiss (2012: 194) megállapításának megfelelően a (11)-ben a második megnyilatkozásban az igei személyvégződés szintén nem jelez többes számú jegyet, a *megettük* igealak mégis többes szám harmadik személyű implicit anaforikus névmási tárggyal fordul elő. Az anaforikus azonosítást a megelőző diskurzuskontextus engedélyezi, az implicit névmási tárgy az első megnyilatkozás alanyával koreferens. Az implicit többes szám harmadik személyű névmási tárgy exoforikusan, a fizikai kontextusból is azonosítható lehet úgy, mint a (12)-ben.

¹³ VP = verb phrase (igei csoport), V = verb (ige), T = tense (igeidő).

- (12) (A tanár matematikaórán négyjegyű számokat ír fel a táblára, majd azt mondja:)

– Adjátok $pro_{subj}=[ti]$ össze $pro_{obj}=[azokat]!$

A (12)-ben az *adjátok össze* igealak többes szám harmadik személyű implicit névmási tárggyal szerepel, amely szintén nem lehet VP-törlés eredménye, antecedense sincsen, tehát nem anaforikus azonosítású. Jelenlétét a fizikai kontextus exoforikusan engedélyezi. Deiktikus interpretációja hasonló módon keletkezik, mint az egyes szám első és második személyű implicit névmási tárgyaké (vö. 3.4.1.).

Elemzéseink alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a magyar nyelvhasználatban a tranzitív igék előfordulhatnak többes számú implicit névmási tárggyal valamennyi személyben mind anaforikus, mind exoforikus azonosítással. A konklúzióknak plauzibilitási értéke jóval magasabb, mint a többes számú implicit névmási tárgyak elfogadhatóságára/el nem fogadhatóságára vonatkozó, egymásnak ellentmondó két kiinduló állítás kezdeti plauzibilitási értéke. A kutatásba bevont újabb adatforrásokból származó adatok plauzibilisebbé tették a második kezdeti tézist, miszerint a magyar nyelvhasználatban előfordulhatnak többes számú implicit névmási tárgyak.

Esettanulmányunk megmutatta, hogy egy, a kutatás szakirodalmában fennálló inkonzisztencia megszüntethetővé válik a kutatásba való új adatforrások bevonásával és a különböző adattípusok egyesítésével. Az esettanulmány arra is rávilágított, hogy a gondolatkísérletekben és a korpuszokban a kontextuális tényezők befolyásol(hat)ják az anyanyelvi beszélők intuícióit és a különböző adatforrások homályos határokkal rendelkeznek a kutatás gyakorlatában.

A következő pontban rátérünk a második, történeti pragmatikai esettanulmányunkra, amely az adatforrások integrációjának egy másik aspektusára világít rá: még a látszólag egy adattípussal dolgozó kutatások is többféle adatforrásból származó információt integrálnak.

4. Kontextustípusok a grammatikalizációs jelentésváltozásban

4.1. A kutatás célja

Történeti pragmatikai esettanulmányunk a korpuszadatok használatát a grammatikalizációs jelentésváltozás vizsgálatában, azon belül a katalán „*anar* 'megy' + főnévi igenév” mozgásigés szerkezet grammatikalizációjára vonatkozó kutatásban tárgyalja. Amint már említettük a 2.1. pontban, a történeti kutatás az adatok egy korlátozott halmazára kényszerül támaszkodni, így a korpuszadatok jelentősége megkérdőjelezhetetlen. Fischer (2004: 730) szerint a történeti dokumentumok a történeti nyelvész ismereteinek egyetlen biztos forrását jelentik. Amint azonban látni fogjuk, a kutatásban felhasznált adatok forrása összetettebb, mint első látásra tűnik. Még egy ilyen szükségszerűen korpuszalapú kutatási területen is, amilyen a történeti pragmatika, a korpusz mint adatforrás számos egyéb forrással egészülhet ki a kutatás gyakorlatában, és a kutatás eltérő konklúziókhoz vezethet annak függvényében, hogy melyek ezek.

4.2. Kontextus(ok) a jelentésváltozásban és kontextuális elemzés a történeti pragmatikában

A történeti pragmatika általánosan elfogadott alaptétele, hogy a nyelvi konstrukciók jelentése a mindennapi nyelvhasználatban és annak eredményeképpen változik. A jelentésváltozás felfogható úgy, mint annak a megváltozása, hogy egy adott nyelvi elem mely kontextusokban képes megjelenni a különböző nyelvéllapotokban. A grammatikalizációs jelentésváltozás kezdetei specifikus, jól körülhatárolható kontextusokhoz köthetők. Következésképpen a szemantikai szerkezetben fellépő változások leírása általában szorosan kapcsolódik a grammatikalizálódó nyelvi egység használati kontextusainak a leírásához a vonatkozó szakirodalomban. Az újítás elterjedésének és a jelentésszerkezetben bekövetkezett változásoknak a feltárásához a különböző kontextustípusok megoszlásának arányait egymást követő nyelvéllapothokban kell megvizsgálnunk. Ugyanis a vizsgált nyelvi elem előfordulása vagy elő nem fordulása bizonyos kontextusokban adatokat szolgáltat a grammatikalizációs jelentésváltozás előrehaladásáról. A kontextustípusok megoszlásának különbségei az egymást követő nyelvéllapothokban tükrözik a jelentésváltozás menetét, sőt, bizonyos kontextustípusokban megtalálható történeti előfordulások egy korábbi jelentésváltozás bekövetkeztéről tehetnek tanúbizonyságot. Azoknak a kontextustípusoknak a természete, amelyekben a jelentésváltozás egyes állomásai tetten érhetők és a kontextuális elemzés fontossága több tanulmány tárgyául szolgált a grammatikalizáció-kutatásban (pl. Diewald 2002; Heine 2002; Nagy C. 2014; 2019).

A jelentésváltozás vizsgálatakor a kutatónak jelentést kell tulajdonítania a történeti szövegekben talált előfordulásoknak, és meg kell határoznia, hogy milyen kontextussal van dolga az egyes esetekben. Másképp fogalmazva, a jelentésváltozás leírása minden esetben előfeltételezi a kutató ismereteit az adott nyelvi egység jelentéséről a történeti szöveg éppen vizsgált kontextusában. A megnyilatkozások kontextustípusokba sorolásához meg kell vizsgálnia, hogy (a) vajon a régi, esetleg egy új értelmezés lehetséges-e vagy sem, (b) vajon egyetlen olvasat lehetséges csupán, vagy kétértelműség van jelen, és (c) vajon a feltételezett új jelentés kontextusfüggő-e (t.i. következtetéként merül fel az adott kontextusban) vagy már kontextusfüggetlen. Ahhoz, hogy a jelentéstulajdonításban minimalizálni tudjuk a szubjektivitást, potenciális formai fogódzókat kell keresnünk, amelyekre elemzésünket alapozhatjuk. Ugyanakkor mindig tudatában kell lennünk annak, hogy a kétértelműség minden jelentésváltozás szükségszerű állomása. Elemzésünket elsősorban azokra a kontextustípusokra alapozhatjuk, amelyek elősegítik vagy éppen kizárják az egyik értelmezést szemben a többi, adott korszakban lehetséges értelmezéssel. A történeti előfordulások jelenléte azon kontextustípusokban, amelyek kizárják a forrásjelentést, evidenciaként szolgálhat egy előzetesen lezajlott jelentésváltozásra.

4.3. Jelentésváltozás a katalán „*anar* ’megy’ + főnévi igenév” szerkezet grammatikalizációjában: két rivális hipotézis

A jelen pontban bemutatott rövid, leegyszerűsített esettanulmány a katalán „*anar* ’megy’ + főnévi igenév” mozgásigés szerkezet grammatikalizációjára vonatkozik. A ’megy’ jelentésű ige és a főnévi igenév kombinációja eredetileg célhatározói

szerkezet volt, amely egy adott cselekvés céljával végzett mozgásra utalt. A perifrázis grammatikalizációja során a 'megy' ige eredeti lexikai jelentését elvesztette, és a befejezett múlt idő segédigéje vált belőle, az „*anar* + főnévi igenév” szerkezet ebben az értelemben használatos a mai katalánban (l. 13).¹⁴

(13) Pere II **va** **morir** l'any 1285.

AUX.PRS.3SG meghal.INF

'II. Péter 1285-ben **halt meg**.'

A továbbiakban a katalán befejezett múlt kialakulására vonatkozóan két rivális hipotézist ismertetünk, és megmutatjuk, hogy mennyire különböző lehet ugyanazon történeti előfordulások elemzése annak függvényében, hogy melyik hipotézist fogadjuk el. A modern katalán befejezett múlt („*anar* + főnévi igenév”) segédigéi formailag jelen időben állnak, így nem meglepő, hogy egyes szerzők elemzésüket a középkori jelen idejű előfordulásokra alapozzák, és ezekből vezetik le a jelenlegi katalán segédige alakjait. Ezek a szerzők a kérdéses jelen idejű alakokra mint a történeti jelen példáira tekintenek, ezért elképzelésükre a továbbiakban *történeti jelen hipotézisként* utalunk (vö. Colón 1978 [1959]; 1978 [1976]; Pérez Saldanya 1996; Pérez Saldanya–Hualde 2003).

A szerzők egy másik csoportja azonban elutasítja a feltételezést, miszerint a szerkezet korai előfordulásait tartalmazó narratív szövegekre jellemző lenne a történeti jelen használata. E nézet legkiemelkedőbb képviselője, Juge (2002; 2006; 2008) szerint az „*anar* + főnévi igenév” befejezett múlt idő jelenlegi, formailag jelen idejű paradigmája egyéb, jelen idejű segédigés szerkezetek analógiájára alakult ki, és ezen analógiás változások a szerkezet jelentésének megváltozását követően zajlottak le. Következésképpen a morfológiai jelen idejű formák a régi szövegekben nem a történeti jelen példái, hanem már grammatikalizálódott alakok. Juge elemzését az előfordulások mélyreható morfológiai vizsgálatára alapozza, valamint arra a megfigyelésre, hogy a jelentésváltozás már egyes befejezett múltban álló előfordulások esetében is lezajlottnak tekinthető. Erre az elképzelésre a *befejezett múlt hipotézis* elnevezéssel fogunk utalni, így állítva szembe a történeti jelen hipotézissel.

4.4. Kontextustípusok a katalán mozgásigés szerkezet grammatikalizációjában

Egy korábbi tanulmányban Nagy C. (2015) a befejezett múlt hipotézis mellett érvelt 13–16. századi katalán történeti korpuszból gyűjtött előfordulások részletes kontextuális elemzésére alapozva. A történeti pragmatikai elemzéssel feltárt különböző kontextustípusok a grammatikalizáció egymást követő állomásaihoz voltak köthetők, és segítettek a jelentésváltozás folyamatának feltárásában. Az előfordulások értelmezésekor Nagy C. (2015) annak a módszertani elvnek megfelelően járt el, miszerint minden olyan kontextusban a vizsgált *anar* ige eredeti lexikai jelentését ('megy') kell feltételeznünk, ahol ennek semmi nem mond ellent. A szó szerinti

¹⁴ A jelenlegi, 4. pontban a szövegrészeknek csupán a témánk szempontjából releváns részeit glosszázuk, a glosszákban az alábbi rövidítéseket használjuk: 3 = harmadik személy, AUX = segédige, INF = főnévi igenév, PL = többes szám, PRS = jelen idő, PST = múlt idő, SG = egyes szám.

értelmezést megengedő előfordulások azonban különböző altípusokra voltak oszthatóak, és a vizsgálat azon előfordulások számának az emelkedését mutatta ki, ahol a forrásjelentés már kizárható. A továbbiakban tekintsük a releváns kontextustípusokat.

(i) Az első kontextustípusban a mozgás nagy távokat ír le, és új helyszínre vezet. Itt tehát a 'megy' forrásjelentéssel van dolgunk, azonban az előfordulást tartalmazó megnyilatkozás úgy folytatódik, hogy a mozgás céljaként feltüntetett, a főnévi ige-névben leírt cselekvés befejezettségére lehet következtetni, bár ez expliciten nincs kifejezve. A cselekvés befejezettségére a szöveg koherenciája érdekében következtetünk, ahogyan a (14) példa esetében is.

- (14) E no bastà açò, que enans **anaren** **combatre** Nicòtena, e preseren-la;
megy.PST.3PL támad.INF
'De ez nem volt elég; hanem **elmentek megostromolni** Nicótenát, és bevették.' (Munt I 102, 34–35)¹⁵

Bár a (14) példában a térbeli mozgás jelentése egyértelmű, hiszen a szereplők ténylegesen új helyszínre mentek a főnévi ige-névben leírt cselekvés céljával, ennek tényleges végrehajtása nincsen explicit módon kimondva. A szöveg koherenciája érdekében mégis odaértjük, a diskurzusban a következő eseményeket feltételezve: (i) a katonák elmentek Nicótenába, hogy megostromolják, (ii) megostromolták, és végül (iii) bevették a várost. A konstrukció gyakori használata az ehhez hasonló kontextusokban erős asszociációs kapcsolatot hoz létre a perifrázis használata és a befejezettség tartalma között.

(ii) A mozgás jelentését megengedő kontextusokon belül elkülöníthető második típusba azok a kontextusok tartoznak, ahol a térbeli elmozdulás feltehetőleg igen kicsi és szűk téren belül zajlik. Egyes esetekben még az is felmerül, hogy vajon érdemes-e egyáltalán mozgást feltételeznünk, vagy pedig a mozgásige használatának célja nem a helyváltoztatás leírása, hanem egyfajta dinamizmus kölcsönzése az elbeszélésnek. Ez a fajta értelmezés a korábbi szakirodalomban is felmerül, a katalán mellett a franciában is, ahol a perifrázist egyfajta stilisztikai eszközként jellemzik (vö. Colón 1978 [1976]: 144). Az „*anar* + főnévi ige-név” ilyen kontextusokban való gyakori megjelenése szintén előmozdíthatja az *anar* ige mozgás jelentésének elhalványulását. Tekintsük a (15) példát.

- (15) E lo senyor rei saltà dins, avant, qui era jove e trempat, e **va-li** tal
megy.PRS.3SG
donar per mig del cap, de l'espaa, que el capmall que portava no li valc un
ad.INF
diner, que entrò en les dents lo fenè; e puis **va-li** **trer** l'espaa
megy.PRS.3SG húz.INF

¹⁵ A történeti példák forrását rövidítésekkel adjuk meg a szövegrészek végén, az oldalszám és a sor megjelölésével (a bibliográfiai adatokat l. a tanulmány végén a Történeti források pontban). A városnevek fordításakor az eredeti szövegben használt írásmódot követjük.

del cap, e **va** 'n **ferir** altre, que el braç ab tot
megy.PRS.3SG támad.INF

lo muscle n'avallà en terra.

'A király, aki fiatal és temperamentumos ember volt, előugrott, és kardjával akkora **ütést mért (= megy mérni)** a fejére, hogy a sisak, ami rajta volt, egy fabatkát sem használt neki, egész a fogáig hasított; azután **kihúzta (= ?megy kihúzni)** a kardot a fejből és egy másikat **támadott meg (= megy megtámadni)** vele úgy, hogy annak keze vállból a földre hullt.' (Munt II 50, 3–8)

A (15) szövegrészlet jól példázza a vizsgált perifrázis korai használatának tipikus kontextusát: egy csatajelenetet látunk, ahol a mozgások kis területen belül, gyorsan követik egymást. Az idézet első tagmondata már tartalmaz egy mozgásigét, amely az események helyszínére vezet: a király 'beugrott' (*saltà dins*), 'előre' (*avant*) a harcterre, és innentől kezdve már rövid, dinamikus mozgásokat feltételezhetünk a küzdelem szűkebb helyszínén belül. Az első előfordulásban a király az ellenség felé 'megy, hogy ütést mérjen a fejére': mivel ehhez közel kell érni, elképzelhető a helyváltoztatás jelentése, de csak amennyiben az igealakot történeti jelennek értelmezzük. A következő előfordulásnál azonban a mozgásra utaló jelentés már nem tulajdonítható, vagy legalábbis elég furcsa: a karddal való lecsapás után a király kihúzta azt az áldozat fejből. Ez a két mozdulat közvetlenül egymás után képzelhető el, és nem feltételez helyváltoztatást. Ezután azonban a karddal egy újabb embert támad a király: itt elképzelhető, hogy tesz egy-két lépést a csatamezőn (ha a ragozott igét történeti jelennek tekintjük), ez azonban nem feltétlenül szükséges, hiszen egy csata forgatagában a résztvevők igen közel is lehetnek egymáshoz. A jelenet tehát, amennyiben dinamikus csatajelenetként képzeljük el, nem feltételez nagy térbeli mozgásokat, kisebb térbeli mozgások meglétét azonban a három előfordulásból kettőben nem zárhatjuk ki. De még ezekre az alakokra is igaz, hogy a mozgásjelentés csak akkor tulajdonítható, amennyiben elfogadjuk a történeti jelen hipotézist. Ha a befejezett múlt hipotézist fogadjuk el, akkor ezeket már grammatikalizálódott alakoknak kell tekintenünk.

(iii) Végül, a konvencionalizáció szakaszában az új jelentésnek már nincs szüksége a kontextus támogatására. Amint a céljelentés konvencionalizálódott, a szerkezet már újabb kontextustípusokban is használhatóvá válik, mint pl. a (16) előfordulás esetében.

(16) Mas con foren prop d'Agda, noves los **van** **venir** con havia
aux.PRS.3PL jön.INF
pres, lo dia passat, a aquells de Besers
'Amikor azonban Agda közelébe értek, hírek **jöttek (= ?mennek jönni)**,
hogy egy nappal azelőtt elfogták a Besersnél lévőket.' (Munt II 10, 36–37)

A fenti (16) példa már a grammatikalizációs jelentésváltozás előrehaladott állomását tükrözi, hiszen élettelen alany (*noves* 'hírek') fordul elő benne, ami összeegyeztethetetlen az eredeti célhatározói szerkezetben feltételezett szándékossággal. A céllal végrehajtott mozgás kizárja az élettelen alanyt, így a (16)-hoz hasonló előfordulások arra utalnak, hogy a jelentésváltozás már lezajlott. A (16)-ban

szereplő *venir* 'jön' főnévi igenévvel való összetétel önmagában is ellentmond az *anar* ige szemantikájának, hiszen az nem eredményez értelmes szó szerinti interpretációt ('?mennek jönni'). Itt már nincs szükség a kontextusra annak megállapításához, hogy nem a szó szerinti jelentéssel van dolgunk, tehát konvencionalizációról beszélhetünk. A *van venir* összetétel csupán grammatikalizálódott alakként elemezhető, amely befejezett múlt jelentést közvetít ('jöttek'), függetlenül attól, hogy a történeti jelen vagy a befejezett múlt hipotézist fogadjuk-e el.

4.5. A korpuszadatok eltérő elemzései

A kontextustípusok megoszlásának vizsgálata azt mutatta, hogy az idő előrehaladtával csökken az eredeti jelentést lehetővé tevő kontextusok száma a vizsgált periódusban, míg nő az azt kizárók száma (vö. Nagy C. 2015). Az 1. és 2. táblázat a feltételezett kontextustípusokat a ragozott ige igeideje szerint mutatja be a vizsgált történeti korpusz négy szövegében.¹⁶

	Jau	Desc	Munt	Per	össz.
mozgás lehetséges	15 (~78,94%)	60 (~86,95%)	62 (~87,32%)	0	137
mozgás lehetséges, kicsi elmozdulás	0	4 (~5,79%)	4 (~5,63%)	0	8
mozgás nem lehetséges	4 (~21,05%)	5 (~7,24%)	5 (~7,04%)	1	15
összesen	19	69	71	1	160

1. táblázat

Kontextustípusok megoszlása az „*anar* + főnévi igenév” szerkezet befejezett múlt idejű előfordulásai esetében¹⁷

	Jau	Desc	Munt	Per	össz.
mozgás lehetséges	2	15 (~55,55%)	65 (41,4%)	1 (~7,69%)	83
mozgás lehetséges, kicsi elmozdulás	0	3 (~11,11%)	26 (16,56%)	0	29
mozgás nem lehetséges	0	9 (~33,33%)	66 (42,03%)	12 (~92,3%)	87
összesen	2	27	157	13	199

2. táblázat

Kontextustípusok megoszlása az „*anar* + főnévi igenév” szerkezet jelen idejű előfordulásai esetében

Az 1. táblázatban azt érdemes megfigyelni, hogy már a múlt idejű példák esetében is vannak a mozgásjelentést kizáró kontextusok, bár arányuk csökkenő tendenciát

¹⁶ Amint említettük, a jelen kutatásban nem végeztünk gyakorisági, statisztikai elemzéseket, azaz inkább korpuszalapú, mintsem korpuszvezérelt kutatásról van szó (vö. Tognini-Bonelli 2001).

¹⁷ A négy szöveg közül I. Jakab krónikája (Jau) tükrözi a legarchaikusabb nyelvállapotot. Keletkezése 1229 és 1276 közé tehető, bár a fennmaradt kéziratok későbbiek, a legkorábbi is 1343-ból származik. Descloz krónikájának (Desc) keletkezési időpontja bizonytalan, de feltételezhetőleg 1283 és 1289 közé tehető. Muntaner krónikája (Munt) 1325 és 1332 között íródott. A négy szöveg közül a legkésőbbi (Per) a 14. század második felére vagy a 15. század elejére datálható. A szövegek bibliográfiai adatit l. a Történeti források c. pontban.

mutat. E csökkenés oka feltehetően az lehetett, hogy szerepüket átvette a jelen időben ragozott ige előfordulás. A 2. táblázat pedig azt tükrözi, hogy a jelen idejű előfordulások egyre növekvő mértékben köthetők az *anar* ige eredeti jelentését kizáró kontextustípusokhoz.

A továbbiakban hasonlítsuk össze, hogyan értelmezhetőek ezek az adatok a fentebb bemutatott két hipotézisnek megfelelően. A történeti jelen hipotézis a jelentésváltozás magyarázatokor csupán a jelen idejű előfordulásokra alapoz. Amennyiben ezt a hipotézist fogadjuk el, két fontos következménnyel kell számolnunk. Először, az 1. táblázatban látható összes adat irreleváns lesz a jelentésváltozás szempontjából. Másodszor, a jelen idejű előfordulások kontextusait meg kell vizsgálnunk olyan szempontból, hogy lehetséges-e bennük a forrásjelentés vagy nem, és hogy mely kontextustípusba tartoznak. A jelentésváltozás ívét a jelen időben álló előfordulások (vö. 2. táblázat) értelmezése és kontextustípusokba való besorolása fogja kirajzolni.

A befejezett múlt hipotézis a befejezett múlt idejű előfordulásokat is figyelembe véve írja le a jelentésváltozást. Amennyiben ezt a hipotézist fogadjuk el, a múlt időben álló előfordulások kontextusait is meg kell vizsgálnunk és típusokba kell sorolnunk. A jelen időben álló előfordulásokat ugyanakkor már teljesen grammatikalizálódott alaknak kell értelmeznünk, ezért át kell sorolnunk őket az 1. táblázat 'mozgás nem lehetséges' rubrikájába. Az eredményt a 3. táblázat mutatja.

	Jau	Desc	Munt	Per	össz.
mozgás lehetséges	15 (~71,4%)	60 (62,5%)	62 (~27,2%)	0	137
mozgás lehetséges, kicsi elmozdulás	0	4 (~4,16%)	4 (~1,75%)	0	8
mozgás nem lehetséges	6 (~28,6%)	32 (~33,33%)	162 (~71,05%)	14 (100%)	214
összesen	21	96	228	14	359

3. táblázat

Az „*anar* + főnévi igenév” kontextustípusainak megoszlása
a befejezett múlt hipotézissel összhangban

Ha az előfordulásokat a befejezett múlt hipotézis szerint értelmezzük, a fent említett tendenciák hangsúlyosabban rajzolódnak ki. Az összevetéshez tekintsük Muntaner krónikájának előfordulásait. Amennyiben elutasítjuk a történeti jelen hipotézist, a szövegből származó előfordulások közül 162 értelmeződik grammatikalizálódott formaként, ha elfogadjuk, akkor csak 71. A korpusz többi szövegében talált releváns előfordulások szintén kétféleképpen elemezhetőek a két hipotézisnek megfelelően. Az eltérő elemzések következtében a jelentésváltozás két útja rajzolódik ki. A befejezett múlt hipotézis értelmében már a legkorábbi vizsgált szövegekben talált előfordulások a jelentésváltozás megindulását mutatják. Ezzel szemben, a történeti jelen hipotézis értelmében ezek az előfordulások még az *anar* 'megy' ige eredeti lexikai jelentését közvetítik. Ugyanazon előfordulások e kétféle értelmezése tehát a jelentésváltozás datálását is érinti.

Történeti pragmatikai esettanulmányunkban amellet érveltünk, hogy a kutatás folyamán még akkor is felmerülhet inkonzisztencia, ha ugyanazon történeti szövegekre támaszkodunk. Az eltérő elméleti megközelítésekben a kutatók a korpuszban

fellelt előfordulások más-más halmazát ítélik relevánsnak a vizsgált jelenség szempontjából, a felhasznált előfordulásokat pedig intuíciónk és pótkompetenciájuk alapján eltérően értelmezhetik és magyarázhatják. Vizsgálatunkban arra helyeztük a hangsúlyt, hogy hogyan következnek különféle értelmezések a különböző elméleti megközelítésekből, de további tényezők figyelembevétele még összetettebb képet eredményezne. További tényezők lehetnének a következők: (i) milyen finom kontextuális elemzést végzünk, azaz hányféle releváns kontextustípust feltételezünk, (ii) a kutató nyelvi intuícója, azaz, hogy hogyan értelmezi az egyes előfordulásokat, és mely kontextustípusba sorolja be őket, és hogy (iii) milyen típusú szövegekben keres előfordulásokat stb. Összefoglalásképpen elmondható, hogy a történeti pragmatikai kutatás gyakorlatának vizsgálata a korpuszadatok használata és értelmezése tekintetében a történeti adat integrált természetét fedte fel. Ahhoz, hogy a történeti szövegekben talált előfordulásokat a nyelvészeti kutatás folyamatában használni tudjuk, a korpuszt további adatforrásokkal kell kiegészítenünk, amelyek között szerepel a kutató intuícója és az elméleti keret is, ami mutatja, hogy a kutatás mindennapi gyakorlatában nem húzható éles határ az egyes adatforrások közé.

5. Konklúzió

Írásunkban a különböző adatforrások integrációját vizsgáltuk a nyelvhasználat tanulmányozásának két területén, a szinkrón és a történeti pragmatika kutatási gyakorlatában. Az első, szinkrón pragmatikából vett esettanulmányunkban azt mutattuk meg, hogy a többes számú implicit névmási tárgyak elfogadhatóságára, illetve el nem fogadhatóságára vonatkozó szakirodalomban fellelhető inkonzisztencia feloldható, ha a kutatásban új adatforrásokat is figyelembe veszünk, és egyesítjük a különböző adatforrásokból származó adatokat. A kutatásba bevont újabb adatforrásokból származó adatok plauzibilisebbé tették azt a kijelentést, hogy a magyar nyelvhasználatban előfordulhatnak többes számú implicit névmási tárgyak. Az esettanulmány arra is rávilágított, hogy a gondolat kísérletekben és a korpuszokban a kontextuális tényezők befolyásolják az anyanyelvi beszélők intuíciónk a többes számú implicit névmási tárgyak elfogadhatóságát illetően.

Második, történeti pragmatikából vett, a katalán „*anar* ‘megy’ + főnévi igenév” szerkezet grammatikalizációs jelentésváltozására vonatkozó esettanulmányunkban megmutattuk, hogy mennyire különböző elemzések adhatóak akár ugyanazon történeti előfordulásokról is a különféle rivális hipotézisek elfogadása vagy elvetése eredményeképpen. Amellett érveltünk, hogy még akkor is felmerülhet inkonzisztencia a kutatás folyamán, ha kutatásunkat ugyanazon történeti szövegekre, sőt ugyanazon előfordulásokra alapozzuk. Ez annak köszönhető, hogy a kutatási gyakorlatban a korpuszt mint adatforrást további adatforrásokkal egészítjük ki, és attól függően, hogy milyen további forrásokat vonunk be, a korpuszadatok elemzése eltérő lesz. Az előfordulások kétféle értelmezése esetünkben a jelentésváltozás két eltérő dinamikáját rajzolta ki, sőt a jelentésváltozás kezdetének a datálására is hatással volt.

Metaelméleti szempontból esettanulmányaink közös konklúzióhoz vezettek. A korpuszadat hagyományos, korpuszbeli előfordulásként való értelmezése nem teszi lehetővé, hogy számot adjunk arról, hogyan használjuk az adatokat a kutatás

folyamán. A korpuszadatot plauzibilis kijelentésként értelmezve azonban jól megmutatható, hogy a korpuszalapú kutatások hogyan integrálnak számos adatforrást a mindennapi kutatás gyakorlatában. Amellett érveltünk, hogy a különböző kutatási módszerek közé nem húzható éles határvonal, és hogy az elsősorban korpuszra építő szinkrón és történeti pragmatikai kutatásban a korpusz mint adatforrás nem tekinthető kizárólagosnak. A kutatás folyamán a korpuszt további forrásokkal egészítjük ki, amelyek többek között a következők lehetnek: a kutató nyelvi intuíciója, kontextuális tényezők, a korábbi kutatások eredményei, az elméleti keret és különböző következtetések. Esettanulmányainkban az adatforrások integrációjának két aspektusát világítottuk meg. Első esettanulmányunkban a hagyományosan egymástól jól elkülöníthetőnek vélt adatforrások integrációjának szerepére helyeztük a hangsúlyt a kutatásban felmerülő inkonzisztenciák feloldásában. A második esettanulmányban pedig arra mutattunk rá, hogy a kutatás gyakorlatában a korpusz mint adatforrás különálló felhasználása nem lehetséges, törvényszerűen más adatforrásokkal való integrációjához vezet. Hasonló metaelméleti elemzések egyéb adatgyűjtési módszereken alapuló kutatásokra vonatkozóan is lehetségesek és hasznosak lennének a jövőben.

Történeti források

Jau: *Libre dels fets del rei en Jaume*. Vols 1–2. Barcelona: Barcino. (1991).
 Desc: B. Desclot. *Crònica*. Vols. 1–5. Barcelona: Edicions 62. (1990).
 Munt: R. Muntaner. *Crònica*. Vols. 1–2. Barcelona: Edicions 62. (1979/1990–1991).
 Per: R. de Perellós: *Viatge del vescomte Ramon de Perellós i de Roda fet al Purgatori nomenat de Sant Patrici*. In *Novel·les amoroses i morals*. Barcelona: Edicions 62. (1982).

Hivatkozások

Clark, Herbert H. – Adrian Bangerter 2004. Changing ideas about reference. In Ira A. Noveck – Dan Sperber (szerk.) *Experimental Pragmatics*. New York: Palgrave Macmillan. 25–49.
 Colón, Germà 1978 [1959]. El perfet perifràstic català „va + infinitiu”. In Germà Colón (szerk.) *La llengua catalana en els seus textos Vol 2*. Barcelona: Curial. 119–130.
 Colón, Germà 1978 [1976]. Sobre el perfet perifràstic „vado + infinitiu”, en català, en provençal i en francès. In Germà Colón (szerk.) *La llengua catalana en els seus textos Vol 2*. Barcelona: Curial. 131–174.
 Cote, Sharon A. 1996. *Grammatical and Discourse Properties of Null Arguments in English*. PhD disszertáció. Philadelphia: University of Pennsylvania.
 Diewald, Gabriele 2002. A model for relevant types of contexts in grammaticalization. In Ilse Wischer – Gabriele Diewald (szerk.) *New Reflections on Grammaticalization*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 103–120. doi:10.1075/tsl.49.09die.
 É. Kiss, Katalin 2002. *The Syntax of Hungarian*. Cambridge: Cambridge University Press.

- É. Kiss, Katalin 2012. Null pronominal objects in Hungarian: A case of exaptation. *Acta Linguistica Hafniensia* 44/2:192–206. doi:10.1080/03740463.2013.779077.
- Fischer, Olga 2004. What counts as evidence in historical linguistics? *Studies in Language* 28/3:710–740. doi:10.1075/sl.28.3.21fis.
- Forgács Tamás 1993–1994. Zárt korpuszok és pótkompetencia. *Néprajz és Nyelvtudomány* 35:17–23.
- Francis, W. Nelson 1992. Language corpora B.C. In Jan Svartvik (szerk.) *Directions in Corpus Linguistics. Proceedings of Nobel Symposium 82 Stockholm, 4-8 August 1991*. Berlin, Boston: Mouton De Gruyter. 17–32. doi:10.1515/9783110867275.17.
- García Velasco, Daniel – Carmen Portero Muñoz 2002. *Understood Objects in Functional Grammar*. (Working Papers in Functional Grammar 76) Amsterdam: University of Amsterdam.
- Goldberg, Adele E. 2005. Argument realization. The role of constructions, lexical semantics and discourse factors. In Jan-Ola Östman – Mirjam Fried (szerk.) *Construction Grammars. Cognitive Grounding and Theoretical Extensions*. (Constructional Approaches to Language 3) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 17–43. doi:10.1075/cal.3.03gol.
- H. Molnár Ilona 1962. A tárgy. In Tompa József (szerk.) *A mai magyar nyelv rendszere. Leíró nyelvtan 2. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 147–161.
- Heine, Bernd 2002. On the role of context in grammaticalization. In Ilse Wischer – Gabriele Diewald (szerk.) *New Reflections on Grammaticalization*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 83–101. doi:10.1075/tsl.49.08hei.
- Jucker, Andreas H. 2009. Speech act research between armchair, field and laboratory: The case of compliments. *Journal of Pragmatics* 41/8:1611–1635. doi:10.1016/j.pragma.2009.02.004.
- Juge, Matthew L. 2002. *Tense and Aspect in Periphrastic Pasts: Evidence from Iberian Romance*. PhD disszertáció. University of California-Berkeley.
- Juge, Matthew L. 2006. Morphological factors in the grammaticalization of the Catalan „go” past. *Diachronica* 23/2:313–339. doi:10.1075/dia.23.2.05jug.
- Juge, Matthew L. 2008. Narrative and the Catalan go-past. *Folia Linguistica Historica* 42/29:27–56. doi:10.1515/FLIH.2008.27.
- Kepser, Stephan – Marga Reis (szerk.) 2005. *Linguistic Evidence. Empirical, Theoretical, and Computational Perspectives*. Mouton De Gruyter.
- Kertész, András – Csilla Rákosi 2008. Introduction: The problem of data and evidence in theoretical linguistics. In András Kertész – Csilla Rákosi (szerk.) *New Approaches to Linguistic Evidence: Pilot Studies = Neue Ansätze zu linguistischer Evidenz: Pilotstudien*. (MetaLinguistica 22) Frankfurt, New York: Peter Lang. 9–19.
- Kertész, András – Csilla Rákosi 2012. *Data and Evidence in Linguistics: A Plausible Argumentation Model*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kertész, András – Csilla Rákosi (szerk.) 2014. *The Evidential Basis of Linguistic Argumentation*. (Studies in Language Companion Series 153) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Kugler Nóra 2000. Az igeragozás. In Keszler Borbála (szerk.) *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 104–126.

- Lehmann, Christian 2004. Data in linguistics. *The Linguistic Review* 21/3–4:175–210. doi:10.1515/tlir.2004.21.3-4.175.
- Nagy C. Katalin 2014. Kontextus(ok) a grammatikalizációs jelentésváltozás irodalmában. *Jelentés és Nyelvhasználat* 1:11–27. doi:10.14232/jeny.2014.1.3.
- Nagy C. Katalin 2015. *Adatok és érvelés a történeti pragmatikában. A katalán anar + főnévi igenév szerkezet grammatikalizációja.* (Pragmatika 2) Budapest: Loisir Kiadó.
- Nagy C., Katalin 2019. *Data and Argumentation in Historical Pragmatics. Grammaticalization of a Catalan Motion Verb Construction.* (Pragmatic Interfaces) Sheffield: Equinox.
- Németh T., Enikő 2010. How lexical-semantic factors influence the verbs' occurrence with implicit direct object arguments in Hungarian. In Enikő Németh T. – Károly Bibok (szerk.) *The Role of Data at the Semantics-Pragmatics Interface.* (Mouton Series in Pragmatics 9) Berlin, Boston: Mouton De Gruyter. 305–348. doi:10.1515/9783110240276.305.
- Németh T. Enikő 2016. Implicit többes számú pronominális tárgyak előfordulása a magyar nyelvhasználatban. In Kas Bence (szerk.) *„Szavad ne feledd!” Tanulmányok Bánréti Zoltán tiszteletére.* Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 313–324.
- Németh T., Enikő 2017. Theoretical and methodological issues in the research into implicit arguments in Hungarian. In Stavros Assimakopoulos (szerk.) *Pragmatics at its Interfaces.* (Mouton Series in Pragmatics 17) Berlin: Mouton De Gruyter. 151–174. doi:10.1515/9781501505089-009.
- Németh T., Enikő 2019. *Implicit Subject and Direct Object Arguments in Hungarian Language Use. Grammar and Pragmatics Interacting.* (Pragmatic Interfaces) Sheffield: Equinox.
- Penke, Martina – Anette Rosenbach (szerk.) 2007 [2004]. *What Counts as Evidence in Linguistics. The Case of Innateness.* (Benjamins Current Topics 7) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Pérez Saldanya, Manuel 1996. Grammaticalizáció i reanàlisi: el cas del perfet perifràstic en català. In Axel Schönberger – Tilbert Didac Stegmann (szerk.) *Actes del desè col·loqui internacional de llengua i literatura catalanes.* Vol. 3. Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat. 71–107.
- Pérez Saldanya, Manuel – José Ignacio Hualde 2003. On the origin and evolution of the Catalan periphrastic preterit. In Claus D. Pusch – Andreas Wesch (szerk.) *Verbalperiphrasen in den (ibero-)romanischen Sprachen.* (Romanistik in Geschichte Und Gegenwart 9) Hamburg: Helmut Buske. 47–60.
- Pete István 1998. A magyar igeragozás típusai. In Büky László – Maleczki Márta (szerk.) *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei* 3. Szeged: JATE. 223–242.
- Tognini-Bonelli, Elena 2001. *Corpus Linguistics at Work.* (Studies in Corpus Linguistics 6) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.

A szerzőkről

Nagy C. Katalin az MTA-DE-SZTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport tudományos munkatársa. Kutatási területe a történeti pragmatika.

Elérhetősége: nagykati@hist.u-szeged.hu

Németh Zsuzsanna az MTA-DE-SZTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport tudományos munkatársa. Kutatási területe a konverzációelemzés.

Elérhetősége: nemethzs7@gmail.com

Németh T. Enikő az SZTE BTK Általános Nyelvészeti Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára, az MTA-DE-SZTE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport közreműködő kutatója. Kutatási területe a pragmatika.

Elérhetősége: nemethen@hung.u-szeged.hu

Főnévi többes szám a németben: formák és funkciók

Scheibl György

SZTE Német Nyelvészeti Tanszék

Összefoglaló

A többes számú főnévi inflexió a német nyelvben formai és szemantikai szempontból is változatos képet mutat. Kontrasztív nyelvészeti/tipológiai szempontból külön figyelmet érdemel (i) analitikus és (ii) agglutináló jellege, (iii) polifunkcionalitása és (iv) markergazdagsága. A főnévi többes szám jelölése a németben analitikusan, azaz az NP egyéb konstituensein, de agglutináló jellegű inflexiós markerekkel magán a főnéven is történhet. A markerek polifunkcionalitása abban áll, hogy a főnévtől/NP-től függően lehetnek szemantikailag üres jelölők, többes számú információ hordozói, vagy értelmezhetők deklinációs osztályjelölőként is. Ez utóbbi szerepük összefügg a többes számú inflexió markergazdagságával. A dolgozat ezt a négy jellemzőt mutatja be a hagyományos leíró német nyelvtan eszköztárával.

Kulcsszavak: többes szám, inflexió, agglutináló markerek, többértelműség, német mint idegen nyelv

1. Bevezetés

Tanulmányomban rövid áttekintést adok a főnévi többes szám formai és funkcionális aspektusairól a németben. Ennek során ötvözőm a hagyományos leíró német nyelvtan terminológiai és formális apparátusát kontrasztív nyelvészeti és tipológiai megközelítésekkel. Az áttekintés egy olyan lehetséges leírást prezentál, amely alkalmas lehet a német és a magyar nyelv összehasonlítására, valamint a főnévi többes szám taníthatóságának vizsgálatára a német mint idegen nyelv esetében. A terjedelmi korlátok miatt eltekintek a részletesebb érvelésektől és a többes számú inflexió lehetséges morfológiai és szemantikai elméleteinek szembeállításától.

A főnévi többes számmal összefüggésben a 2. pontban először megkülönböztetem a számspecifikus és számjelölő elemek fogalmát, a 3. pontban pedig a főnévi csoport külső és belső számjelölőit. Ezt követően röviden ismertetem a főnevek és az NP belső számjelölőinek összefüggéseit. Végül az 5. pont a többes számú inflexió formai és funkcionális leírásával foglalkozik.

2. Számspecifikus és számjelölő elemek

A szám az egyik leggyakoribb morfoszintaktikai kategória a nyelvekben. Sokfélesége miatt nyelvfüggően különböző szófajok lehetnek számspecifikusak. A németben a szám elsődlegesen a főnevek, névmások és igék morfoszintaktikai kategóriája, ezért ezeket a következőkben számspecifikus elemeknek nevezem. Mivel azonban a német sajátos morfológiai rendszere miatt a szám jelölése nem feltétlenül ezeken

a számspecifikus lexémákon történik, célszerű megkülönböztetni a számspecifikus és a számjelölő elemeket. A főnév nyelvtani számát alapesetben magán a főnéven jelöljük inflexiós markerekkel, mint pl. a *Kind-er* [gyerek-PL] 'gyerekek' többes számú NP-ben. Ilyenkor a főnév egyszerre számspecifikus és számjelölő elem. De a főnévi csoport többes számát szintaktikai eszközök is kifejezhetik, pl. számnevek, kvantorok vagy az *und* 'és' kötőszó, pl. (1), sőt egyeztetési szabályok szerint az állítmány vagy egy koreferens névmás is lehet az NP számjelölője. Ilyen esetekben a számjelölő és számspecifikus elemek nem azonosak.

- (1) drei Männer / viele Männer / Adam und Alexander
három férfi.PL / sok.PL férfi.PL / Adam és Alexander
'három férfi/sok férfi/Adam és Alexander'

3. Belső és külső számjelölők

A főnévi csoport száma a németben négy számjelölő elemen fejezhető ki: (i) magán a főnéven, (ii) a főnévi projekció egyéb konstituensein, (iii) a mondat igei állítmányán és (iv) az NP koreferens névmásain mondathatáron túl is. A (2) példa a négy lehetséges számjelölő együttes előfordulását mutatja.

- (2) Nur **drei** Männer konnten erzählen, was **sie** gesehen hatten.
három férfi.PL tud.PRET.3P.PL ő.3P.PL
'Csak három férfi tudta elmesélni, mit látott.'

A négy számjelölőt a főnévtől való szintaktikai távolsága és az ebből következő funkcionális és formai különbözősége miatt két csoportba sorolhatjuk: a belső és külső számjelölők csoportjába.

A belső számjelölők jellemzője, hogy

- a főnévi csoport NP-n belül azonosítható számát jelölik, ezért a főnéven vagy az NP egyéb összetevőin jelennek meg, azaz
- a számjelölés morfológiailag vagy szintaktikailag történik. Előbbi a többes számú inflexióval, utóbbi az *und* 'és' kötőszóval vagy úgynevezett kvantifikáló elemekkel, azaz névelőkkel, számnevekkel és számnévszerű elemekkel lehetséges;
- morfoszintaktikailag, illetve szintaktikailag definiálhatók, többnyire a főnévi csoporton belüli vonzat- vagy kongruenciaviszonyok értelmében. A *drei Männer* 'három férfi' NP-ben pl. számnévi vonzatról beszélhetünk, a *drei* 'három' számnév vonzata a többes számú inflexió a németben; a *die Männer* [DEF.ART.PL férfi.PL] 'a férfiak' esetén pedig a határozott névelő számban egyezik a többes számú főnévvel.

A német nyelv analitikus inflexiós jellegét a többes számot vonzó kvantifikáló elemek példázák, melyek a többes számú inflexióhoz hasonló grammatikai szerepet töltenek be. A többes számú számneves NP szemantikai tulajdonságaiban is hasonlóságot mutat a pusztán többes számú NP-vel, mivel

- homogén individuumhalmazt jelöl: a *Kinder* 'gyerekek' és a *drei Kinder* 'három gyerek' kizárólag gyerekekből álló individuumhalmazokra referál. Az ún. asszociatív többes szám, mint pl. *Meiers* [Meier.PL] 'Meierék' vagy az *und*-dal jelölt többes számú NP ezzel szemben inhomogén individuumhalmazt denotál.
- az NP számát az EGY (egyes szám) – TÖBB MINT EGY (többes szám) distinkcióna épülő mennyiségi reláció alapján specifikálja (kardinális specifikáció), és alulspecifikált a kollektív/disztributív értelmezést tekintve: A *Drei Jungen luden ein Mädchen zur Party ein* 'Három fiú hívott meg egy lányt a partira' mondat egyszerre lehet kollektív (egy meghívott lány) vagy disztributív (három meghívott lány) értelmezésű.

Az 1. táblázat összefoglalja a belső számjelölők formai és szemantikai tulajdonságait, a részletesebb leíráshoz vö. Scheibl (2008; 2019).

Formai jellemzők	Szemantikai jellemzők		
	Homogenitás	Kardinális specifikáció	Kollektív vagy disztributív értelmezés
Többes számú inflexió morfológiai marker nem iterábilis	az asszociatív többes szám kivételével homogén osztályok	TÖBB MINT 1	alulspecifikált: alapeset csak kollektív: asszociatív többes szám csak disztributív: Ø
Többes számot vonzó kvantifikáló elem szintaktikai marker nem iterábilis	homogén osztályok		csak kollektív: Ø csak disztributív: disztributív számnevek
und szintaktikai marker iterábilis	inhomogén osztályok		alulspecifikált: alapeset csak kollektív: Ø csak disztributív: Ø

1. táblázat

A belső számjelölők formai és szemantikai jellemzői

A **külső számjelölők** a belsőkkel ellentétben a főnévi csoport számának az NP-n kívüli azonosítására szolgálnak, és tipikusan a finit igen vagy egy anaforikus névmáson jelennek meg. A belső számjelölőkkel ellentétben alapvetően az NP szemantikai jegyei alapján határozzák meg a főnévi számot. A németben az anaforikus névmások esetén szemantikai egyeztetés szabályozza a névmási alakokat. Corbett (1991: 226) egyeztetési hierarchiája szerint a németre is igaz ugyanis, hogy a számbeli egyezés két koreferens mondatrész közt a köztük lévő szintaktikai távolság növekedésével jellemzően szemantikai szabályok szerint történik. Gil (2001) számossági szabálya szerint a külső számjelölő a főnevet/a főnévi csoportot egyes számúként azonosítja, ha az NP által denotált individuumhalmaz számossága PONTOSAN EGY, és többes számúként, ha TÖBB MINT EGY. A legtöbb esetben a belső és külső számjelölők természetesen azonos értékűek, de számhibridek, pl. egyes számú kollektív főnevek esetén eltérhetnek. Ilyen számhibridnek minősülnek pl. a *das Team* 'a csapat', az *eine 7-köpfige Kommission* 'egy héttagú bizottság' vagy a *mehr als ein Mann* 'több mint egy férfi' típusú NP-k, melyekre többes számú anaforikus névmással utalhatunk. Sőt bizonyos esetekben az NP száma kizárólag a külső számjelölő alapján határozható meg. Erre példa az egyes számú (3a) és a

többes számú (3b). Mindkettő számát a vastagon szedett vonatkozó névmás és a finit ige jelöli kizárólag:

- (3) a. Alexandras Ehemann und unser lieber Vater,
der soeben aus dem Auto gestiegen **ist**, ...
 aki.SG.NOM.MASC van.3P.SG.PRES
 'Alexandra férje és a mi szeretett apánk, aki éppen most szállt ki az autóból, ...'
- b. Alexandras Ehemann und unser lieber Vater,
die soeben aus dem Auto gestiegen **sind**, ...
 aki.PL.NOM van.3P.PL.PRES
 'Alexandra férje és a mi szeretett apánk, akik éppen most szálltak ki az autóból, ...'

4. A főnevek és a belső számjelölők összefüggései a németben

4.1. Megszámlálható és megszámlálhatatlan főnevek

Más nyelvekhez hasonlóan a németben is a főnév bizonyos lexikális jegyei, pl. megszámlálhatósága határozza meg az NP egyes/többes szám opozícióban megjelenő tulajdonságait. A megszámlálható/megszámlálhatatlan főnevek elkülönítésére a németben három teszt alkalmazható. Eszerint a *Mann* 'férfi' a *Milch* 'tej' főnévvel ellentétben megszámlálható, mert

- kaphat többes számú inflexiót: *Männ-er*/**Milch-e*,
- nem képes névelőtlen egyes számú NP-ként állni: *Das ist *Mann/Milch.*, és
- számneves szerkezetben használható: *drei Männer*/**drei Milche*.

A teszt alapján a német megkülönböztet (i) megszámlálható közneveket (*Mann* 'férfi', *Ziege* 'kecske', *Glas* 'pohár'), (ii) megszámlálható kollektív főneveket (*Familie* 'család', *Gruppe* 'csapat', *Polizei* 'rendőrség'), (iii) megszámlálhatatlan közneveket (*Milch* 'tej', *Sand* 'homok', *Seide* 'selyem') és (iv) megszámlálhatatlan kollektív főneveket (*Vieh* 'jószág', *Obst* 'gyümölcs', *Getreide* 'gabona').

A megszámlálható kollektív főnevek referenciális tulajdonságaik alapján átmenetet képeznek a megszámlálható köznevek és a megszámlálhatatlan köznevek között. Individuumok csoportjaira referálnak kollektíven, ugyanakkor van többes számuk és számnevekkel bővíthetők, azaz csoportszinten megszámlálhatók: *Familien* 'családok', *drei Familien* 'három család'.

4.2. Transznumerális kontextusok

A főnévi szám értelmezése megszámlálható főneveknél automatikusan az EGY/TÖBB MINT EGY szemantikai distinkció alapján történik. De van a németben a főneveknek olyan használata is, ahol a fenti szemantikai opozíció nem érvényesül. Ezt **transznumerális** használatnak nevezzük. A transznumerális (akár lexikálisan, akár kontextuálisan) akkor áll fenn, ha az adott főnév(i csoport) nem rendelkezik az EGY/TÖBB MINT EGY jegyek egyikével sem (azaz nem megszámlálható, vö. 4.1.),

vagy ha mindkettővel rendelkezik. Ez utóbbi eset a lexikálisan megszámlálhatóként kategorizált főnevek speciális előfordulását jelenti, olyan kontextusokat, ahol a fenti szemantikai jegyoppozíció megszűnik, s a főnévi csoport numerikusan határozatlan marad. A németben három transznumerális kontextus különböztethető meg:

(i) **Dependens többes szám:** Dependens többes számról akkor beszélünk, ha a többes számú NP értelmezése egy másik többes számú NP-től függ, mint pl. a *Kinder* puszta többes számú NP (4a)-ban vagy a birtokos névelős többes számú NP (4b)-ben:

- (4) a. Die Männer sahen **Kinder** auf dem Hof.
gyerek.PL.ACC
'A férfiak gyerekeket láttak az udvaron.' (minden férfi egy vagy több gyereket)
- b. Die Männer sahen **ihre Kinder** auf dem Hof.
POSS.ART.3P.PL.PL gyerek.PL.ACC
'A férfiak gyereküket/gyerekeiket látták az udvaron.' (minden férfi egy vagy több gyerekét)

(ii) **Deponens többes szám:** A többes számú inflexió ellenére a puszta többes számú NP-k alulspecifikált értelmezést kaphatnak, azaz egy vagy több individuum-ra is referálhatnak:

- (5) Haben Sie Kinder?
van.3P.PL.PRES ön gyerek.PL.ACC
'Van gyereke?' (egy vagy több gyerek)

(iii) **Megszámlálható főnevek használata megszámlálhatatlan kontextusban:** A lexikálisan megszámlálható főnevek nagy része névelő nélkül anyagnévi értelmezést kap, pl. (6b).

- (6) a. Der Koch schält **den Apfel**. (megszámlálható)
DEF.ART.ACC.MASC alma
'A szakács meghámozza az almát.'
- b. Der Koch rührt noch geriebenen **Apfel** in den Salat. (megszámlálhatatlan)
'A szakács még reszelt almát kever a salátába.'

A transznumerálitás a németben morfológiailag mind egyes számként (anyagnév), mint többes számként (dependens/deponens többes szám) megjelenhet.

4.3. Numerikus specifikáció a belső számjelölőkkel

A megszámlálható és megszámlálhatatlan főneveket lexikálisan az különbözteti meg, hogy előbbiek egy természetes egység változóval rendelkeznek, amelyet NP-szinten azonosítani kell. Ez a numerikus specifikáció a németben a belső számjelölőkkel történik.

• Numerikus specifikáció többes számú inflexióval:

- (7) Kind-**er**, die Kind-**er**, diese Kind-**er**
'gyerekek, a gyerekek, ezek a gyerekek'

- Numerikus specifikáció kvantifikáló elemmel:

(8) **ein** Kind, dieses **eine** Kind, **drei** Kinder, **einige** Kinder
'egy gyerek, ez az egy gyerek, három gyerek, néhány gyerek'

Feltételezhető, hogy (8)-ban a kvantifikáló elem látja el a numerikus specifikációt, a többes szám markere szemantikailag üres, csak formai vonzatként jelentkezik: a számnevek és kvantorok egy része a németben többes számot vonz. Ez a felfogás egyrészt összhangban van a számneves főnévi csoportok nyelvtipológiai leírásával, vö. Rijkhoff (2002), másrészt pedig a német nyelv azon inflexiók sajátosságával is, hogy a nem-, szám- és esetjelölő morfémák nem vagy nem csak a főnéven, hanem annak determinánsain jelennek meg. Az analitikus nominális inflexió részletes leírásához vö. Ágel (1996), Kolde (1996), Eisenberg (2000).

5. Többes számú inflexió a németben

5.1. A többes szám allomorfjai

A német morfológiai számrendszere az egyes szám/többes szám oppozícióra épül, ahol is a többes szám számít jelölt kategóriának, vö. pl. Wegener (1992; 1995; 1999), Wunderlich (1999), Lehmann–Moravcsik (2000), Waugh–Lafford (2000), Stump (2001) és Müller (2002).

A többes szám képzése köztudottan nagy nehézséget okoz a németül tanulóknak. A tőhangzováltásoktól eltekintve ugyanis öt morfémaalternáns jelölheti a főnév többes számát: \emptyset , $-e$, $-er$, $-(e)n$ és $-s$. De ezek disztribúciója messze nem önkényes. A szuffixum kiválasztását döntő mértékben a főnév deklinációs osztálya és nyelvtani neme határozza meg. Wegener (1999: 8) szerint e két faktor relevanciája univerzálisan bizonyítható minden olyan nyelvben, amely deklinációs, illetve nem-osztályokat különböztet meg.

A következőkben a német többes számú inflexió három komponensét ismertetem: (i) A **többesszám-képzési stratégiák** a többes szám jelölésének nyelvtipológiaiailag meghatározott formai apparátusát jelentik nyelvspecifikus paraméterek hozzárendelésével. (ii) A **többes szám markerei** ezen tipológiai lehetőségek konkrét megjelenési formái a németben, végül (iii) a **többesszám-osztályok** meghatározhatók a többes szám markerei és a deklinációs/nemosztályok lehetséges kombinációi alapján.

A többesszám-képzési stratégiák lehetnek szegmentálisok (reduplikáció, prefixum, szuffixum stb.) és nem szegmentálisok (szuppleció, introflexió, szinkretizmus, szupraszegmentális technika stb.). A németre ezek közül három van parametrizálva: a szuffixum (az $-e$, $-er$, $-(e)n$ és $-s$ marker), az introflexió (umlaut) és a szinkretizmus (\emptyset -marker). Ezen belül nyelvtörténetileg igazolható az ófelnémet kor óta fennálló tipológiai átmenet a németben a jellemzően fuzionáló típusból (fuzionáló nem-szám-eset markerek) az agglutináló (nem fuzionáló többesszám-markerek), introflektáló (umlaut) és izoláló (szinkretizmus) típusba, vö. Wurzel (1996).

A három többesszám-képzési stratégia elvileg 10 többesszám-markert tenne lehetővé: \emptyset , $-e$, $-er$, $-(e)n$, $-s$, mind az öt marker állhat umlauttal vagy anélkül. De ezek közül csak öt létezik: $-(e)n$, $-(e)$, umlaut + $-(e)$, umlaut + $-er$, $-s$.

A német nyelv többesszám-osztályai a markerek és a deklinációs/nemosztályok lehetséges kombinációi alapján határozhatók meg. Markerből, mint láttuk, öt van. Wegener (1999) négy releváns deklinációs/nem osztályt különít el: nőnemű, erős hímnemű, gyenge hímnemű és semlegesnemű főnevek. A lehetséges kombinációk száma így elvileg 20 lenne. Valójában csak 9 létezik, azaz minden deklinációs osztály csak egy részalmazát választja ki a lehetséges markereknek.

5.2. A többes szám jelöltsége

Croft (2003) egyik legalapvetőbb tipológiai általánosítása, hogy a többes szám az egyes számhoz képes mindig jelölt morfoszintaktikai kategória. Jelöltség alatt itt nem csak azt értjük, hogy egy nyelvben a többes szám megléte minden esetben implicálja az egyes számét is, hanem azt a formai kritériumot is, hogy egy adott nyelvben a többes számot legalább annyi morfémmal fejezzük ki, mint az egyes számot, vö. Croft (2003: 91).

A többes számú inflexió német-magyar kontrasztív elemzésében Zifonun (2004) erre a formai kritériumra építve a jelöltség három fokát különbözteti meg, vö. (9):

- (9) A többes szám az egyes számhoz képest jelölt kategória, mert minden többes számú alakra igaz, hogy
- legalább annyi morfémből áll, mint a legkisebb morfémaszámú egyes számú alak (1. fok), vagy
 - több morfémből áll, mint a legkisebb morfémaszámú egyes számú alak (2. fok), vagy
 - több morfémből áll, mint bármely egyes számú alak (3. fok).

Zifonun ezt a jelöltségi skálát annak igazolására használja fel, hogy a többes szám képzése a németben feltűnő hasonlóságot mutat a magyarral. A fokokkal nő a többes szám képzésének agglutináló jellege. A magyar a skála harmadik fokán van, a német a másodikon, illetve harmadikon, holott a fuzionáló nyelvek alapvetően a második fokot sem kell, hogy elérjék. Mindez Zifonun (2004: 402) szerint arra utal, hogy a főnévi inflexió a németben a tipikusan fuzionálóból az agglutináló jellegbe vált(ott) át.

Főnévosztályok	Fok
Erős hímnemű főnevek/semlegesnemű főnevek: nem szegmentális többesszám-marker, pl. umlaut vagy Ø: <i>Vater/Väter, Lehrer/Lehrer</i> 'apa, tanár'	1
Erős hímnemű főnevek/semlegesnemű főnevek: szegmentális többesszám-marker: <i>Tisch/Tische</i> 'asztal'	2
Gyenge hímnemű főnevek: szegmentális többesszám-marker: <i>Student/Studenten</i> 'hallgató'	2
Nőnemű főnevek: szegmentális többesszám-marker: <i>Küche/Küchen</i> 'konyha'	3

2. táblázat

A többes szám jelöltségi skálája az inflexiók osztályok megoszlásában

Az 1. fok feltételei már a nem szegmentális többesszám-jelölők esetén is teljesülnek. Fuzionáló inflexiós rendszere miatt a német ezt a fokot már az ófelnémet korban (850–1050) elérte. A 2. fok szegmentális markereket és egy olyan főnévi inflexiós rendszert tételez fel, amelyben az esetragozásnak van legalább egy jelöletlen alakja (pl. az egyes szám alanyeset). Végül a 3. fok csak az egyes számú esetvégződések leépülésével és az agglutináló többesszám-markerek megjelenésével érhető el. A 2. táblázat összefoglalja a fokok eloszlását a német nyelv főnévi inflexiós rendszerében. A főnévosztályok megoszlásából látható, hogy a legerősebben agglutináló jellegű 3. fokot csak egy deklinációs osztály képviseli: a többes számban nem tőhangzóváltással jelölt nőnemű főnevek.

5.3. A többes szám polifunkcionalitása

A többes szám formai jellemzése után ebben a pontban a többesszám-markerek szemantikai/funkcionális jellemzőiről lesz szó. Négy funkcionális jegyet különböztethetünk meg: (i) a szemantikai jegy, (ii) a klasszifikációs jegy, (iii) a megszámlálhatósági jegy és (iv) az oppozíciós jegy. A többes szám bármely előfordulása binárisan jellemezhető ennek a négy jegynek a meglétével vagy hiányával. Tekintsünk át először néhány példát:

Egyes szám	Többes szám
(a) der Mann 'a férfi'	(a') die Männer 'a férfiak'
(b) der/die Meier 'Meier'	(b') die Meiers 'Meierék'
(c) das Wasser 'a víz'	(c') die Wasser 'nagy mennyiségű víz'
(d) Wein 'bor'	(d') Weine 'borok'
(e) Ø/[Ehepaar] 'házaspár'	(e') Eheleute 'házasok'
(f) ein Mann 'egy férfi'	(f') Männer ¹ 'férfiak'
(g) kein Mann 'egy férfi sem'	(g') null Männer 'nulla férfi'
(h) mehr als ein Mann 'több, mint egy férfi'	(h') mindestens zwei Männer 'legalább két férfi'
(i) zehn Mann (Besatzung), zehn Stück 'tíz fő(s) személyzet, tíz darabnyi'	(i') zehn Männer, zehn Stücke 'tíz férfi, tíz darab'
(j) ein Mann (= (6)) 'egy férfi'	(j') zwei Männer 'két férfi'
(k) tausendundeine Nacht 'ezeregy éjszaka'	(k') tausendein Tage 'ezeregy nap'
(l) null Ahnung 'nulla fogalom'	(l') null Männer (= (7')) 'nulla férfi'
(m) ein Mann (= (6)) 'egy férfi'	(m') 1,0 Männer, 1,1 Männer (pro Jahr) '1,0 férfi, 1,1 férfi (évente)'
(n) Alexander ist <i>ein Mann</i> . 'Alexander férfi.'	(n') Alexander und Rex sind <i>Männer</i> . 'Alexander és Rex férfiak.'
(o) Jeder Mann ist <i>ein Held</i> . 'Minden férfi hős.'	(o') Beide Männer sind <i>Helden</i> . 'Mindkét férfi hős.'
(p) die Männer <i>mit ihrer Ziege</i> 'a férfiak a kecskéjükkel'	(p') die Männer <i>mit ihren Ziegen</i> 'a férfiak a kecskéikkel'

3. táblázat

Nyelvi adatok a többesszám-markerek szemantikai jegyeihez

¹ A pusztán többes számú NP-k szintaktikai pozíciójuktól függően valódi többes számú értelmezést vagy transznumerális (deponens) jelentést kaphatnak, vö. 4.2. Mondatkontextus nélkül a példa tehát többértelmű. Az adatok rendszerezésekor ezért (f') mindkét szerepére utalok.

• **A ± szemantikai jegy:** A szemantikai irodalom már a 70-es évek óta foglalkozik azzal a kérdéssel, hogy az inflexiók többesszám-markerek szemantikai funkciót látnak-e el, vagy funkcionálisan üres formai elemek. Bartsch (1973) és Bennett (1975) minden többesszám-markernek egységesen szemantikai funkciót tulajdonít. Sauerland (2003) ezzel ellentétben feltételezi, hogy a főnév számjegyét nem a többes szám markerei fejezik ki, azaz a többes számú inflexió szemantikailag üres. Krifka (1986; 1989), Bosveld-de Smet (1997) és Scheibl (2006) megkülönböztet szemantikailag interpretálható és üres markereket. Jelen tanulmányban is azt az álláspontot képviselem, hogy a morfológiailag egységes többes számú inflexió bizonyos NP-k esetén a többes szám szemantikai információinak hordozója (mennyiségi információ, homogén osztály stb.), más esetekben ezt a szemantikai funkciót szintaktikai elemek, pl. kvantifikáló elemek töltik be, a többesszám-marker viszont szemantikailag interpretálatlan. A többesszám-marker szemantikai jeggyel rendelkezik a határozott NP-knél (a'), az asszociatív többes számnál (b'), az abundancia többes számnál (c'), a fajtajelölő többes számnál (d'), a csak többes számban használható főneveknél (e') és a pusztá többes számú NP-knél (f'), ha az nem kap deponens értelmezést a mondatban. Nem rendelkezik viszont szemantikai jeggyel a marker a számneves többes számnál (g')–(m'), a egyeztetési többes számnál (n')–(o'), a deponens értelmezésű pusztá többes számnál (f'), vö. 4.2., valamint a dependens többes számnál (p').

• **A ± klasszifikációs jegy:** Mivel a németben a többesszám-markerek korrelációt mutatnak a deklinációs/nemosztályokkal, Wegener (1999) és Ágel (2005) alapján feltételezhető, hogy a többesszám-markerek szemantikai szerepükön kívül klasszifikációs szerepet is ellátnak, hiszen azonosítják a főnév grammatikai nemét. Minden deklinációs osztályhoz hozzárendelhető egy default többesszám-marker: az erős hímnemű főnevekhez az *-e*, a nőnemű főnevekhez az *-(e)n*, a semlegesneműekhez az *umlaut + -er* stb. A főnevek erős, gyenge és vegyes inflexiók osztályba sorolása (a Grimmtől származó klasszikus terminológia szerint) éppen erre a jegyre épül. A klasszifikációs jegy értéke negatív az *-s* többesszám-markernél, melynek disztribúciója nem nemspecifikus, valamint a Wiese (2000: 150) alapján „hamis marker”-nek nevezett többes számoknál, ahol a főnév nem a nemosztályának megfelelő default többesszám-markert kapja: pl. az erős hímnemű *Mann* 'férfi' főnév a semlegesnem tipikus többes számával rendelkezik (*Männer*), a nőnemű *Mutter* 'anya' pedig tipikusan erős hímnemű többes számmal (*Mütter*). A hamis többesszám-markereknek az alapszókincsben megfigyelhető viszonylag magas aránya indokolja, hogy a nemek és a többes szám képzésének összefüggéseit a mai napig nem tematizálják a németnyelv-oktatásban.

• **A ± megszámlálhatósági jegy:** Allan (1980) nyelvtipológiai általánosítása szerint, ha egy nyelv a megszámlálható és megszámlálhatatlan főnevek közül csak az egyiket jelöli morfoszintaktikai eszközökkel, akkor mindig a megszámlálhatók lesznek a jelölt alakok. Ezért a németben a többes számú inflexió – egyéb funkciói mellett – a főnevet megszámlálhatóként is azonosítja, vö. (f'), (j')–(m'). Ennek a jegynek a hiányára csak elszórtan akad példa. Az abundancia többes szám ilyen – megszámlálhatósági jeggyel rendelkező többesszám-fajta: anyagnevekből, azaz lexikálisan megszámlálhatatlan főnevekből képezhető többes szám, amely nagy mennyiséget fejez ki, pl. (c') *die Wasser*, amely nagy víztömeget jelent.

• **A \pm oppozíciós jegy:** A főnévi többes szám szemantikai alapú kontraszt-funkcióval rendelkezhet az egyes számhoz képest. Ez a jegy természetesen nem független a \pm szemantikai jegytől, hiszen ilyen oppozíció csak a szemantikailag interpretálható többesszám-markerek esetén lehetséges. Csak annak a többes számnak lehet $-$ oppozíciós jegye, amelynek nincs egyes számú megfelelője. Ilyen a számneves többes szám (g')–(m'), a csak többes számban álló főnevek (e') és az egyeztetési többes szám (n')–(o'). Ezenkívül hiányzik az oppozíciós funkció azoknál a többes számú főneveknél is, amelyek a meglévő egyes számú alak ellenére sem fejeznek ki kontrasztot: (g'), (k') és (l'). A 4. táblázat összefoglalja a többesszám-markerek funkcionális jegyeit:

	+	–
Szemantikai jegy	határozott többes számú NP (a') asszociatív többes szám (b') abundancia többes szám (c') fajtajelölő többes szám (d') csak többes számban használt főnevek (e') nem deponens értelmezésű pusztá többes számú NP (f')	deponens többes szám (f') számneves többes szám (g')–(m') egyeztetési többes szám (n')–(o') dependens többes szám (p')
Klasszifikációs jegy	az -s és a „hamis” marker kivételével valamennyi szegmentális többesszám-marker (d'), (k'), (o')	„hamis többes szám” (a') -s marker (b')
Megszámíthatósági jegy	minden megszámlálható főnév többes száma (a'), (b'), (d'), (f')–(m'), (p')	abundancia többes szám (c')
Oppozíciós jegy	szemantikai jegyű többesszám-markerek (a')–(f')	csak többes számban használt főnevek (e') számneves többes szám (g')–(m') egyeztetési többes szám (n')–(o') kontraszt nélküli többes szám (g'), (k'), (l')

4. táblázat

A többes szám funkcionális jegyei a többesszám-típusok megoszlásában

5.4. A kanonikus többes szám

A főnév többes számú esetalakjai morfológiailag komplex, az egyes számhoz képest jelölt alakok a németben. Az utolsó pontban azt mutatom be röviden, hogy a többes számú inflexió formai változatossága alapján megkülönböztethető többesszám-fajták hogyan rendezhetők, illetve rangsorolhatók bizonyos „idealizált” paraméterek segítségével. Ehhez a kanonikus tipológiai megközelítést használom, melynek módszertanát Corbett (2003) dolgozta ki. A kanonikus tipológia részletes tudományelméleti és módszertani leíráshoz vö. Corbett (2010; 2011; 2012), Brown–Chumakina–Corbett (2012), Walther (2011), valamint Scheibl (2017) és <http://www.smg.surrey.ac.uk/approaches/canonical-typology>.

A kanonikus tipológiában a többes szám képzése olyan morfológiai mechanizmusként fogható fel (a németben), amely ideális esetben négy jellemzővel rendelkezik: A kanonikus többes számú paradigma így (i) teljes, (ii) kizárólag egymástól formailag eltérő alakokkal rendelkezik, (iii) azonosítható tőalakokból áll és (iv) szabályos markerekkel képezhető. A kanonikus tipológiai megközelítés azt vizsgálja, hogyan lokalizálhatók a németben ténylegesen meglévő többesszám-képzési mechanizmusok az ezen négy jellemző által definiált elméleti térben.

• **A teljességi kritérium:** Ideális esetben a többes szám a német nyelv három nyelvtani nemének és négy esetének minden jegykombinációjára, azaz minden inflexiós cellára definiált. Ha a főnév megszámlálható, ez a kritérium teljesül is. A csak egyes számban használható főnevek ezzel szemben megsértik a teljességi kritériumot (nyelvtani szám gap), így kevésbé kanonikusak.

• **A formai különbözőség kritériuma:** Az általános megfogalmazás szerint kanonikusnak az az inflexiós paradigma számít, melynek minden egyes alakja eltér minden más alaktól. Ez a többes számra alkalmazva azt jelenti, hogy a főnév bármely többes számú esetalakja formailag el kell hogy térjen bármely egyes számú alaktól. A már említett erősen agglutináló jelleg miatt a többesszám-markerek közül ezt a kanonikus kritériumot csak a Ø-markerek szegi meg, pl. *der Schüler* 'a tanuló' vs. *die Schüler* 'a tanulók' (számszinkretizmus). A többes számot természetesen ilyen esetben a névelő jelzi.

• **Az azonosítható tőalakok kritériuma:** Kanonikus az a többes számú alak, amelyben a tő szegmentálható. Ezt a kritériumot csak a szuppletív többes szám, pl. *Seemann* 'tengerész' vs. *Seeleute* 'tengerészek' és az umlautos többes szám, pl. *Vater* 'apa' vs. *Väter* 'apák' nem teljesíti.

A formai különbözőség és az azonosítható tőalakok kritériuma két egymás ellen ható tényező, ezért bizonyos főnévsztyálok csak az egyiket, mások csak a másikat tudják teljesíteni. Számszinkretizmus esetén a többes számú alak a lehető legkevésbé különböző, de a lehető legnagyobb mértékben azonosítható. A szuppletív többes szám pedig pont fordítva: maximálisan különböző, de minimálisan azonosítható. Az 1. fokú umlautos többes számok formailag maximálisan különbözők, de kisebb mértékben azonosíthatók. A 2. és 3. fokú többes számok pedig, pl. *Student/Studenten* 'hallgató' és *Küche/Küchen* 'konyha', különbözők és azonosíthatók is egyszerre, és ezért közelítenek a kanonikus többes számhoz.

• **A szabályos markerek kritériuma:** A kanonikus inflexiós paradigmában az inflexiós morféimákra szigorú forma-funkció megfelelés definiálható. Az azonos forma mindig azonos grammatikai szerepet kell hogy betöltsön. A többes számra alkalmazva ez azt jelenti, hogy a többesszám-marker a főnéven minden esetben a többes számú inflexióra meghatározott formai/szemantikai funkciókat látja el. Ez többnyire igaz is a németre, a szemantikailag üres többesszám-markert leszámítva mindössze két többesszám-fajta esetén nem teljesül a kritérium:

- (i) A morfológiailag jelölt transznumeralitás esetén a főnév – a többesszám-marker ellenére – nem valódi többes számú (TÖBB MINT EGY), hanem egy gyengébb, transznumeralis (EGY VAGY TÖBB MINT EGY) értelmezést kap. Ilyen, mint láttuk, a deponens és dependens többes szám.
- (ii) Ha a többesszám-markerek formai funkcióihoz soroljuk a főnév deklinációs/nemosztályának jelölését is, akkor a „hamis többes számú” főnevek szintén megsértik a szabályos markerek kritériumát, amennyiben „rossz” nemosztályba sorolják a kérdéses főnevet.

6. Összefoglalás

A dolgozat a főnévi többes szám formai és funkcionális aspektusait tárgyalta röviden a német nyelvben – a hagyományos leíró német nyelvtan és a kontrasztív nyelvészeti/tipológiai megközelítések néhány jellemző paraméterének figyelembevételével. Összegzőképpen elmondható, hogy a német többes számú inflexió mind formai, mind szemantikai szempontból változatos képet mutat. Négy jellegzetesség emelhető ki: az analitikusság, az agglutináló jelleg, a polifunkcionalitás és a marker-gazdagság. A nem- és esetjelöléshez hasonlóan a többes szám jelölése a németben analitikusan, azaz az NP egyéb konstituensein is történhet, de velük ellentétben természetesen magán a főnéven is, mégpedig agglutináló jellegű inflexiók markerekkel. Ezen markerek polifunkcionalitása abban áll, hogy a főnévtől/NP-től függően lehetnek szemantikailag üres jelölők, többes számú információ hordozói, vagy értelmezhetők főnévi (deklinációs) osztályjelölőként is. Ez utóbbi szerepük összefüggésbe hozható és magyarázható a többes számú inflexió marker-gazdagságával.

Hivatkozások

- Ágel, Vilmos 1996. Finites Substantiv. *Zeitschrift für Germanistische Linguistik* 24/1:16–57. doi:10.1515/zfgl.1996.24.1.16.
- Ágel, Vilmos 2005. Das fünfte und sechste Genus – und die anderen. In Nanna Fuhrhop (szerk.) *Virtuelle Festschrift für Peter Eisenberg*. 1–10.
- Allan, Keith 1980. Nouns and countability. *Language* 56/3:541–567. doi:10.2307/414449.
- Bartsch, Renate 1973. The semantics and syntax of number and numbers. In John P. Kimball (szerk.) *Syntax and Semantics*. Vol. 2. New York: Seminar Press. 51–93.
- Bennett, Michael R. 1975. *Some Extensions of a Montague Fragment of English*. Bloomington: Indiana University Linguistics Club.
- Bosveld-de Smet, Leonie 1997. *On Mass and Plural Quantification: The Case of French des/du-NPs*. (Groningen Dissertations in Linguistics 22) Groningen: University Press.
- Brown, Dunstan – Marina Chumakina – Greville G. Corbett (szerk.) 2012. *Canonical Morphology and Syntax*. Oxford, New York: Oxford University Press.
- Corbett, Greville G. 1991. *Gender*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Corbett, Greville G. 2003. Agreement: Canonical instances and the extent of the phenomenon. In Geert Booij – Janet DeCesaris – Angela Ralli – Sergio Scalise (szerk.) *Topics in Morphology. Selected Papers from the Third Mediterranean Morphology Meeting, Barcelona, Sept 20–22, 2001*. Barcelona: Institut Universitari de Linguística Aplicada Barcelona. 109–128.
- Corbett, Greville G. 2010. Canonical derivational morphology. *Word Structure* 3/2:141–155. doi:10.3366/word.2010.0002.
- Corbett, Greville G. 2011. Higher order exceptionality in inflectional morphology. In Horst J. Simon – Heike Wiese (szerk.) *Expecting the Unexpected: Exceptions in Grammar*. (Trends in Linguistics. Studies and Monographs 216) Berlin, Boston: De Gruyter Mouton. doi:10.1515/9783110219098.107.

- Corbett, Greville G. 2012. Canonical morphosyntactic features. In Dunstan Brown – Marina Chumakina – Greville G. Corbett (szerk.) *Canonical Morphology and Syntax*. Oxford, New York: Oxford University Press. 48–65.
- Croft, William 2003. *Typology and Universals*. 2. kiad. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eisenberg, Peter 2000. Das vierte Genus? Über die natürliche Kategorisation der deutschen Substantive. In Andreas Bittner – Dagmar Bittner – Klaus-Michael Köpcke (szerk.) *Angemessene Strukturen: Systemorganisation in Phonologie, Morphologie und Syntax*. Hildesheim: Olms. 91–105.
- Gil, David 2001. Noun-phrase types and the number marking of anaphors. *STUF - Language Typology and Universals* 54/1:3–25. doi:10.1524/stuf.2001.54.1.3.
- Kolde, Gottfried 1996. *Nominaldetermination. Eine systematische und kommentierte Bibliographie besonderer Berücksichtigung des Deutschen, Englischen und Französischen*. Tübingen: Niemeyer.
- Krifka, Manfred 1986. *Nominalreferenz und Zeitkonstitution. Zur Semantik von Massentermen, Pluraltermen und Aspektklassen*. PhD disszertáció. Universität München.
- Krifka, Manfred 1989. Nominal reference, temporal constitution and quantification in event semantics. In Renate Bartsch – Johan van Benthem – P. van Emde Boas (szerk.) *Semantics and Contextual Expression*. Dordrecht: Foris. 75–115.
- Lehmann, Christian – Edith Moravcsik 2000. Noun. In Geert E. Booij – Christian Lehmann – Joachim Mugdan (szerk.) *Morphologie / Morphology Ein internationales Handbuch zur Flexion und Wortbildung*. (Handbücher Zur Sprach- Und Kommunikationswissenschaft 17/1) Berlin, Boston: De Gruyter Mouton. 732–757.
- Müller, Gereon 2002. Remarks on nominal inflection in German. In Ingrid Kaufmann – Barbara Stiebels (szerk.) *More than Words: A Festschrift for Dieter Wunderlich*. (Studia Grammatica 53) Berlin, Boston: De Gruyter. 113–145. doi:10.1515/9783050081274-006.
- Rijkhoff, Jan 2002. *The Noun Phrase*. (Oxford Studies in Typology and Linguistic Theory) Oxford, New York: Oxford University Press.
- Sauerland, Uli 2003. A new semantics for number. *Semantics and Linguistic Theory* 13:258–275. doi:10.3765/salt.v13i0.2898.
- Scheibl, György 2006. *Zwei Senatoren bestechen drei Vestalinnen: Nominalphrasen mit Numeralien (NumNP) und die referenziell-strukturelle Ambiguität im Deutschen*. Budapest: Akadémiai kiadó.
- Scheibl György 2008. Fünf Komma null Eidecksen und null Komma fünf Eidecksen: über den Rektionsplural im Deutschen. *Studia Hungaro-Bulgarica* 2:133–157.
- Scheibl György 2017. Nyelvtaniszabály-konfliktusok kanonikus tipológiai megközelítésben. In Szécsényi Tibor – Németh T. Enikő (szerk.) *Stratégiák és struktúrák. Tanulmányok Kenesei István 70. születésnapjára*. Szeged: JATEPress Kiadó. 111–124.
- Scheibl, György 2019. Der Rektionsplural in die anderen Plurale im deutsch-ungarischen Vergleich. In Ewa Vargáné Drewnowska – Péter Kappel – Bernadett Modrián-Horváth – Orsolya Rauzs (szerk.) *„vnd der gieng treulich, weislich vnd mendlich mit den sachen vmb”*. *Festschrift für Péter Bassola zum 75. Geburtstag*. (Acta Germanica 15) Szeged: Institut für Germanistik. 104–115.

- Stump, Gregory T. 2001. *Inflectional Morphology: A Theory of Paradigm Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Walther, Géraldine 2011. Measuring morphological canonicity. *Linguistica* 51/1:157–180. doi:10.4312/linguistica.51.1.157-180.
- Waugh, Linda R. – Barbara Lafford 2000. Markedness. In Geert E. Booij – Christian Lehmann – Joachim Mugdan (szerk.) *Morphologie / Morphology Ein internationales Handbuch zur Flexion und Wortbildung*. (Handbücher Zur Sprach- Und Kommunikationswissenschaft 17/1) Berlin, Boston: De Gruyter Mouton. 272–281.
- Wegener, Heide 1992. Pluralregeln und mentale Grammatik. In Anatoli Strigin – Ilse Zimmermann (szerk.) *Fügungspotenzen. Festschrift für M. Bierwisch*. (Studia Linguistica 34) Berlin: Akademie Verlag. 225–249.
- Wegener, Heide 1995. *Die Nominalflexion des Deutschen – verstanden als Lerngegenstand*. Tübingen: Niemeyer.
- Wegener, Heide 1999. Die Pluralbildung im Deutschen – ein Versuch im Rahmen der Optimalitätstheorie. *Linguistik Online* 4/3. doi:10.13092/lo.4.1032.
- Wiese, Bernd 2000. Wieso Flexionsklassen? Über die deutsche Substantivdeklination. In Rolf Thieroff – Matthias Tamrat – Nanna Fuhrhop – Oliver Teuber (szerk.) *Deutsche Grammatik in Theorie und Praxis*. Tübingen: Niemeyer. 139–153.
- Wunderlich, Dieter 1999. *German Noun Plural Reconsidered*. Kézirat. Universität Düsseldorf.
- Wurzel, Wolfgang Ullrich 1996. Morphologischer Strukturwandel. In Ewald Lang – Gisela Zifonun (szerk.) *Deutsch - Typologisch*. (Jahrbuch des Instituts für Deutsche Sprache 1995) Berlin, Boston: De Gruyter. 492–524. doi:10.1515/9783110622522-022.
- Zifonun, Gisela 2004. Plural und Pluralität im Sprachenvergleich, insbesondere zwischen dem Deutschen und dem Ungarischen. In Dániel Cziczá – Ildikó Hegedűs – Péter Kappel – Attila Németh (szerk.) *Wertigkeiten, Geschichten und Kontraste. Festschrift für Péter Bassola zum 60. Geburtstag*. Szeged: Grimm. 397–415.

A szerzőről

Scheibl György a Szegedi Tudományegyetem Német Nyelvészeti Tanszékének docense. Kutatási területe a leíró német nyelvtan, a morfológia és a kontrasztív nyelvészet. Számos német leíró nyelvtan szerzője.

Elérhetősége: scheibl@lit.u-szeged.hu

Pleonazmus és tautológia

A fölöslegesnek tűnő szerkezetek tanításáról

Schirm Anita

SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék

Összefoglaló

A pleonazmus és a tautológia jelenségét a különböző nyelvészeti szakmunkák eltérően közelítik meg. Egyes retorikák szerint szinonim a két fogalom, s a meghatározásaik is tartalmaznak átfedéseket. Más munkák viszont a köztük lévő különbségre helyezik a hangsúlyt, s a pleonazmust hasonlóságon, míg a tautológiát azonosságon alapuló szószaporításnak tartják. Tanulmányomban a szakirodalom definícióinak az áttekintése után egy középiskolai tankönyv-korpusz elemzésének az eredményeit ismertetem, majd ötleteket adok arra, hogy a nyelvtanításban hogyan lehetne a korábbi ismereteket felhasználva példák segítségével a diákok számára a hétköznapi helyzetekben is használható módon megtanítani e két fogalmat. Ugyanis mind a pleonazmus, mind pedig a tautológia kötődik a nyelvhelyességhez, a kommunikációhoz, a stilisztikához, a retorikához, a szemantikához és a pragmatikához, vagyis számos kapcsolódási pont van az egyes tananyagokban a két fogalom megismertetésére. A tanulmányban emellett érvelek, hogy nem fölösleges fölöslegesnek tűnő szerkezeteket tanítani, mert a fölöslegesség látszata mögött számos, egyáltalán nem fölösleges nyelvhasználati stratégia húzódhat meg.

Kulcsszavak: pleonazmus, tautológia, redundancia, diskurzusjelölők, nyelvtanítás

1. Bevezetés

A pleonazmus és a tautológia jelenségét még a különböző nyelvészeti szakmunkák is eltérően közelítik meg. Egyes retorikák szerint szinonim a két fogalom, s a meghatározásaik is tartalmaznak átfedéseket. Más munkák viszont a köztük lévő különbségre helyezik a hangsúlyt, s a pleonazmust hasonlóságon, míg a tautológiát azonosságon alapuló szószaporításnak tartják. A középiskolai tankönyvekben a két jelenséget általában összemossák, s a pongyola fogalmazásmód stílushibájaként mutatják be őket. Tanulmányomban a szakirodalom definícióinak az áttekintése (2. fejezet) után egy középiskolai tankönyvkorpusz elemzésének az eredményeit ismertetem (3. fejezet). Majd ötleteket adok arra, hogy az oktatásban hogyan lehetne a nyelvészeti ismereteket felhasználva a diákok számára a hétköznapi helyzetekben is használható módon megtanítani e két fogalmat (4. fejezet).

A célom a tanulmánnyal egyrészt az, hogy a hagyományos retorikai szemléletmód által nyelvi vétségnek tekintett pleonazmust és tautológiát a nyelvi tevékenység pragmatikai és szemantikai tényezői felől mutassam be, s felhívjam a figyelmet ezeknek az alakoknak a motiváltságára. Másfelől arra is rá szeretnék világítani, hogy mind a pleonazmus, mind pedig a tautológia heterogén, ám rendszerezhető jelenség. Végül pedig azt kívánom hangsúlyozni, hogy a jelenleg forgalomban lévő

tankönyvek következetlenségei ellenére az oktatásban is figyelmet kellene fordítani a redundanciajelenségekre. A funkcionális kognitív nyelvelméletet kiindulópontként felhasználva az elítélésük helyett a funkcióik bemutatásával ugyanis a diákok számára új tapasztalatok kínálhatók fel a nyelvről. A tanulmányból az is kiderül, hogy nem fölösleges látszólag fölöslegesnek tűnő szerkezeteket használni és tanítani, hiszen a redundánsnak látszó megfogalmazások mögött pragmatikai többlettartalmak húzódnak meg, s az elsőre szabálytalannak tűnő kifejezőmódok mögött bizonyos szabályosságok fedezhetők fel. E többlettartalmakat a diákok is képesek észrevenni, s maguk is rájönnek a szószaporításhoz kötődő nyelvhasználati tanácsok (pl. Balázs–Zimányi 2007: 42–43) viszonylagosságára, ha a valós nyelvhasználat adatait elemzik.

2. A pleonazmus és a tautológia megközelítései

Mind a pleonazmus, mind pedig a tautológia fogalma az antikvitástól kezdve napjainkig megjelenik a retorikai és a stilisztikai munkákban. Néha együtt tárgyalják őket, s a pongyolaságon belüli bőbeszédűség megnyilvánulásaiént tekintenek rájuk (pl. Szende 1985; Szathmári 2004), olykor szinonimaként kezelve a két terminust, máskor pedig az általuk képviselt tradíciók különbségeit emelik ki, azt, hogy a tautológia a propozicionális logika fogalma, a pleonazmus pedig a retorika alakzata.

A pleonazmust legtöbbször szófölslegként határozzák meg (Szathmári 2004: 176), ám ennek a kategóriának a kezelése sem egységes a nyelvészeti leírásokban. Az *Alakzatlexikon* például csak azt a szerkezetet tekinti pleonazmusnak, amikor egy „olyan jelző vagy határozó bővíti az alaptagot, amelynek a jelentése szervesen beletartozik” az alaptag jelentésszerkezetébe (Jenei–Minya 2008a: 465). Például: *új novum, rossz ómen, kétségtelen tény, polgári burzoázia, régi hagyomány, szörnyű monstrum, végső konklúzió, empirikus tapasztalat, vizuális látás, női melltartó, zsidó rabbi, váratlan hidegzuhany, hétvégi vikend, gyors kapkodás, magyar hungarikum, halkan suttog, lassan cammog, tovább folytatódik, tipikusan jellegzetes, első prototípus, váratlan meglepetés, szomorú tragédia*. A pleonazmust szokták fölösleges szószaporításként is definiálni, ám a *fölsleges szószaporítás* szerkezet maga is egy pleonazmus.

A *Retorikai lexikon* pleonazmus szócikke (Jenei 2010: 943–945) a fentebb említett szerkezeten, azaz a jelzővel vagy határozóval bővített alaptagon kívül még további három típusát különbözteti meg a pleonazmusnak: a terpeszkedő kifejezéseket (pl. *ünnepség alkalmával*), a kétszer mondást (pl. *harcolunk és küzdünk*) és a töltelékszavakat (pl. *véleményem szerint, tulajdonképpen*). Ha a *Retorikai lexikon* csoportjait nézzük, látható, hogy a pleonazmus kategóriájába sorolt jelenségek grammatikailag és pragmatikailag is különbözőképpen viselkednek. Például a terpeszkedő kifejezések közé sorolt *intézkedést foganatosít, vizsgálatot eszközöl, kifizetésre kerül, megoldást nyer, az ünnepség alkalmával, a biztosító felé* szerkezetek esetén a szerkezetet alkotó egyik tag jelentése sem része a másik tag jelentésének. Azért nevezik őket terpeszkedő kifejezéseknek, mert e szerkezetek egy igével (*intézkedik, megvizsgál, kifizetik, megoldódik*) vagy névszóval (*az ünnepségen, a biztosítónak*) is kifejezhetők, azonban valamilyen kommunikációs ok miatt mégis a hosszabb szerkezetet használják a beszélők. A leíró nyelvtanok az ilyen típusú szókapcsolatokat funkcióigés szerkezeteknek hívják, s megállapítják,

hogy a funkcióigés szerkezetek és az egyszerű igék közti különbség (pl. *beszédet tart* vs. *beszél*) nem grammatikai, hanem stílári (Lengyel 1999: 121). A használatuknak különféle oka lehet, például a körülírás, a kiemelés, nyomatékosítás, de a pontosabb közlés és a szaknyelvi stílus is motiválhatja a megjelenésüket (Sziklai 1986).

A pleonazmus másik esetének tekinti a *Retorikai lexikon* a kétszer mondást vagy felesleges halmozást. Az elnevezés kissé megtévesztő, ugyanis a kétszer mondás meghatározás a változtatás nélküli ismétlésre, a geminációra is ráillik (pl. *hogymindent kétszer mond, kétszer mond*), ám a pleonazmusnál a szinonimával való ismétlésen van a hangsúly. A felesleges halmozást (pl. *megcsináljuk és végbeviszük*) a lexikon a „dagályos, mondanivaló nélküli” szónoklás (Jenei 2010: 944) jellegzetességének tartja.

A pleonazmus utolsó kategóriája a *Retorikai lexikon* szerint a töltelékszavak csoportja. Ezek túlzott használatát a kézikönyv „fedőszöveg”-nek minősíti (Jenei 2010: 944). A *tulajdonképpen, hát, szóval, voltaképpen, izé, egyébként* szavakat a nyelv művelés „tartalom és hasznos nyelvi funkció nélküli, ill. funkciójukat veszített fölösleges” elemeknek tartja (Rácz 1983: 323). A *Nyelv művelő kézikönyv beszéd-töltelék* szócikke szerint: „Ezek többnyire csupán arra valók, hogy a beszélő időt nyerjen mondanivalójának megfogalmazására, megtartsa beszédének (látszólagos) folyamatosságát, ill. megakadályozza, hogy a beszélgető társ elvegye tőle a szót” (Rácz 1983: 323). Az idézetben felsorolt, a kézikönyv szerint mintegy mellel megemlített funkciók azonban igen fontos beszédtervezési és társalgásirányítási stratégiák. S igaz ugyan, hogy a töltelékszóknak nevezett alakok nem illeszkednek tartalmilag a közlésbe, de gyakran a diszharmonia feloldását segítik. Máskor pedig ezek az elemek a diskurzus szervezésében vesznek részt, és pragmatikai viszonyokat, beszélői attitűdöket jelölnek. Gondoljunk csak a *hát*-ra, amely a bizonytalanságon és az időhúzáson túl bizonyosságot, evidenciát, csodálkozást, kételkedést, nyomatékosítást is tud jelezni, emellett a mondanivaló továbbvitelében is szerepe van, valamint következtető kötőszóként és udvariassági jelölőként is képes funkcionálni (vö. Schirm 2008). A diskurzus-elemzés a beszélgetés szervezésében betöltött funkcióik és pragmatikai viszonyjelölő szerepük miatt nem is töltelék-szónak nevezi a *hát*-ot, a *szóval*-t, az *egyébként*-et és a hasonló elemeket, hanem diskurzusjelölőnek (a terminusról bővebben l. pl. Schirm (2011)-et).

Az eddig tárgyalt jelzős és határozós szerkezetek, a terpeszkedő kifejezések, a felesleges halmozások és a töltelékszavak példái is jól mutatják, hogy a pleonazmus kategóriájába sorolt jelenségek nem viselkednek egységesen, ezért túlzottan leegyszerűsített és félrevezető a szófőlsleg kategória alá sorolni és megbélyegezni őket. Az idézett munkák azt azonban kiemelik, hogy ha szándékolt a pleonazmusok használata, akkor már nem stílusbának, hanem stíluserejnek tekinthetők. Hatásos stílusesszövekként pedig főként nyomatékosításra, fókuszra, illetve ellenpontosításra használhatók. A pleonazmusok kétarcúságát H. Varga (2008a) is hangsúlyozza, ám az érvelése pragmatikai szempontokat nem vesz figyelembe. Ő ugyanis nyelvhelyességi hibának tartja, ha a beszélők több szót használnak, „mint amennyi a gondolat világos és szabatos kifejezéséhez okvetlenül szükséges, pl. *főlsleges szőszaporítás* (...), vagy ha öncélúan, funkciótlanul” halmoznak grammatikai eszközöket (pl. *eztet*) (H. Varga 2008a: 9). Az adott helyzetben szükséges információ mennyiségének a megítélésében azonban lehetnek különbségek a beszélő és a hallgató közt. Továbbá a grice-i mennyiség első maximájának a kihasználásával

alkalmi társalgási implikaturákat is fel lehet ismertetni (vö. Nemesi 2009: 60). A grammatikai eszközök halmozása (pl. *aztat, őtet*) esetén pedig a kontextus ismerete és a beszélő szándéka nélkül gyakran nem lehet megállapítani egy-egy jelenségről, hogy az csupán nyelvjárási jellegzetesség, vagy az érthetőbb, pontosabb közlésre törekvést szolgáló szándékos túlbiztosítás. H. Varga a grammatikai pleonazmusokon belül megkülönbözteti a kötelező, a nyelvi rendszer által előírt pleonazmusokat (pl. *azon az asztalon*) és a fakultatív, stilisztikai szerepű pleonazmusokat (pl. *ennek következtében tehát*). Ez utóbbiakat azonban a szerző csak grammatikai, illetve nyelvhelyességi hibaként tárgyalja, ám annak a bemutatása elmarad, hogyan és mikor fejez(het)nek ki expresszivitást (H. Varga 2008b). A két, fentebb hivatkozott ismeretterjesztő cikken túl H. Varga Márta szaktudományos írásokban is foglalkozott a redundanciajelenségekkel, s a nyelvművelői állásfoglalásokat ütköztette az empirikus adatokkal, valamint egy kérdőíves felmérés eredményeit felhasználva bemutatta a nyelvhasználóknak a vizsgált jelenségekhez kapcsolódó vélekedéseit (H. Varga 2008c; 2009). A fakultatív elemhalmozásos jelenségek közt H. Varga két kategóriát különít el: a funkciós és a funkciótlan eseteket. Az előbbinél az elemhalmozás betölthet értelemmegkülönböztető szerepet (pl. *Látja a barátod ~ Látja a barátodat*), sajátos rétegnyelvi használati értékkel bírhat (pl. *ezt ~ eztet*), továbbá nyomatékosabban és egyértelműbben jelölheti a szó grammatikai funkcióját (pl. *rólam ~ énrolam*) (vö. H. Varga 2008c: 358; 2009: 22). A funkciótlan elemhalmozásokat (pl. *övéké, inkább közelebb*) azonban a szerző a hivatalos nyelvművelői állásfoglalást bemutató nyelvhelyességi szempontból kifogásolhatónak tartja. Ám annak eldöntése, hogy mikor bír funkcióval egy elem és mikor funkciótlan, a kontextus minden elemének az alapos ismeretét igényli.

A pleonazmushoz hasonlóan a tautológia fogalma sem problémamentes (vö. Ward–Hirschberg 1991: 508; Rumbold 2000). Másrétten ugyanis szigorúan logikai értelemben a tautológia alatt, és másként használják a terminust a stilisztikában és a retorikában. A legszűkebb, logikai meghatározás szerint: „egy logikai formula tautológia, ha a változók minden lehetséges igazságértékére igaz műveleti eredményt ad” (Rumbold 2000: 52). Tautológia például a $p \vee \neg p$, hiszen akár igaz, akár hamis a p értéke, a $p \vee \neg p$ kijelentés szükségszerűen igaz lesz. A logikai tautológiánál tágabb fogalom a természetes nyelvi tautológia, ez ugyanis a „konvencionális jelentés szintjén információérték nélküli, önismétlődő nyelvi alkatából adódóan mindig igaz állítás” (Nemesi 2009: 8). Például: *igaz, ami igaz; a nők nők; a férfiak férfiak; a tautológia pedig tautológia*.

A természetes nyelvi tautológia fogalmához sorolt nyelvi jelenségek terén is változatosság figyelhető meg a szakirodalomban. Vannak olyan leírások, amelyek csak a diskurzus szintjén lévő ismétlést (pl. *A háború az háború*) tekintik tautológiának, míg más rendszerezések (pl. Szathmári 2004: 176; Lehmann 2005) a nyelvtan szintjén megjelenő ismétléseket, például a raghalmozást (*aztat, kívülről*) is tautológiának tartják. Azonban teljesen más motiválja a diskurzus szintjén és a nyelvtan szintjén megjelenő redundáns alakokat: az előbbieket valamilyen beszélői viszonyulást fejeznek ki, pragmatikai információt hordoznak, s az érvelésben játszanak fontos szerepet, az újrajelölések esetén viszont a korábbi toldalék elhomályosulása miatti túlbiztosítás, az érthetőbb, pontosabb közlésre való törekvés a fő ok. A tautológiához tartozó jelenségek változatossága és eltérő megközelítési

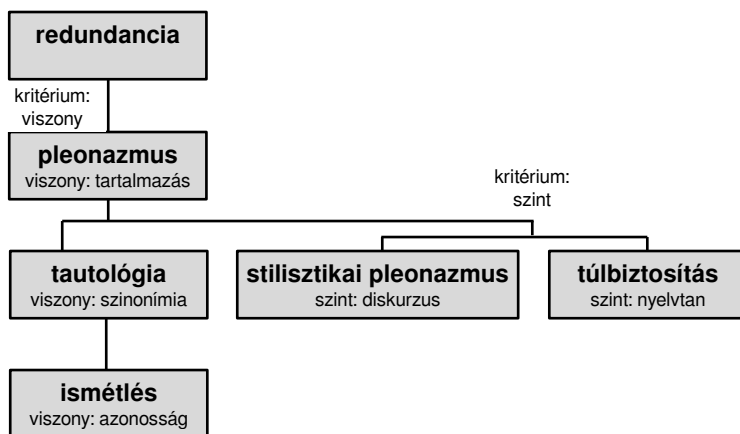
módja megfigyelhető a hazai stilisztikai és retorikai kézikönyvek meghatározásai közt is. Lássunk ezek közül néhányat.

Az *Alakzatlexikon* szócikke szerint a tautológia vagy szószaporítás „valamely fogalomnak, gondolatnak vagy nyelvi viszonynak azonos jelentésű szavakkal való ismétlése, vagy ugyanannak a szótőnek eltérő toldalékokkal (...) történő megismétlése” (Jenei–Minya 2008b: 583). Tautológia például a *transzparens és átlátszó*, a *csak és kizárólag*, a *de azonban*, az *eredeti önálló*, a *körülbelül mintegy*, a *most jelenleg*, a *háború az háború*, az *Ez az aggregény nem ház*, a *Minden fekete ló fekete*. Tautológia esetén az *Alakzatlexikon* szerint az „egymást követő szavak sem tartalmilag, sem hangulatilag nem gazdagítják a közlést” (uo). Ez a definíció funkciótlannak állítja be a tautológiát, azonban néhány bekezdéssel később a leírás már a tautológia fokozó szerepét említi (Jenei–Minya 2008b: 584). A *Stilisztikai lexikon* (Szathmári 2004: 176) a tautológiánál a stilisztikai cél nélküli, fölösleges ismétlést hangsúlyozza, míg a *Retorikai lexikon* szócikke (Adamikné 2010: 1198–1200) a tautológiának az érvelésben betöltött szerepét emeli ki. A *Retorikai lexikon* kitér arra is, hogy a tautológiák egy része (pl. *az üzlet az üzlet, egy nő az nő*) csak látszólagos tautológia, azaz bár azonossággént vannak megfogalmazva, az azonosság terminusai közti különbséggel mégis valamilyen többletjelentés fejeződik ki. Ahogy a fenti példákból is látszik, a tautológiának különféle megjelenési formája van (pl. szükségszerűen igaz kijelentések, ugyanannak a jelentésnek az ismétlései), s mindegyikre más jellemző szemantikailag és pragmatikailag, ezért érdemes kategóriáknak megnézni a használatuk lehetséges okait. A motivációk feltérképezéséhez azonban önmagában a tautologikus megnyilatkozás ismerete nem elegendő, a kontextust is mindig figyelembe kell venni.

A tautológiát és a pleonazmust a hazai leírások többsége (pl. Szathmári 2004) egymáshoz közel álló esetként mutatja be, s nem ad egyértelmű fogódzókat a megkülönböztetésükhöz. Mivel nehezen definiálható a két fogalom külön-külön is (vö. Minya 2008), és az egymáshoz való viszonyuk is problémás, ezért a tankönyvekben általában együtt tárgyalják őket. Ez a leegyszerűsítés önmagában még nem lenne gond, ha nem csupán a stílushiba voltuk kerülne elő. Hiszen mind a tautológia, mind pedig a pleonazmus stilisztikai többletté is válhat, s e jelenségek különféle pragmatikai információkat kódolhatnak.

A nemzetközi szakirodalomból is lássunk egy példát a tautológia és a pleonazmus elkülönítésére. A két fogalom kapcsolatát Christian Lehmann az 1. ábrán látható módon ragadja meg.

Lehmann redundancián az olyan elemek megjelenését érti, amelyek nem járulnak hozzá az üzenet információtartalmához. Rendszerében a redundancia-jelenségek kétféle kritérium mentén vannak csoportosítva: egyrészt a szerkezetet alkotó elemek közti viszony, másrészt pedig a megvalósulás szintje szerint. A viszonyt tekintve a pleonazmusnál a tartalmazás relációja figyelhető meg, azaz a kifejezés egyik része tartalmazza a másik rész jelentését. Például a *menettérti retúr* szerkezetben a *retúr* szó jelentése 'oda-vissza szóló, menettérti' már magában foglalja a *menettérti* jelentését. A pleonazmustól eltérően a tautológiánál a kifejezések egymás szinonimái, ahogy azt a *de azonban* példa is mutatja. Ismétlés esetén pedig teljes azonosság áll fenn a kifejezések közt (pl. *oly messze, messze, messze még a cél*).

1. ábra

Lehmann rendszere a redundanciajelenségekről (Lehmann 2005: 4)

A megvalósulás szintje szerint a pleonazmusoknak két típusát különíti el Lehmann: a diskurzus szintjén működő stilisztikai pleonazmust (pl. *jövőbeli terv*), illetve a nyelvtan szintjén lévő túlbiztosítást (pl. *őtet*). Ez a rendszerezés használható volna a közép- és felsőfokú oktatásban, mivel egyértelmű kritériumokat ad meg az egyes csoportok elkülönítésére. A tankönyvekben ugyanis jelenleg csupán néhány redundanciátípusnak a bemutatása található, ám ezek nincsenek rendszerbe foglalva. Lássuk, hogy a rendszerezés helyett mit találunk a tankönyvekben!

3. A pleonazmus és a tautológia a középiskolás nyelvtankönyvekben

A pleonazmus és a tautológia fogalma már a középiskolai oktatásban is megjelenik. A tanításuk feltérképezéséhez kvalitatív tartalomelemzést végeztem: egy klasszikus, leíró nyelvészeti tankönyvet és egy újgenerációs, kísérleti tankönyvcsaládot hasonlítottam össze. A klasszikus, sok éven át tanított munkák közül Szende Aladár 1994-es *A magyar nyelv tankönyve középiskolásoknak* című tankönyvét elemeztem, amely egyetlen kötetben fogja össze a teljes leíró nyelvtant. Az újabb munkák közül pedig a Baranyai Katalin, Téglásy Katalin, Vitéz Annamária és Valaczka András szerkesztésében megjelent OFI-s újgenerációs *Magyar nyelv és kommunikáció* című tankönyvcsaládot vizsgáltam. A tankönyvek pontos adatai a tanulmány végén találhatóak. Azért ezt a két tankönyvtípust választottam, mert úgy véltem, hogy a köztük lévő 20 év különbség már elegendőnek bizonyulhat a vizsgált jelenségek tanításának szemléletmódjában bekövetkező esetleges változások feltérképezéséhez. Valamint arra is kíváncsi voltam, hogy a pleonazmus és a tautológia bemutatása milyen példaanyagon történik a két kötetben. Mivel az elemzés során nem a tankönyvi szövegek megszerkesztettségét vizsgáltam, hanem a szemléletmódjukat, az érvelésüket és a hozott példák típusát néztem, ezért nem használtam különféle mérőszámokat (pl. terminusok gyakorisága) a két tankönyvcsalád

összehasonlításához. Ehelyett a vizsgált tankönyvek ugyanazon témát, a redundanciajelenséget feldolgozó szöveghelyeit tartalmilag elemeztem. A későbbiekben az árnyaltabb bemutatás érdekében a korpusznyelvészet kínálta eszközökkel (vö. Tóth 2014) is lehet még majd finomítani az elemzést, továbbá érdemes lehet kibővíteni a korpuszt más tankönyvcsaládokkal, például a Mozaik Kiadó nyelvtankönyveivel is.

Szende Aladár tankönyvében 4 témánál, az igeikötőknél, a jelzők helyes használatánál, a mondat szintagmáinál és a különböző stílusoknál esik szó a redundanciajelenségekről. Lássuk ezeket részletesebben is! A szófajok bemutatásánál a tankönyv redundánsnak tartja az igeikötőt akkor, ha anélkül is kifejezi az ige a kívánt jelentésárnyalatot. Példaként az *értésít, közöl, pótol* igéket hozza, amelyek igeikötő nélkül is egyszeri, befejezett cselekvést jelölnek, „ezért fölösleges a *ki-, le-, be-* igeikötővel való” megtoldásuk (i. m. 83). Arról azonban nem ír a tankönyv, hogy ezeknek az igeikötős alakoknak akár nyomatékosító vagy a mondanivalót túlbiztosító szerepük is lehet, s jelentéstöbbletet és stílusbeli különbséget is kifejezhetnek (vö. Kovalovszky 1953: 174–176). Továbbá arról sem esik szó a tankönyvben, hogy az igeikötőkkel alkotott neologizmusok (pl. *besír, betámad, bevállal*) nem a pongyola nyelvhasználat hibáinak tekinthetők, hanem „szisztematikus összefüggésekre” épülnek (Ladányi 2007: 271). Ezt a rendszerszerűséget egy olyan korábbi keletkezésű neologizmus, a *bevállal* kapcsán is meg lehetne mutatni a diákoknak, amelyből már melléknevet is képeztek (*bevállalós*). A *bevállal*-ban a *be* igeikötő megjelenése nem esetleges, nem véletlenszerű, s nem arról van szó, hogy az *elvállal* helyett a nyelvhasználók hibásan alkalmazzák a *bevállal*-t. Az *elvállal* – *bevállal* pár összehasonlításából ugyanis jól látszik, hogy míg a szokásos *el* igeikötő „(eredeti téri jelentésének megfelelően) egy kiinduló állapottól egy másik állapot felé tartó folyamatot, az abban valamедdig való eljutást jelöli, a *be* igeikötő ennek a folyamatnak az intenzitását, teljességét és/vagy kezdetét emeli ki” (Ladányi 2007: 274). A *bevállal* szóban a *be* egy új akcióminőséget, más, sajátos tartalmat jelenít meg: az *elvállal*-hoz képest kifejezi, hogy a vállalt tevékenység kockázatos, veszélyes, s a vállaló részéről a véghezvitele bátorságot és tetterkésztséget igényel (vö. Sólyom 2012).

Szintén elítélően nyilatkozik Szende Aladár tankönyve azoknak az idegen szavaknak az igeikötővel való ellátásáról, amelyek eleve irányt jelölnek. Példaként erre az *invesztál* ('befektet') és az *integrál* ('egységesít') szavakat hozza, s helyteleníti a *beinvesztál* és *beintegrál* alakokat. Arra viszont nem tér ki a leírás, hogy az idegen szavak igeikötővel való használatának a pontosabb közlésre való törekvés, az expresszivitás, más igeikötők analógiás hatása, illetve a szerkezetkeveredés (pl. *invesztál* × *befektet* > *beinvesztál*) is lehet az oka (vö. Sinkovics 2011: 123).

A mondatban fejezetben a jelzőhasználatnál a tankönyv azt emeli ki, hogy a jelző elsődlegesen megkülönböztetésre, illetve egy-egy jellegzetes tulajdonság megnevezésére való. A szerző azt tanácsolja a diákoknak, hogy ne használjanak „öncélú, szerep nélküli jelzőket!” „A henye jelző nem dísz, hanem sallang, nem gyönyörködteti, hanem elkedvetleníti a jó ízlésű olvasót” (Szende 1994: 109) – fogalmaz a tankönyv, s a fölösleges jelzőhasználat illusztrálására az *Élveztük hazánk aranyos levegőjét* példát hozza, amelyben mind a birtokos jelző, mind pedig a minőségjelző kitételét elmarasztalja. Ám annak megítélésére, hogy mikor „öncélú” egy jelző, nem ad támpontot a munka. A leírásból úgy tűnik, mintha a kommunikációban

a befogadó szemszögéből lenne megállapítva a fölöslegesség, ám a közlő oldaláról a jelzők által kifejezhető kommunikációs stratégiákra (íronia, nyomatékosítás, túlbiztosítás) nem tér ki a tankönyv.

A mondattani részben még két további helyen található elmarasztaló megjegyzés a redundanciajelenségekkel kapcsolatban. Egyrészt a szintagmák tárgyalásakor, másrészt a mellérendelő összetett mondat bemutatásakor. Mindkét esetben a „helyes használat szabályai” rész alatt olvashatók az előíró szabályok. A szintagmák kapcsán a tankönyv a szépirodalomból származó mellérendelő szerkezetekkel (Vörösmartytól a *Mint nyög, ordít, jajgat, sír és bömböl...* részt, Petőfitől pedig a *Ha férfi vagy, légy férfi, Erős, bátor, szilárd...* idézetet hozva) azt mutatja meg, hogy ezek „több oldalról”, „nagyobb nyomatékkal fejezik ki a mondanivalót” (i. m. 114). Ezeket a szerkezeteket a halmozás „értékes” fajtáinak tekinti a könyv, s egy hétköznapi példát (*Megtette és elvégezte kötelességét*) idézve szembeállítja velük a „rokon értelmű szavak fölösleges felsorakoztatását”, a „pongyola szószerkezetet” (uo.). Azonban a kontextus és a beszélő szándéka itt sincs megemlítve, ráadásul a szépirodalmi és a hétköznapi példák ütköztetésével úgy tűnhet a diákoknak, mintha a mindennapi nyelvhasználatban az ilyen szerkezetek teljesen alkalmatlanok volnának a nyomatékosításra. Néhány oldallal később (i. m. 122) pedig a rokon értelmű kötőszók kapcsán a *de* és az *azonban*, valamint a *de* és a *viszont* kötőszavak együttes használatának kerülésére int a tankönyv, ám a „pongyola” és a „helytelen” minősítéseken kívül magyarázatot nem ad arra, miért is nem szabad együtt használni e kötőszavakat.

Végül a stilisztika fejezetben is többször említi a tankönyv a fölösleges nyelvi elemeket. A társalgási stílus jegyeinél csupán egyetlen mondatot szentel a tananyag a töltelékszavaknak (*izé, hogy úgy mondjam, kérem szépen, ugye*), ám a habozást, illetve a szókeresést is megadja a használatuk okaiként (i. m. 158). Vagyis a könyv funkcióval ruházza föl a töltelékszó elnevezés által funkciótlanak tűnő nyelvi egységeket (vö. Schirm 2016: 111). A közéleti és a hivatalos stílus jegyeinél (Szende 1994: 168) pedig a terjengősség kerülésére inti a szöveg a diákokat, s többek közt a terpeszkedő kifejezések (*megállapítást nyert, vásárlást eszközöl*) használatát tartja kerülendőnek. A tudományos-szakmai stílus bemutatásánál (i. m. 173) pedig előkerül a szabatosság mint fő stílusjegy, amelyet a tankönyv úgy magyaráz, hogy se többet, se kevesebbet nem szabad mondani a szükségesnél. A szabatosság meghatározása egybevág Grice mennyiség maximájával, ám a tankönyv a kommunikációban résztvevő felek közti együttműködést és a kontextus fontosságát sehol nem említi.

Szende Aladár 1994-es tankönyvének idézett szöveghelyein még erőteljesen érvényesül a preskriptív szemlélet. A legtöbb tananyagrész végén az adott jelenség „helyes” használatát írja le a munka, s általában magyarázat nélküli tanácsokat közöl (pl. kerüljük a terjengősséget). Így a diákok felé egy leegyszerűsített, szabályelvű, a beszédhelyzetet figyelmen kívül hagyó nyelvszemléletet közvetít. Ezzel szemben az OFI kísérleti tankönyveiben a redundanciajelenségek tárgyalásánál már más szemléletmód érhető tetten, ugyanis kevesebb a rájuk vonatkozó előíró szabály és megfigyelés, s megjelennek a nyelvi formák használatát magyarázó részek is. Lássuk az OFI-s tankönyvcsalád vonatkozó részeit!

A 10-es újgenerációs tankönyvben (Téglásy–Valaczkza 2015: 19) a szövegtervezés rész mottójaként az alábbi Kosztolányi-idézet olvasható, amely a szófölség ellen

érvel: „*Hidd el (sic!) nincs nagyobb művészet a törlésnél. (...) Aki tudja, mit ne mondjon, az már félig-meddig tudja, hogy mit mondjon. Tanítványaimmal először is szöveget olvastatnék. Versenyre szólítanám őket, hogy bírálgassák, dúlják föl, marcangolják szét. Díjakat tűznék ki azoknak, akik az értelem és érzés kára nélkül ki tudnak belőle hagyni. Nem azt jutalmaznám, aki egy tetszetős jelzöt talál ki vagy egy kerek mondatot hoz össze, hanem azt, aki kígyomlál egy henye jelzöt, egy sületlen mondatot.*” Ez a mottó – mintegy szövegszerkesztési tanácsként – áll a fejezet élén, s azt sugallja a diákoknak, hogy a fölösleges redundancia kerülendő. A szövegtan részben több szó nem is esik a terjengősségről, a tizedikes tankönyvben majd csak a kommunikáció fejezetben az egyes stílusok bemutatásánál kerül újra elő a fogalom. A hivatalos stílus kapcsán (i. m. 74) a terpeszkedő kifejezések jellemző stílusjegyként vannak felsorolva, ám példát nem hoz rájuk a könyv és nem is minősíti őket. A hivatalos stílus tárgyalásakor (uo. 76) viszont a terjengős kifejezéseket már kerülendőnek mutatja be a szöveg, s kiemeli, hogy ezek „a megértést zavaró tényezővé” válhatnak. A terjengős stílust a tankönyv még a mellébeszéléssel is összekapcsolja, s azt emeli ki, hogy ilyenkor a hosszú, valódi tartalom nélküli mondatok a közlendő információhiányát palástolják, s azért helytelenek, mert a kommunikáció lényegének, az információ továbbításának nem felelnek meg.

A kísérleti tankönyvek kevésbé előíró nyelvszemléletét az is mutatja, hogy a közléshelyzetet és a szövegtípust is figyelembe veszik az egyes jelenségek tárgyalásánál. A társalgási stílus jellemzőinél pedig a 11.-es tankönyvben (Téglásy–Baranyai 2015a) megjelenik Grice elmélete: az együttműködési alapelv és a maximák. A redundanciajelenségeknél nem érvényesül a mennyiség maximája, hiszen ilyenkor többet mond a beszélő, mint amennyi szükséges volna. A tankönyv a grice-i maximák rövid bemutatása után (i. m. 72) egy, a *Nyelv és tudomány* portálról származó, alábbi képet közli:

2. ábra

Nyitvatartási felirat, forrás: <https://www.nyest.hu/hirek/mikor-is-van-nyitva>

A tankönyv e példa kapcsán azt veti föl, hogy lehet, hogy a „felirat megfogalmazója nem tartotta be a mennyiségre vonatkozó kommunikációs maximát, és ezért közölt redundáns információt”. Azonban az is elképzelhető, hogy „az ismeretlen szövegező jól ismerte az együttműködési alapelvet, és meg is akart neki mindenben

felelni: ez a forma fejezte ki leginkább a közölni vágyott üzenetet”. Látható, hogy a tankönyv nem elítéli a bemutatott nyelvi formát, hanem igyekszik magyarázatot adni a használatára. A példa és a magyarázat tehát azt közvetíti a diákok felé, hogy ugyanazt a jelenséget, például egy redundánsnak tűnő megfogalmazást a szöveg-típus és a beszélői szándék ismeretében kell megítélni.

Az újgenerációs kísérleti tankönyvek a redundanciajelenségek közül még a töltelékszavakkal is foglalkoznak. Ám a tankönyvcsalád nem egységes a bemutatásukat illetően: egyszer megbélyegzi, máskor pedig kommunikációs szereppel ruhazza fel őket. Az 5.-es tankönyv például azt kérdezi a tanulóktól, hogy miért nem tanácsos használni a *hát, izé, nos* szavakat, s helyettük „jobb” kifejezéseket kér a diákoktól (Vitéz–Valaczkza 2015a: 73). A kérdés feltevése és az említett kifejezések rosszként való beállítása megbélyegző és egyoldalú. Ez a stigmatizáció azért is furcsa, mivel 4 oldallal korábban (uo. 69) a tankönyv maga is szerepelteti a *hát*-ot a jelentésmező témájához tartozó instrukcióban (*Látod, hogy valóban csak a szókincsünk szabhat határt? Rajta, bővítsd hát!*). Továbbá az egész tankönyvcsaládban számos, töltelékszót tartalmazó szépirodalmi idézet szerepel. Így a diákok elbizonytalanodhatnak a kérdéses elemek használatát illetően, hiszen más nyelvészeti jelenségek illusztrálásánál a különféle szépirodalmi példákban (pl. Horatius *Ars poeticájának* magyar fordításából: *hát zord legyen ő, haragos, nemnyugvó*; Jókai Mór *És mégis mozog a földjének párbeszédéből: Hát hiszen ide tetszett hívni benünket délre*, stb.) úgy tűnhet számukra, hogy azért elég „jók” ezek az elemek, s mégiscsak tanácsos használni őket, ha már az íróknál és költőknél is szerepeltek.

A 6. osztályos OFI-s tankönyvben a beszédszünetet tárgyaló résznél a következő olvasható: „Felelés közben a tanárodra figyelsz, ő ad számodra visszajelzést. Előfordulhat, hogy betoldott töltelékszavakkal (*ilyen, olyan, így, úgy, izé, szóval, ööö*) húzód az időt. Ilyenkor okkal fog gyanút mindenki, hogy nem készültél. Az a bosszantó, hogy talán érted is az anyagot, csak nehéz megtalálnod a megfelelő szavakat.” – fogalmaz a tankönyv (Vitéz–Valaczkza 2015b: 41). Nagyon sarkított ez a bemutatás, hiszen már több empirikus kutatás (pl. Dér 2010) is igazolta, hogy a felsorolt elemeknek nem csupán a bizonytalanság és az időhúzás lehet a funkciójuk, hanem kifejezhetik a beszélőnek a mondanivalóhoz való viszonyulását, textuális szerepük is lehet és udvariassági jelölőként is állhatnak.

A 10.-es tankönyvben a társalgási stílus jellemzőinél ismét előkerülnek a „valódi funkció nélküli töltelékszók” (Téglásy–Valaczkza 2015: 86). A könyv példaként az *izé, szóval, érted, hát* szavakat hozza, amik nem funkcióatlan elemek, hanem diskurzusjelölők. Ráadásul a szöveg a következő mondatával rögtön ellent is mond magának, amikor megjegyzi, hogy a társalgási stílusban a „többi stílusréteghez képest nagyobb szerep jut az indulatszóknak és a módosítószóknak”. Ugyanis éppen az indulatszók és a módosítószók alkotják a diskurzusjelölők – a tankönyv terminológiájával élve töltelékszók – egyik forrástartományát. A következő oldalon még mindig ugyanerre a szóosztályra irányul az egyik feladat, amely azt kéri a diákoktól, hogy gyűjtsenek „legalább tíz olyan töltelékszót vagy kifejezést, amelyet gyakran” használnak. Majd össze kell hasonlítaniuk az eredményt a padtársukkal (uo. 87). Ennél a feladatnál a valós nyelvhasználatból származó adatokkal kell dolgozniuk a diákoknak, s a példák értékelése ebben az esetben a diákok, illetve a tanárok meta-pragmatikai tudatosságától függ. A 10.-es tankönyv összefoglalás részében sem kapcsolódik semmilyen értékítélet a töltelékszavakhoz, azok ugyanis a „változatosság”

és a „képszerűség” mellett a társalgási stílus jellemzőiként vannak felsorolva. A 11.-es munkafüzetben (Téglásy–Baranyai 2015b: 58) szintén a szöveg élőszóbeli voltának egyik vonásaként szerepel a kötőszavakkal való mondatkezdés.

Az OFI-s kötetek fentebb idézett szöveghelyeiből is látható, hogy a kísérleti tankönyvcsalád nem teljesen következetes a töltelékszavak kezelésében: olykor elítéli, máskor viszont funkcióval bíró elemekként írja le őket.

A tankönyvkorpusz elemzése azt mutatta, hogy a vizsgált munkák nem használták sem a pleonazmus, sem a tautológia terminusokat, csupán a redundancia fogalmát, ám elnagyolt és leegyszerűsített módon mégis foglalkoztak e jelenségekkel. Szende Aladár tankönyve még az erőteljes preskriptív szemléletet közvetítette, s szépirodalmi példaanyagot használt, a kísérleti tankönyvek ezzel szemben a funkcionális szemléletmód és a hétköznapi példák megjelenése volt jellemző. A különbségek ellenére azonban mind a két munka többségében elmarasztalta és pongyolának minősítette a pleonazmus, a tautológia és a redundancia fogalomkörébe tartozó kifejezéseket, s általában nem tért ki a használatuk lehetséges okaira. Pedig számos kapcsolódási pont lenne a tananyagokban e jelenségek rendszerű bemutatására és funkcióik feltérképezésére. Lássunk tehát néhány ötletet a tanításukra.

4. Néhány ötlet a fölöslegesnek tűnő szerkezetek tanításához

Mind a pleonazmus, mind pedig a tautológia kötődik a kommunikációhoz, a nyelvhelyességhez, a stilisztikához, a retorikához, a pragmatikához és a grammatikához, vagyis számos tananyagrésznél lehet e jelenségekkel foglalkozni. Például a hangalak és a jelentés tanításakor a szinonimitás kapcsán példákon keresztül be lehet mutatni a tautológiát, míg a grice-i maximákat, a sugallt jelentéseket és az előfeltevéseket tárgyaló órákon a pleonazmust érdemes megemlíteni. Mivel a pleonasztikus szerkezeteknél függőségi viszony van, ezért akár a jelzős és a határozós szintagmák elemzésekor is lehet tárgyalni őket. A pleonazmusoknál a függőségi viszony miatt nem hagyható el a szerkezet feje, viszont egy olyan hiperonim fogalommal lecserélhető a fej, amely nem tartalmazza a fokális komponenst (vö. Lehmann 2005). A kísérleti tankönyvcsalád már 5. osztályban tárgyalja a jelentésmozót az alá-, a mellé- és a főlrendelt viszonyokkal, így ezek gyakoroltatásához is jó példák volnának a pleonazmusok. A stilisztikában pedig a detrakciós alakzatoknál, illetve a törlés műveleténél is szóba lehet hozni a tautológiát, hiszen ha elhagyjuk a tautologikus kifejezés egyik tagját, akkor sem lesz agrammatikus a szerkezet. Azonban nem a terminusok és a definíciók megtanítására kell a hangsúlyt fektetni, hanem a nyelvi adatok mögött rejlő kommunikációs stratégiák megismertetésére és a beszélői szándékok felfejtésére. Az alakzatok közül pedig nem csupán a detrakciós alakzatok alkalmasak a fölöslegesnek tűnő szerkezetek motivációinak bemutatására, hanem az alakzatok klasszikus retorikai, pragmatikai és kognitív stilisztikai értelmezésének rövid áttekintése (vö. Nemesi 2009) is rendszerbe foglalhatja a redundanciajelenségek hibás vagy természetes volta melletti érveket.

A példák elemzésekor mindenképpen érdemes kitérni a pleonazmusok motivációjára is (vö. Lehmann 2005). Sokszor az üzenet hangsúlyozása miatt használják

őket, ahogy azt a *pontos másolat, teljesen üres, homlokegyenest ellenkező, pontosan ugyanaz* kifejezések mutatják. A pleonazmusok nyomatékosító szerepe könnyen ellenőrizhető is: a módosító elem emfatikus nyomatékot kaphat, vagyis az előbbi kifejezések első elemére nagyobb hangsúly eshet. De az aktuális tagolással is összefügghet a pleonazmusok használata, a módosító elem ugyanis rematikus szerepet is jelölhet. Például: *előre tervezés, hirtelen sugallat, eredeti forrás*. Olyankor is élhet pleonazmusokkal a beszélő, amikor túl szeretné biztosítani a mondani-valóját, vagyis amikor nem tartja elegendőnek csak a szerkezet fejét használni, hanem a biztonság kedvéért a módosító elemet is kiteszi. Ilyen túlbiztosítás gyakori az idegen eredetű alaptagoknál, ahogy azt a *népi folklór, közös kooperáció, volt exem* példák is mutatják. Az idegen eredetű kifejezések jelentésének sematizálódása, polaritásuk vagy a specifikus szemantikai tartományaik eltűnése is magyarázat lehet arra, miért pontosítják a kifejezést a nyelvhasználók egy jelzővel (pl. *rossz ómen, szörnyű monstrum*). Ezekben a kifejezésekben a jelzett szavak etimológiája és eredeti jelentése vélhetően már kevésbé ismert a mai nyelvhasználók előtt. Mások pedig a bőbeszédűség, a mondanivaló hosszabbá tétele miatt alkalmaznak pleonazmust. Például: *nemvárt meglepetés, múltbeli tapasztalat, globális világjelenség*. Ilyenkor a módosító elem nem hangsúlyos, mert nincs is lehetséges ellentéte (**várt meglepetés*). De a jóhangzás is motiválhatja a szerkezetek bővítését. Továbbá az adott kifejezés gyakorisága és a beszélő nyelvszokása is befolyásolja a pleonazmus megjelenését. Ha ugyanis egy szerkezetet (pl. *visszatörleszt, jelentős áttörés, ifjú üdvöske*) sokszor használnak, az könnyebben terjedhet tovább anélkül, hogy a beszélők éreznék és kifogásolnák a benne lévő módosító elemet. Azonban fontos a tanítás során kiemelni, hogy a pleonazmusok esetén a kontextus ismerete nélkül nem lehet megítélni a mögöttük megbújó kommunikációs szándékokat.

A redundanciajelenségek különböző fajtáit érdemes minél többféle szövegtípusból származó példával bemutatni, ezzel is rávilágítva a beszédhelyzet sajátosságának a fontosságára. Vigyünk be az órára például dalszövegeket, s nézzük meg, hogy mit fejeznek ki bennük a tautológiák. Íme néhány példa (egy részük forrása Nemesi (2009: 8)):

- (1) Ami igaz, az igaz, hogy a szívemnek vigaszt te tudsz adni drága édes galambom. (Hídvégi Band: *Ami igaz, az igaz*)
- (2) Szép volt, ami szép volt, rossz volt, ami rossz volt, csupán a beteg mókus rágódik a múlton. (Csepregi Éva: *Kék korszak*)
- (3) Ébredés, változás, minden új nap új. Ölelj át, mitől félsz ennyi hajnalon túl? (Horváth Charlie: *Az légy, aki vagy*)
- (4) A jövőt nem sejthetem, ahogy lesz, úgy lesz. (Hollós Ilona: *Ahogy lesz, úgy lesz*)
- (5) De hidd el, titok még a titok még. (Sickratman: *Evvel a dalban*)

Már a dalszövegeknél is látható, hogy a tautológiát a beszélők olykor nyomatékosításra, a stílushatás fölerősítésére használják, máskor magyarázatra vagy pontosításra, megint máskor pedig a beszélői attitűd kifejezésére (vö. Hussein–Said 2017). A diákokkal kedvenc együtteseik dalszövegeiből gyűjtethetünk tautológiát tartalmazó részeket, s a gyűjtött dalszövegeket később a leíró nyelvészeti ismereteket

tanító órákon, például mondatelemzéskor, a szófajok tanításakor vagy épp a szövegten és a stilisztika anyagrészek oktatásánál is felhasználhatjuk.

Arra is érdemes föl hívni a figyelmet, hogy a szövegtípus jellegzetességei meghatározzák, hogy milyen redundanciajelenségek és milyen céllal fordulnak elő bennük. A reklámokra mind a tautológiák, mind a pleonazmusok jellemzőek. Tautológiaként főként rokon értelmű jelzők halmozása figyelhető meg, például: *fájdalmas és kellemetlen tünetekkel jár, Kényelmetlen és költséges a bankszámlája?*; de ugyanannak a fogalomnak a szinonimával való ismétlése is megjelenik, ilyen például a gyógyszerreklámokban szereplő *gyomorégés és savtúltengés* szó szerkezet (Lócsi 2017: 171). Ezeket a kifejezéseket a jelentősebbé tétel érdekében használják a reklámozók (uo.). A tautológiák mellett a pleonazmusokkal is élnek a hirdetések. Például: *ingyenesen hívható zöld szám, ingyenes ajándék, hozzáadott bónusz*. A reklámok pleonazmusainak fő célja a figyelemfelhívás és a manipuláció, emellett azonban a hirdetésekben megjelenő szerkezetek esetén a nyomatékositásnak, a megjegyezhetőségnek és a jóhangzásnak is szerepe van. A laikus nyelvhasználók is előszeretettel használják a pleonazmust az apróhirdetésekből, illetve egyéb reklámokban, ezekkel nap mint nap találkozhatnak a diákok az internet különböző szövegtípusaiban is. Különösen az *eredeti* és az *originál* szavak egymás utáni szerepeltetése gyakori a hirdetésekben, ahogy azt az alábbi, internetről gyűjtött példák is mutatják: *eredeti originál bontatlan HP XL-es festékpátrón, eredeti original aloe vera spray, eladó originál eredeti rap – hiphop cd-k*.

Megint más célból alkalmazzák a közéletben a tautológiákat. A politika nyelvében a terjengősségnek a nyomatékositás mellett még a túlbiztosítás és a bőbeszédűség is lehet a motivációja, a politikus gyakran így próbál érvenyt és presztízst szerezni a mondanivalójának. Az idegen szavak mellett kirakott magyar megfelelő pedig a megértetésen túl a nyomatékositást is szolgálhatja. Például: *retorziót alkalmazott a hibák megtorlására, ez tény és faktum*. A sajtó nyelvében is megjelennek a redundáns elemek, s a használatuk oka általában ugyanaz, mint a politikában. Bizonyos kifejezések pedig a gyakori használat folytán állandósulnak (pl. *katonai hadművelet, globális világjelenség*), s már fel sem tűnik redundáns voltuk.

A hétköznapi társalgásokból is kellene példákat gyűjteni a diákokkal a redundanciajelenségekre, megmutatván, hogy különféle motivációk állhatnak a használatuk hátterében. Kommunikációval foglalkozó órákon például érveket lehet hozni az alábbi (6)–(7) párbeszédekben szereplő redundanciajelenségek helyénvalóságára. Mindkét példát a szerző 2019 nyarán egy külföldi utazás során hallotta, tehát a példák valóságok, nem konstruáltak.

- (6) Kontextus: Panni megismerkedik egy konferencián Jánossal. János érdeklődik, hogy mikor lesz Panni előadása. Panni elmondja, hogy másnap. János azonban nem megy el Panni előadására, ám másnap délután elnézést kér tőle, s azzal indokolja tettét, hogy az évek óta nem látott unokatestvére hívta el egy találkozóra. Mire Panni az alábbi mondja: *A család az család*.

Panni *a család az család* megnyilatkozásában a kategorizáció sajátos művelete valósul meg: a beszélő egyszerre használja a *család* szót egy kategória prototípusaként és a prototípust jellemző tulajdonságok együtteseként is. Ugyanilyen kategorizáció látható a (7) alatti példában is.

- (7) Egy görögországi kiránduláson az idegenvezető Nagy Sándorról és az apjáról, II. Philipposz makedón királyról mesél. Elmondja, hogy több elmélet van arra, hogy hogyan halt meg II. Philipposz. Miután néhány teóriát ismertet, a következőt mondja: *A történelem az történelem*, II. Philipposz meghalt.

A redundanciajelenségek közül érdemes a *deviszont* szerkezetet is bevenni az órára (vö. Schirm 2015). E kettős kötőszó helytelenítése abban a nyelvi mítoszban gyökerezik, amely szerint „azonos funkciók ismétlődése felesleges és kerülendő a nyelvhasználatban” (Domonkosi 2007: 141). Azonban a *de* és a *viszont* a magyar nyelv történetének minden szakaszában többféle szerepkörrel bírt, ezért a jelenség tárgyalására nem csupán a nyelvművelés és a stilisztika órák alkalmasak, hanem a magyar nyelv történeti változását tárgyaló anyagrészek is. A *deviszont* régiségének illusztrálására jó példa az 1530 és 1532 között az óbudai klarisszák számára készült Tihanyi Kódexből származó alábbi adat: *El végeztem val'a az feidelomsegot fel uennom: de vizonth urnak parancolatya zerent: alkotmasb ennekom magamat mindontoknak zolgaiul zorzenom*. E példában a „*de* kötőszó a szembeállítást jelölő *viszont* kötőszóval együtt a megszorító ellentét meglepőbb, élesebb voltát jelöli” (Papp 1995: 736). Mivel a két ellentétes kötőszó együttese nyomatékosabban fejezi ki az ellentétet, ezért már a 16. századtól kezdve éltek a kötőszóhalmazással a mondanivaló hatásának fölerősítése miatt a fordítók és a kódexmásolók. Majd a szerkezet a szépirodalomban is megjelent: használta többek közt Zrínyi Miklós, Szenczi Molnár Albert és Pázmány Péter is. A 16–17. században pedig a *viszont* szót gyakran még egy rag funkciójú *-g* nyomósító elemmel is ellátták, így az *viszontag* formában is megjelent. Mind a *de viszont*, mind pedig a *de viszontag* többféle jelentést közvetített ekkoriban: egyrészt ellentétes kötőszóként az 'ellenben, de' szavak szinonimáiként álltak, másrészt határozószóként 'viszonzásul, válaszul, hasonlóképpen' értelemben szerepeltek. E többféle jelentés bemutatására és a kontextus szerepének a fontosságára a fent említett szerzőktől számos példát lehet hozni. Az alábbi példák egy részében (a (8) és a (11) példákban) a határozószói jelentés figyelhető meg, míg a másik részük (a (9), (10) és (12) példák) az ellentétes jelentést mutatja.

- (8) Az úrnak dicséretet éneklek, / Valamíg én ez világon élek, / Az Úr Istent én egész életemben / Dicsérem és áldom szép éneklésben, / De viszontag azt kérem őtőle, / Hogy éneklésem jókedvvel vegye, / És osztán teljes szívemből örvendek, / Szép énekeket mondván szent nevének.
(Szenczi Molnár Albert: 104. *zsoltár*)
- (9) Fölnevelem én egy szarvát / Az én szolgálomnak, Dávidnak, / Kit én fölkentem magamnak, / Fölkészítöttem lámpását, / Hogy lássa világát annak. / De viszont ő ellenségét / Öltöztetem nagy szégyenben, / Midőn az koronát fején / Meglátják és dicsőségét, Hogy megvirágzik ékessen.
(Szenczi Molnár Albert: 132. *zsoltár*)
- (10) soha az pap uram gratiájában ne gyönyörködjem, se ne is vegyem, de viszont bizony rajtam való hatalmát sem engedem
(Zrínyi Miklós Rákóczi Györgynek írott levele)

- (11) Hasonlóképpen más helyen ezen szent doktorok arra tanítanak; hogy midőn a szőlővesszőt látjuk, eszünkbe jusson állapotunk: hogy noha minket Isten, mint szép szőlőt bégyepelt, béárkolt, megmetszett, megkarózott malasztjának és szent példájának vastagító támaszival: de viszonttag azt kívánja tőlünk, hogy a szőlőtőben maradjunk, nevekedjünk, gyümölcsözzünk; és midőn homlítás által bévermeltetünk, föld alá bújtatunk, örömmel szenvedjük. (Pázmány Péter: *Isteni igazságra vezérlő kalaúz*)
- (12) Mivelhogy oly szükséges minden rendbéli embernek az igaz tudomány és igaz vallás, hogy e nélkül lehetetlen, hogy senki ez világon az Istennek megszentelő malasztjában, az másvilágon az örök boldogságban részes lehessen: eleitül fogva azon incselkedett és mesterkedett legfőképpen az emberi nemzetnek ellensége, hogy tévelygésnek konkolyát hintené az Úr mezejébe, és az üdvösségnek fundamentomát, az igaz tudományt, felbontaná. De viszonttag, az mi kegyes Üdvözítőnk, az ő jóvoltából minden üdőben oly bizonyos módot adott az igaz és hamis vallás ismételére, hogy nemcsak az írástudó bölcsek, de az együgyű parasztok is, ha akarták, nyilván megismerhették az igazságot.
(Pázmány Péter: *Az mostan támadt új tudományok hamisságának tíz nyilvánvaló bizonyossága és rövid intés a török birodalomról és vallásról*)

E példákat célszerű csoportmunkában feldolgozni: minden csoport megkapja mind az öt idézetet, majd el kell döntenüik, melyikben szerepel a határozószói és melyikben a kötőszói jelentése a *de viszont*-nak, illetve a *de viszonttag*-nak. S nem csupán a szerkezet jelentését kell meghatározniuk, hanem érveket is kell hozniuk a választott jelentésre a szöveggörnyezet alapján. Majd a példában szereplő használati körrel megegyező példamondatot kell írniuk, ám a szövegtípust (pl. reklám, időjárás-jelentés, stand-up comedy) ők választhatják meg.

A *deviszont* szinkron jelentéseinek a feltérképezéséhez pedig a *Magyar nyelv nagyszótárának* V. kötetében szereplő szócikket (lttész 2013: 1214–1215) is fel lehet használni, mégpedig úgy, hogy egyenként kiírjuk a szócikkben lévő példákat és a szerepköröket, odaadjuk e cetliket a diákoknak, akiknek párosítaniuk kell az adatokat és a funkciókat. Majd pedig internet használatával nekik kell minél többféle szerepű *deviszont*-os példát gyűjteniük egy adott szövegtípusból, például fórum-hozzászólásokból, tweetekből, politikai beszédekből vagy szépirodalmi szövegekből. Az internetről származó példának az oktatásba való bevonásával felerősíthető a diákoknak az anyanyelvi ismeretek iránti motivációja (vö. Szerdi 2018). A *deviszont* 1772 és 2010 közti adatainak a bemutatásához pedig rendkívül jó forrás lehet a *Magyar történeti szövegtár* (<http://clara.nytud.hu/mtsz>), amely a *de viszont* szókapcsolatra 144 találatot ad (Sass 2017).

A fentebb ismertetett tanítási ötletek jól mutatják, hogy a pleonazmusok és a tautologikus kifejezések tanítása a nyelvi tevékenység kontextuális jellege, pragmatikai aspektusa miatt fontos. Az egyes jelenségekhez kötődő történeti változások ismertetésével pedig még a nyelv rendszerszerűségére is példát lehet mutatni.

A tanítás során célszerű heurisztikus eljárást alkalmazni, vagyis hagyni, hogy a diákok maguk fedezzék föl a redundanciajelenségek jellegzetességeit és a használatuk mögött rejlő motivációkat. Korpuszként ehhez a felfedeztető munkához a

különbéle szóbeli, írásbeli és írott beszélnyelvi szövegtípusokon kívül felhasználhatók a korábbi évek magyar nyelv és kommunikáció tankönyveinek kapcsolódó részei is. Ezeknek az elemzésével a tanulók nem csupán a nyelvművelés, a nyelvtörténet, a stilisztika, a retorika és a pragmatika szempontjaival ismerkedhetnek meg, hanem a tankönyvszövegek és a saját gyűjtésű nyelvhasználati adatok összevetésével a kritikai gondolkodásuk is fejlődhet.

5. Összegzés

Összegzésképpen megállapítható, hogy a redundanciajelenségek közé tartozó pleonazmus és tautológia fogalmak bemutatása közel sem egységes a nyelvészeti szakmunkákban. E jelenségek megítélése ugyanis nagymértékben függ a kiadvány nyelvszemléletétől. Ám ez a sokféleség a nyelvtankönyvekben egyelőre nem jelenik meg, azok általában leegyszerűsítve, szófölslegként jellemzik az említett jelenségeket, ahogy azt egy klasszikus nyelvtankönyv (Szende 1994) és az újgenerációs tankönyvcsalád elemzése is mutatta. Némi elmozdulás azonban megfigyelhető az újabb tankönyvekben: az elmarasztalás mellett már meg van említve a közléshelyzetnek, a szövegtípusnak és a beszélői szándéknak a szerepe is. A megemlítésen túl azonban ezeket részletesen, a diákokhoz közeli, hétköznapi példákon keresztül is be kellene mutatni, s kitérni a redundanciajelenségek motivációjára és tipizálási lehetőségeire.

Végezetül egy redundánsnak tűnő pleonazmussal zárom a tanulmányomat: bízom benne, hogy nem volt fölösleges szófölsleg az írásom, s sikerült megmutatnom, hogy nem fölösleges fölöslegesnek tűnő szerkezeteket rendszerszerűen és fölfedeztetve tanítani, mert a fölöslegesség látszata mögött számos, egyáltalán nem fölösleges nyelvhasználati stratégia húzódhat meg, amelyek felismertetése segítheti a diákok metapragmatikai tudatosságának és kritikai érzékének a fejlődését.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a Bolyai János kutatási ösztöndíj támogatásával készült.

Korpusz

- Szende Aladár 1994. *A magyar nyelv tankönyve középiskolásoknak*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Téglásy Katalin – Baranyai Katalin 2015a. *Magyar nyelv 11*. Budapest: Oktatókutatató és Fejlesztő Intézet.
- Téglásy Katalin – Baranyai Katalin 2015b. *Magyar nyelv 11. Munkafüzet*. Budapest: Oktatókutatató és Fejlesztő Intézet.
- Téglásy Katalin – Valaczka András 2015. *Magyar nyelv és kommunikáció 10*. Budapest: Oktatókutatató és Fejlesztő Intézet.
- Vitéz Annamária – Valaczka András 2015a. *Magyar nyelv és kommunikáció 5*. Budapest: Oktatókutatató és Fejlesztő Intézet.
- Vitéz Annamária – Valaczka András 2015b. *Magyar nyelv és kommunikáció 6*. Budapest: Oktatókutatató és Fejlesztő Intézet.

Hivatkozások

- Adamikné Jászó Anna 2010. Tautológia. In Adamik Tamás (főszerk.) *Retorikai lexikon*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó. 1198–1200.
- Balázs Géza – Zimányi Árpád (szerk.) 2007. *Magyar nyelvhasználati szótár*. Celldömölk: Pazu-Westermann.
- Dér Csilla Ilona 2010. „Töltelékelem” vagy új nyelvi változó? A hát, úgyhogy, így és ilyen újabb funkciójáról a spontán beszédben. *Beszédkutatás* 18:159–170.
- Domonkosi Ágnes 2007. Nyelvi babonák és sztereotípiák: A helyes és a helytelen a népi nyelvészeti szemléletben. In Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó (szerk.) *Műhelytanulmányok a nyelvművelésről*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 71) Dunaszerdahely, Budapest: Gramma Nyelvi Iroda, Tinta Könyvkiadó. 141–153.
- H. Varga Márta 2008a. Kötelező pleonazmusok a magyar nyelvben. *Édes Anyanyelvünk* 30/2:8.
- H. Varga Márta 2008b. Nem kötelező redundancia a magyar nyelvben. *Édes Anyanyelvünk* 30/3:7.
- H. Varga Márta 2008c. Redundáns jelenségek a magyar grammatikában. *Magyar Nyelvőr* 131/3:354–366.
- H. Varga Márta 2009. Az ún. fakultatív módon redundáns grammatikai jelenségekről. *Hungarológiai Évkönyv* 10/1:20–26.
- Hussein, Abbas Lutfi – Nadya Khairy Muhamed Said 2017. Functionality of tautology in some selected american song lyrics and poems. *Journal of the College of Languages* 36:187–214.
- Ittész Nóra (főszerk.) 2013. *A magyar nyelv nagyszótára*. Vol. V. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet.
- Jenei Teréz 2010. Pleonazmus. In Adamik Tamás (főszerk.) *Retorikai lexikon*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó. 943–945.
- Jenei Teréz – Minya Károly 2008a. Pleonazmus. In Szathmári István (főszerk.) *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. (A magyar nyelv kézikönyvei 15) Budapest: Tinta Könyvkiadó. 465–467.
- Jenei Teréz – Minya Károly 2008b. Tautológia. In Szathmári István (főszerk.) *Alakzatlexikon. A retorikai és stilisztikai alakzatok kézikönyve*. (A magyar nyelv kézikönyvei 15) Budapest: Tinta Könyvkiadó. 583–584.
- Kovalovszky Miklós 1953. Nyelvünk újabb belső fejleményeinek nyelvhelyességi kérdései. In Lőrincze Lajos (szerk.) *Nyelvművelésünk főbb kérdései*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 115–197.
- Ladányi Mária 2007. *Produktivitás és analógia a szóképzésben. Elvek és esetek*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 76) Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Lehmann, Christian 2005. Pleonasm and hypercharacterisation. In Geert Booij – Jaap van Marle (szerk.) *Yearbook of Morphology 2005*. Heidelberg: Springer Netherlands. 119–154.
- Lengyel Klára 1999. A segédigék kérdéséhez : Válasz Uzonyi Kiss Judit és Tuba Márta cikkére. *Magyar Nyelvőr* 123/1:116–127.
- Lócsi Tamás 2017. *A reklám mint érvelés*. PhD disszertáció. ELTE Nyelvtudományi Doktori Iskola. doi:10.15476/ELTE.2017.041.

- Minya Károly 2008. Stílusérény vagy stílusvétség a pleonazmus és a tautológia? *Édes Anyanyelvünk* 30/5:8.
- Nemesi Attila László 2009. *Az alakzatok kérdése a pragmatikában*. Budapest: Loisir Könyvkiadó.
- Papp Zsuzsanna 1995. A mellérendelő mondatok. In Benkő Loránd (főszerk.) *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor. Mondattan, szöveggrammatika*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 719–757.
- Rácz Endre 1983. Beszédtöltelék. In Grétsy László – Kovalovszky Miklós (főszerk.) *Nyelvművelő kézikönyv 1: A–K*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 323–324.
- Rumbold Éva 2000. A tautológia többletjelentése. *Iskolakultúra* 2000/3:52–58.
- Sass Bálint 2017. Keresés korpuszban. A kibővített Magyar Történeti Szövegtrár új keresőfelülete. In Forgács Tamás – Németh Miklós – Sinkovics Balázs (szerk.) *A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei IX*. Szeged: SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék. 267–277.
- Schirm Anita 2008. A hát diskurzusjelölő partikulához kötődő nyelvhasználati stratégia. In Gecső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.) *Jel és jelentés*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 83) Székesfehérvár, Budapest: Kodolányi János Főiskola, Tinta Könyvkiadó. 289–296.
- Schirm Anita 2011. A diskurzusjelölők a nyelvtudományban és az oktatásban. In Hegedűs Orsolya – Pšenáková Ildikó (szerk.) *Tudomány az oktatásért – oktatás a tudományért I*. Nyitra: Közép-európai Tanulmányok Kara Konstantin Filozófus Egyetem. 73–78.
- Schirm Anita 2015. Deviszont vannak még érdekességek a deviszont körül. Weboldal. *Nyelv és Tudomány*. <https://www.nyest.hu/hirek/deviszont-vannak-meg-erdekesssegek-a-deviszont-korul> (2019. június 30.).
- Schirm Anita 2016. A diskurzusjelölők megközelítése a nyelvtankönyvekben. *Acta Academiae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica* 43:108–121.
- Sinkovics Balázs 2011. *Nyelvi változók, nyelvi változások és normatív szabályozás*. PhD disszertáció. SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola. doi:10.14232/phd.828.
- Sólyom Réka 2012. *Becélöz, betámad, bevállal* – a be igekötős neologizmusaink szemantikájáról. In Parapatics Andrea (főszerk.) *Doktoranduszok a nyelvtudomány útjain. A 6. Félúton konferencia*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó. 203–213.
- Szathmári István 2004. *Stilisztikai lexikon. Stilisztikai fogalmak magyarázata szépirodalmi példákkal szemlélítve*. (A Magyar nyelv kézikönyvei 7) Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Szende Aladár 1985. Pongyola stílus. In Grétsy László – Kovalovszky Miklós (főszerk.) *Nyelvművelő kézikönyv 2: L–Zs*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 520–525.
- Szerdi Ilona 2018. Szófajtani gyakorlatok netnyelvi példákkal. In Lőrincz Gábor – Lőrincz Julianna – Simon Szabolcs (szerk.) *A magyar mint anyanyelv, kisebbségi és idegen nyelv oktatási kérdései és oktatási segédletei*. Komárom: Selye János Egyetem. 238–248.
- Sziklai Lászlóné 1986. Terpeszkednek vagy körülírnak? *Magyar Nyelvőr* 110/3:268–273.
- Tóth Etelka 2014. Korpusznyelvészet és a tankönyvek. In Lőrincz Julianna – Simon Szabolcs – Török Tamás (szerk.) *Tanulmányok a tankönyvkutatás feladatairól, módszereiről*. Bratislava: Terra. 81–103.

Ward, Gregory L. – Julia Hirschberg 1991. A pragmatic analysis of tautological utterances. *Journal of Pragmatics* 15/6:507–520. doi:10.1016/0378-2166(91)90109-B.

A szerzőről

Schirm Anita Junior Prima díjas nyelvész, a Szegedi Tudományegyetem Magyar Nyelvészeti Tanszékének adjunktusa. Fő kutatási területe a diskurzuselemzés, különösen a diskurzusjelölők története és szinkrón státusa.

Elérhetősége: schirmanita@gmail.com

[mi[ti[ők]]]

Interpretációs és egyeztetési félhálók a névmások leírásában

Szécsényi Tibor

SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék

Kovács Viktória

SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola

Bús Ivett Virág

SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék

Összefoglaló

A tanulmány a Maleczki (1995)-ben a főnévi kifejezések interpretációjának leírásánál használt félhálós strukturált modellt terjeszti ki a személyes névmások interpretációjának leírására. Megállapítja, hogy a különböző személyes névmások által referált atomi és plurális entitások a teljes interpretációs félháló hierarchikusan elhelyezkedő részfélhálóit alkotják, illetve hogy a tegező és a magázó formák, illetve az *az/azok* mutató névmások nem illeszthetők be szervesen ebbe a struktúrába. A tanulmány második részében az interpretációs félhálók homomorf egyszerűsített változatával a magyar alanyi egyeztetési jelenségeket magyarázza, kitérve a vegyes szám- és személyjegű koordinációk egyeztetési tulajdonságaira, illetve a visszaható névmások és azok antecedensei közötti egyeztetési jelenségeket írja le. A vegyes koordináció során kialakuló alanyi egyeztetési jegy, illetve a visszaható névmási alak meghatározásához ezekben az egyeztetési félhálóknak a legkisebb felső korlát félhálóműveletet alkalmazza.

Kulcsszavak: strukturált modell, interpretációs félháló, exkluzív és inkluzív névmás, duális névmás, egyeztetési félháló, személyes névmás, visszaható névmás, vegyes egyeztetés

1. Bevezetés

A természetes nyelvek leírása során arra törekszik a kutató, hogy a nyelvnek, a nyelvtudásnak egy modelljét alkossa meg. Ezek a modellek lehetnek teljesen vagy csak részlegesen formalizáltak. A formalizálás teszi lehetővé, hogy a használt fogalmakat, összefüggéseket, módszereket pontosan, egyértelműen fogalmazhassuk meg, illetve a választott formalizmus segíthet az összefüggések megtalálásában is, vezeti a kutató kezét, kiemel bizonyos részleteket.

A nyelvi kifejezések jelentésének a leírása során gyakran használunk matematikai modelleket, melyek olykor csak egyszerű halmazelméleti modellek, máskor viszont olyan modell megalkotására van szükség, amelyben a modell alapjául szolgáló elemek nem csak rendezetlen elemei egy halmaznak, hanem valamilyen struktúrába rendeződnek. Ebben a tanulmányban ilyen strukturált modellek használatát vizsgáljuk meg, nevezetesen a félháló struktúrát, és megnézzük hogyan lehet szemantikai és szintaktikai jelenségek leírására használni.

A magyar nyelvben a főnévi kifejezések interpretációjának a leírására Maleczki (1995) használt félhálós modellt. A használt elméleti háttér bemutatása után először ezt a főnévi interpretációs félhálós modellt terjesztjük ki a névmások, elsősorban a magyar személyes névmások interpretációs tulajdonságainak a leírására. Ezenkívül azonban megmutatjuk azt is, hogy az interpretációs félháló segítségével más névmási rendszerek leírása is elképzelhető, a világ nyelveiben megfigyelhető más névmási struktúrák interpretációs tulajdonságai is feldolgozhatóak.¹ A dolgozat második részében megvizsgáljuk, hogy ennek a reprezentációnak egy bizonyos értelemben leegyszerűsített változatával hogyan lehet egy szintaktikai jelenséget, az alanyi egyeztetést és a visszaható névmások antecedensükkel való egyeztetését leírni.

A dolgozat alapjául Bús Ivett Virág szakdolgozata szolgált (Bús 2019), annak újrarendelt, továbbfejlesztett változatát olvashatják most. A tanulmány így azt is bemutatja, hogy a tudományos gondolatok kutatók nemzedékein keresztül is továbbélhetnek, a tudományos gondolkodásmód témavezetőről hallgatóra, majd annak témavezetőjére hagyományozódik.

2. Elméleti hátterek

2.1. Félhálók

Hogy egyértelműek legyenek a későbbiekben használt fogalmak, ebben a szakaszban néhány szót ejtünk a félhálóról, algebrai struktúrákról, relációkról és műveletekről, megadjuk a fogalmak definícióit.²

A félhálóknak két, egymással egyenértékű meghatározását lehet adni, az egyiket egy halmazon értelmezett relációval, a másikat a halmazon értelmezett művelettel. A két definiálási mód egyenértékű, az egyik definícióból le lehet vezetni a másik által használt fogalmakat, és fordítva is, ezért a tanulmányban hol relációként, hol műveletként hivatkozunk a halmazt strukturáló tulajdonságra.

Legyen \leq az adott H halmazon értelmezett gyenge rendezési reláció, azaz olyan reláció, amely reflexív, tranzitív és antiszimmetrikus!³

- (1) A (H, \leq) rendezett halmazt *félhálónak* nevezzük, ha H tetszőleges kételemű $\{a, b\}$ részhalmazának van legkisebb felső korlátja, ahol $d \in H$ felső korlátja $\{a, b\}$ -nek akkor és csak akkor, ha $a \leq d$ és $b \leq d$, és a legkisebb felső korlát a felső korlátok legkisebbike, azaz $c \in H$ a legkisebb felső korlátja $\{a, b\}$ -nek, ha tetszőleges d felső korlát esetén $c \leq d$. (Gyuris–Varasdi–Maleczki 2006: 170)

¹ Jelen tanulmányban nem kívánjuk a főnévi csoportok interpretációját teljes mértékben tárgyalni, elsősorban a névmásokra fókuszálunk. Ennek megfelelően csak a Maleczki (1995)-ben használt interpretációs struktúrára építünk, vagyis a főnévi csoportok interpretációit (atomi vagy plurális) entitásokként, vagyis nulladrendű predikátumként képzeljük el, nem pedig tulajdonsághalmazokként, másodrendű predikátumként (l. pl. Barwise–Cooper 1981). A névmások szempontjából egyszerűbb és elegendő az atomi interpretáció, másrészt viszont a két módszer egyenrangú (l. Maleczki 1995: 200–201).

² Részletesebb leírásokat lásd például Partee–Ter Meulen–Wall (1990)-et vagy Gyuris–Varasdi–Maleczki (2006)-ot.

³ reflexivitás: $\forall x \in H: x \leq x$; tranzitivitás: $\forall x, y, z \in H: (x \leq y \wedge y \leq z) \rightarrow x \leq z$; antiszimmetrikusság: $\forall x, y \in H: (x \leq y \wedge y \leq x) \rightarrow x = y$

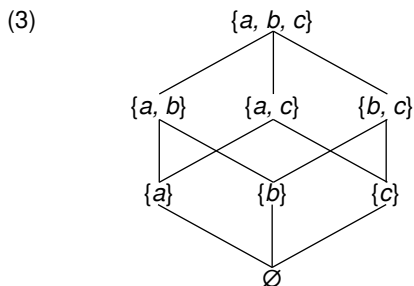
Ha a halmaz két eleme a félhálón értelmezett relációban áll egymással ($a \leq b$), akkor azt mondjuk rájuk a későbbiekben, hogy az egyik *dominálja* a másikat (b dominálja a -t).

Legyen \oplus az adott H halmazon értelmezett művelet!

- (2) A $\langle H, \oplus \rangle$ egyműveletes algebrai struktúrát *félhálónak* nevezzük, ha \oplus kommutatív, asszociatív és idempotens.⁴ (Gyuris–Varasdi–Maleczki 2006: 169)

A két definíció egyenértékű, hiszen a rendezési félháló két elemének legkisebb felső korlátjának a meghatározását tekinthetjük a halmazon értelmezett műveletnek, ami viszont mindig kommutatív, asszociatív és idempotens lesz. Egy félhálóművelet alapján pedig létrehozhatunk egy olyan rendezési relációt, ami megfelel rendezési félháló kritériumainak: $x \leq y : \Leftrightarrow x \oplus y = y$.

A legegyszerűbb példát a félháló struktúrára egy háromelemű $\{a, b, c\}$ halmaz hatványhalmazán, vagyis a részhalmazainak a halmazán értelmezett \subseteq „részhalmaz” reláció, illetve \cup „unió” művelet adja. A félhálókat gyakran ún. Hasse-diagrammal adjuk meg:

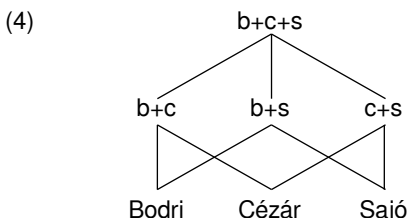
2.2. A magyar főnevek és főnévi csoportok félhálós interpretációja Maleczki (1995) alapján

A főnevek és főnévi kifejezések interpretációját Landman (1989a; 1989b) és Link (1991) munkáira támaszkodva Maleczki (1995) egy olyan modellben adta meg, amelyben nem pusztán individuumok találhatók, hanem az individuumokat egy félhálós rendező struktúrált modellben. Ekkor a modellnek nem csak atomi, individuális vagy szinguláris elemei vannak, hanem ezenkívül duális, plurális elemei is.⁵ Ezek a modellbeli entitások, az atomiak és a plurálisok egyaránt, félháló algebrai struktúrát alkotnak, mégpedig az atomi elemek halmazának a hatványhalmazán (részhalmazainak a halmazán) értelmezett „részhalmaz” reláció szerinti rendezésnek megfelelően: a duális entitások a kételemű halmazoknak feleltethetők meg, a triálisok a háromelemű halmazoknak stb. Az egyes főnevek interpretációja ennek a teljes, individuumokra épülő félhálónak a zárt részfélhálói a modellben. A *kutya* főnév interpretációját egy olyan modellben, ahol három kutya tulajdonságú atomi

⁴ kommutativitás: $\forall x, y \in H: x \oplus y = y \oplus x$; asszociativitás: $\forall x, y, z \in H: (x \oplus y) \oplus z = x \oplus (y \oplus z)$; idempotencia: $\forall x \in H: x \oplus x = x$

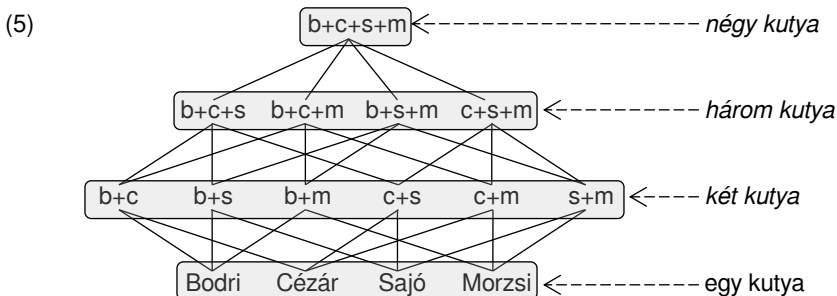
⁵ A tanulmányban itt és a későbbiekben is kizárólag atomos, vagyis megszámlálható kifejezésekkel foglalkozunk, a nem megszámlálható, pl. anyagneves kifejezésekkel nem.

individuum található, *Bodri*, *Cézár* és *Sajó*, a következő Hasse-diagrammal ábrázolt félhálóként adhatjuk meg (Maleczki 1995: 206):

ahol a *Bodri*, *Cézár* és a *Sajó* az atomi entitások, a *b+c*, *b+s*, *c+s* és a *b+c+s* pedig a plurális entitások. A *kutya* interpretációs félhálóján és a teljes strukturált modell félhálóján is értelmezhető továbbá egy additív művelet, amely a hatványhalmazon értelmezett halmazunió művelettel egyenértékű; ez az additív művelet a félhálón a legkisebb felső korlát műveletként értelmezhető.⁶

A főnevek interpretációs félhálója (lásd (5), (Maleczki 1995: 218)) a főnévvel alkotott főnévi kifejezések interpretációjánál referálási tartományként szolgál: a főnévvel egy főnévi csoportot alkotó determinánsok a főnévi interpretációs félháló egy részhalmazát jelölik ki, amelynek elemei a determináns által specifikált módon a főnévi csoport lehetséges interpretációiként szolgálhatnak a modellben. Maleczki (1995) végigvesz néhány determinánst a magyar nyelvből, és jellemzi őket referálási tartományuk és referálási módjuk alapján.

Az *egy* determinánst tartalmazó főnévi csoport referálási tartománya a főnév interpretációs félhálójának az atomi elemeit tartalmazza, és a referálási módja diszjunktív (Maleczki 1995: 216). Ebben az esetben megkülönböztethetünk megengedő és kizáró diszjunkciót: az első esetben az *egy* határozatlan névelős főnévi kifejezés interpretációját kapjuk, azaz akkor lesz igaz az *egy kutya ugat* mondat, ha *legalább* az egyik atomi entitás rendelkezik az *ugat* tulajdonsággal, míg az utóbbi esetben az *egy* számneves főnévi csoport interpretációjával állunk szemben, azaz az iménti mondat csakis akkor lesz igaz, ha *pontosan* az egyik atomi entitás rendelkezik az

⁶ Az additív atomos félhálónak van legfelső eleme (*b+c+s*), de nincs legsós eleme. Mint látni fogjuk, a főnévi csoportok interpretációjaként ezen félháló elemeinek egyes részhalmazai szolgálnak, és bár van olyan főnévi kifejezés (pl. *egy kutya sem*), aminek a referálási tartománya üres, ez az üres halmaz nem a félhálóban jelenik meg, mint legsós elem, hanem a hatványhalmazban.

adott tulajdonsággal, a többi nem. Hasonlóan, az n tőszámnévvel ellátott főnévi kifejezés esetében ($n \in \{\text{kettő, három, négy} \dots\}$) az n -áris entitások tartoznak a főnévi csoport referálási tartományába, és a referálás módja kizáró diszjunkció.

A határozatlan névelőhöz és a számnevekhez hasonlóan adta meg néhány más determinánst tartalmazó főnévi kifejezés interpretációját is: a *néhány* determináns referálási tartománya a főnévi félháló nem atomi elemeit tartalmazza, a referálás módja pedig diszjunktív (Maleczki 1995: 219); a *sok*, illetve *kevés* determinánsos főnévi kifejezések referálási tartománya azokra az elemekre terjednek ki, amelyek aritása egy meghatározott mértéket meghalad, illetve azt nem éri el, a referálási módjuk diszjunktív (Maleczki 1995: 220–221); a *minden* determinánst tartalmazó főnévi csoport referálási tartománya pedig a főnév interpretációs félhálójának a maximális eleme (Maleczki 1995: 228).

A Maleczki (1995) által bemutatott főnévi interpretációs rendszerben a modell elemeinek a strukturáltsága miatt nemcsak a főnevek interpretációit lehet össze-hasonlíthatóan és átláthatóan megadni, hanem a főnevekre épített főnévi csoportok interpretációit is, és így a determinánsok viselkedése is jobban értelmezhető, leírható a modell segítségével. A többes számú kifejezések, illetve a több entitásra referáló kifejezések is ugyanabban az elméleti keretben adhatóak meg mint az interpretációs félháló meghatározott részei.

Bár Maleczki a tanulmányának címében a főnevek és a determinánsok interpretációját ígéri, a tulajdonnevek interpretációjáról is ejt pár szót, miszerint „bármely tulajdonnév denotációja egyszerűen az objektumstruktúra egy-egy atomjának felel meg” (Maleczki 1995: 210). Látható, hogy olyan algebrai szemantikai modellt adott meg, amelyben a nevek modellbeli megfelelője, interpretációja egy-egy individuum, entitás, de a strukturált modellt úgy is fel lehetett volna építeni, hogy ott a nevek másodrendű predikátumként viselkedjenek, vagyis az interpretációjuk egy-egy tulajdonsághalmaz legyen. Azonban sem Maleczkinél, sem a jelen tanulmány szempontjából nem szükséges az ismertetett egyszerűbb modelltől eltérni. Az egyszerűbb strukturált modellben Maleczki a kollektív-disztributív olvasatokat sem kezeli, ezzel kapcsolatban érdemes áttanulmányozni Simkó (2015)-öt.

A tulajdonnevek interpretációja azt is megmutatja nekünk, hogy Maleczki nem csupán a főnévi denotáció strukturált ábrázolásaként képzi a modelljét, hanem úgy, hogy minden referáló kifejezés referenciája egy komplex félháló struktúrába szerveződik. A tulajdonnevek denotációja ennek a komplex félhálónak az atomi elemei, a főnevek denotációi pedig a komplex félháló részfélhálói. A modell, a félháló struktúra illetően kiterjesztése lehetővé teszi számunkra, hogy más referáló kifejezések interpretációját is elhelyezhessük ebben a interpretációs félhálóban. Ebben a dolgozatban azt a célt tűztük ki, hogy a személyes és visszaható névmásokhoz is megadjunk egy olyan félháló struktúrát, amely segít megfogalmazni a névmások referencialitási tulajdonságainak az általános jellemzőit.

2.3. Névmások

A névmások csoportja alaktani szempontból egységességet mutat, ezért zárt szóosztálynak tekintjük, funkció és jelentés szempontjából azonban nem viselkednek egységesen, éppen ezért a névmások csoportja több szempont alapján is alcsoportokra osztható.

A kifejezések jelentésének megadásához minden esetben figyelembe kell venni a kifejezés kontextusát. Ez a névmásokra fokozottan igaz, hiszen nem rögzítetten utalnak konkrét világbeli dolgokra, mint a nevek. A névmások jelentésének megadásához a kontextuson túl figyelembe kell venni az adott névmás funkcióját is. Funkció alatt két dolog érthető, egyrészt a névmás nyelvtani funkciója, amely alapján funkcionális alcsoportokra osztható (személyes-, visszaható-, mutató- stb.) (Kugler–Laczkó 2000), másrészt a névmás kontextusban betöltött szerepe (koreferencia, deixis, halmazreferencia) (Laczkó 2004; 2005).

A szemantikai elméleti keretek a névmások jelentését legtöbbször a szövegben betöltött szerepük alapján határozzák meg, így azok a névmások, amelyek a szövegelőzményben antecedenssel rendelkeznek, kötött változóként jelennek meg az antecedensükkel összeindexelve, azok a névmások pedig, amelyek nem rendelkeznek antecedenssel, a szövegelőzményben szabad változóként értelmezhetők egy dinamikus elméleti keretben.

Jelen tanulmányban a személyes-, mutató- és visszaható névmások interpretációjára teszünk kísérletet úgy, hogy kizárólag a névmáson morfológiailag jelölt információkat vesszük figyelembe, tehát nem célunk meghatározni a névmások konkrét világbeli referensét.

A névmások által hordozott információk elsősorban a szám és személyjegyekből tevődnek össze. Az egyes szám első személy jelöli például a kontextusban a mindenkori beszélőt, az egyes szám második személy pedig a hallgatót, tehát a kommunikációban résztvevő individuumokat. A további személyjegyek és morfológiai információk további szituációkat előfeltételeznek, tanulmányunkban ezeknek a modellezésére teszünk kísérletet.

3. A félhálós interpretáció kiterjesztése a névmásokra

A következőkben tehát azt próbáljuk meg leírni, hogy a névmások, névmási rendszerek denotátuma hogyan adható meg egy félhálós struktúra segítségével. Nem törekszünk az összes névmás kimerítő leírására, csupán példákon mutatjuk be, hogy milyen lehetőségek és problémák adódhatnak a leírás során. Csak a mondatban önállóan szereplő névmásokat vizsgáljuk, nem foglalkozunk a más főnévi csoportokban megjelenő névmásokkal, így például a határozott névelő előtti mutató névmással (*ez a két fiú*) vagy az alany esetű birtokos névmással (*az ő kalapjuk*), amely névmások alakját nem csak a referenciájuk határozza meg, hanem a főnévi csoporton belüli szintaktikai, egyeztetési folyamatok is befolyásolják. Nem térünk ki továbbá a névmások különböző alakváltozatainak a magyarázataira sem (*vele* vs. *ővele*).

Az interpretációs félháló egy additív atomos félháló lesz, legalsó elem nélkül,⁷ melyben az atomok az egyedi entitások lesznek, a nem atomi elemek pedig a többes entitások. Feltételezzük, hogy a névmási referáló kifejezés típusát más grammatikai vagy kontextuális hatások határozzák meg, azt azonban, hogy a megadott típusú névmásból melyik példány kerül kimondásra, vagyis hogy melyik névmási kifejezéssel tudunk az adott referenciájú entitásra utalni, a referenciális struktúrában

⁷ A félhálónak a 6. lábjegyzetben leírtak szerint nincs legalsó eleme. Ugyan van olyan névmás (*senki*, *semmi*) aminek az interpretációja egyetlen individuumra sem utal, de éppen ezért nem is kell a modellbe referenciával nem rendelkező, absztrakt entitást fölvenni.

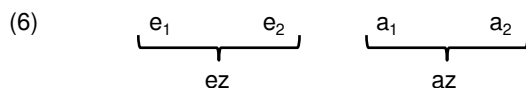
elfoglalt pozíciójából olvasható le. Például abban a szituációban, amelyben Hugó és én vacsorázunk, az ezt kifejező mondatban a Hugóra és a rám utaló névmási kifejezésnek alany esetű személyes névmásnak kell lennie, de hogy a magyar nyelvben rendelkezésre álló alany esetű személyes névmások közül a *mi* névmás kerül a mondatba (*Mi vacsorázunk*), már csak az alany esetű személyes névmási interpretációs félháló alapján kapjuk meg: az én+Hugó duális entitásra csak ezzel tudunk referálni.

Módszerünk a következő: feltételezzük, hogy a modellben az aktuális diskurzusban elérhető atomi entitásokra épülő additív félháló struktúrát találunk. Ezeket az atomi elemeket a vizsgált névmási rendszernek megfelelő tulajdonságok alapján csoportokra osztjuk. Ezután megvizsgáljuk, hogy a félháló különböző csomópontjai által jelölt entitásokra a névmási rendszer melyik elemével tudunk referálni. Azt várjuk, hogy a referáló névmás választását egyértelműen meghatározza, hogy melyik atomi entitások összegeként, legkisebb felső korlátjaként áll elő a vizsgált entitás. Ezután megfogalmazzuk a referáló névmás választásának a szabályszerűségeit.

Ugyanannak a névmástípusnak a különböző esetű változatait nem vizsgáljuk, feltételezzük, hogy az esettől eltekintve ugyanúgy jellemezhetőek.

3.1. Mutató névmások

A magyarban a mutató névmásoknak négy alakja van, a közelre és a távolra mutató névmások, azaz a proximális és disztális demonstratívumok lehetnek egyes, illetve többes számúak: *ez, ezek, az, azok*. Ezek közül az *ez* és az *az* referál atomi entitásra.⁸ Ahhoz, hogy az összes lehetséges plurálisentitás-típust meg tudjuk vizsgálni, a modellünkben legalább két *ez*-zel és két *az*-zal referálható atomi entitásnak szerepelnie kell: e_1, e_2, a_1, a_2 :

Az ezekből az atomi elemekből összeállított plurális entitások esetében azonban nem egyértelmű, hogy melyik mutató névmással tudunk rá utalni, sőt az atomi entitásokra referáló névmások sem stabilak a diskurzus kisebb egységeiben sem:

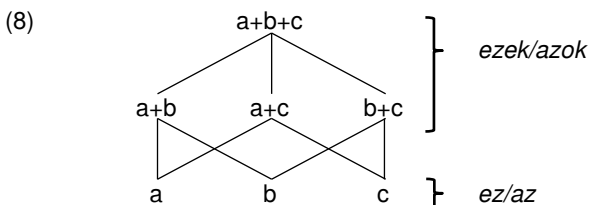
- (7) (könyvekre mutatva)
- Ezt_{e1} és azt_{a1} Amáliának adom, ezt_{e2} és azt_{a2} pedig neked. Ezeket_{e1+a1} ő fogja átnézni, azokat_{e2+a2} pedig te.
 - Ezt_{e1} idén olvastam, ezt_{e2} pedig tavaly, de ez_{e1/e2} jobban tetszett, mint az_{e1/e2}.

Látható, hogy a mutató névmásoknál a közelre, ill. távolra mutató szituáción belül, tagmondatról tagmondatra is változhat (lásd Tóth–Csatár 2014; Csatár–Tóth 2015). Továbbá a plurális entitások esetében nem csak az őt alkotó atomi entitások tulajdonságai határozzák meg a névmási alak választását, vagyis a mutató névmás

⁸ Itt most természetesen az önállóan álló mutató névmásokra kell gondolni; a főnévi csoporton belüli, determináns-szerű használat esetén a mutató névmás számban a főnévi fejjel egyeztetődik, függetlenül a referencia számosságára: *ez/*ezek a két fiú*.

alakját, amivel egy atomi vagy plurális entitásra tudunk referálni, nem az entitás interpretációs félhálóban elfoglalt helye határozza meg. Természetesen a közelre és távolra mutató névmások közötti választás nem véletlenszerű, több tényező is befolyásolja azt: a relatív távolság, a beszélő, a hallgató és a referált entitás közötti közös figyelmi jelenet megléte, illetve mutató gesztus jelenléte is (Tóth 2019), de csak befolyásolják azt, nem meghatározzák.

A mutató névmások tehát nem alkotnak olyan interpretációs félhálót, mint amelyet első pillanatban gondolhattunk, vagy legalábbis nem olyan gazdagot. A mutató névmási félháló így nem tudja megjósolni a közelre és a távolra mutató névmások használatát, csak azt, hogy ha valamire mutató névmással utalunk, akkor egyes számú vagy többes számú névmással tehetjük-e ezt:

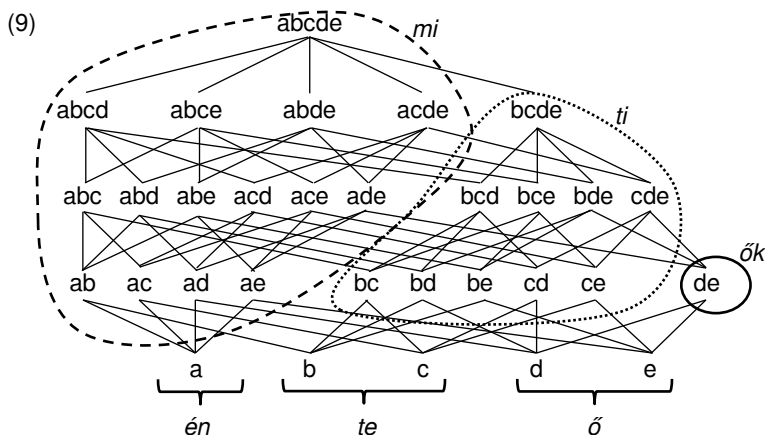
3.2. Személyes névmások

A személyes névmások interpretációs struktúrájába hat névmást kell elhelyezni, három egyes számút (*én*, *te* és *ő*), és három többes számút (*mi*, *ti* és *ők*). A későbbiekben megvizsgáljuk, hogy hogyan lehet az itt következő leírást kiterjeszteni más névmásokra is, mintha azok is személyes névmások lennének: a 3.2.1. szakaszban a tegező és magázó alakokat vizsgáljuk meg, az 3.2.2. szakaszban az élettelen dolgokra referáló harmadik személyű *az*, *azok* mutató névmások rendszerbe vonhatóságát is tárgyaljuk.

Tekintsük a (9) példában látható SL_{pp} (semi lattice of personal pronouns) személyes névmási interpretációs félháló atomi elemeit! Ezekre az egyes számú személyes névmásokkal tudunk utalni, ezek személyjegyei lesznek az atomi entitások tulajdonságai: *a* első személyű, *b* és *c* második személyű, illetve *d* és *e* harmadik személyű entitások. Ha a plurális entitásoknál az atomi entitások összes lehetséges kombinációját meg akarjuk vizsgálni, akkor legalább 5 atomra lesz szükségünk: feltételezzük, hogy egy első személyű entitásunk van,⁹ ezt kell tudnunk kombinálni legalább egy második és egy harmadik személyű entitással, illetve a második és a harmadik személyűeket is egymással. Továbbá előfordulhat, hogy több második személyű entitás is szerepel a diskurzusuniverzumban, mint ahogy több harmadik személyű is. Így összesen minimálisan egy első, kettő második és kettő harmadik személyű atomra van szükség a modellben, hogy valamennyi lehetséges plurális kombinációt szemléltethessük.

Öt atomi entitásból tíz duális entitást, ugyanennyi triális entitást, öt négyindividuumos és egy ötindividuumos entitást lehet képezni, a (9) ábrán is látható módon:

⁹ További lehetőségekről lásd a 3.4. szakaszt.

A 31 elemből álló SL_{pp} félháló izomorf az $\{a, b, c, d, e\}$ halmaz hatványhalmazán értelmezett *részhalmaza* reláció, vagy az *unió* műveletek által definiált félhálólal.

A félhálóban levő plurális elemekre a többes számú személyes névmásokkal tudunk utalni. Mindegyik plurális entitáshoz egyértelműen meghatározható, hogy melyik névmás referál rá, a három csoportra osztott plurálisokra a három névmással: a szaggatott vonallal elkerített entitásokra a *mi* névmással, a pontozott vonallal elkerítettet a *ti* névmással, a folytonos vonallal elkerítettet pedig az *ők* névmással.

Megfigyelhető, hogy a különböző többes számú névmások referensei aszimmetrikusan oszlanak meg a referálási hálóban: sokkal több entitásra referálhatunk *mi* névmással, mint *ti*-vel vagy *ők*-kel. Megfigyelhető továbbá, hogy az *ők* entitások mindegyikéhez¹⁰ találhatunk egy azt domináló elemet a *mi* és a *ti* entitások között, ugyanígy bármely *ti*-elemet dominál egy *mi*-beli elem, fordítva viszont soha, a *mi*-vel referálható elemek egyikét sem dominálja *ti* vagy *ők*, illetve a *ti*-beli elemeket sem dominálja *ők* egyetlen eleme sem.

Az interpretációs félháló atomi elemei és a különböző névmással referált plurális entitások közötti kapcsolatot is érdemes szemügyre venni. Azok a plurális elemek, amelyekre a *mi* névmással referálunk, mind dominálják az első személyű atomi elemet, míg a többi plurális elem egyike sem. Hasonlóan, a *ti* névmással referálható plurális elemek mindegyike dominálja a második személyű atomi entitások valamelyikét, az *ők* által referáltak pedig nem. Ez és az előző bekezdésben foglaltak alapján az interpretációs félháló azon nem atomi elemeit, amelyekre a *mi* névmással referálunk, első személyű plurális entitásoknak nevezhetjük, azokat, amelyekre *ti* névmással referálunk, második személyű plurális entitásoknak, míg a maradékot harmadik személyű plurális entitásoknak nevezzük.

A teljes személyes névmási interpretációs hálóban részfélhálót alkotnak az első személyű plurális elemek: bármely két elemére nézve zárt a félhálón értelmezett

¹⁰ A (9) példában csak egyetlen ilyen plurális entitás található, több harmadik személyű atomi entitást figyelembe véve azonban ebből is több lenne.

additív művelet. Ugyanúgy részfélhálót kapunk, ha az első személyű plurális elemekhez hozzávesszük az első személyű atomi elemet is – ez a megfigyelés megerősíti ezeknek az elemeknek az egységes, első személyű entitásként való kezelhetőségét. Ezt a részfélhálót első személyű struktúrának nevezzük: SL_1 .

Az első személyű elemek elhagyásával szintén egy, az additív műveletre zárt részfélhálót kapunk. Ebben szintén zárt részfélhálót kapunk a második személyű plurális entitásokat kiválasztva, amit a második személyű atomi elemekkel kiegészítve megkapjuk a második személyű entitások struktúráját: SL_2 .

Hasonlóan definiálhatjuk a harmadik személyű entitások félhálóját is: SL_3 .

A három részfélhálóban megtalálható atomi elemeket eddig a személyjegyükkel mint tulajdonsággal különböztettük meg. Mivel a személyes névmásokat az általuk referált individuumok diskurzusbeli vagy pragmatikai szerepei által különíthetjük el, nem pedig a grammatikai, formális személyjegyeik alapján, a továbbiakban egy ilyen alapú osztályozást is bevezetünk az atomi entitások számára, két bináris jegy segítségével. Az első személyű atomi entitást *beszélő* tulajdonságúnak tekintjük ([beszélő +]), míg a másik kettőt ezzel a tulajdonsággal nem rendelkezőnek ([beszélő –]). Az első és második személyű atomi entitások pedig formálisan résztvevői a diskurzusnak, beszélő és címzett, ezért őket a *résztvevő* tulajdonsággal rendelkezőnek tekintjük ([résztvevő +]¹¹), szemben a diskurzusban nem résztvevő harmadik személyű entitással ([résztvevő –]). Így a három egyes számú névmást, illetve az általuk referált atomi entitásokat a következőképpen jellemezhetjük:

(10)	<i>én</i>	a	[beszélő +; résztvevő +]
	<i>te</i>	b	[beszélő –; résztvevő +]
	<i>te</i>	c	[beszélő –; résztvevő +]
	<i>ő</i>	d	[beszélő –; résztvevő –]
	<i>ő</i>	e	[beszélő –; résztvevő –]

Ezek után már meg tudjuk fogalmazni a magyar többes számú személyes névmások interpretációjára vonatkozó szabályokat is:

- (11) A modell egy *e* entitására a *mi* többes szám első személyű személyes névmással referálhatunk akkor és csakis akkor, ha *e* olyan plurális entitás, ami dominál legalább egy [beszélő +] jegyű atomi entitást.
- (12) A modell egy *e* entitására a *ti* többes szám második személyű személyes névmással referálhatunk akkor és csakis akkor, ha *e* olyan plurális entitás, ami nem dominál egyetlen [beszélő +] jegyű atomi entitást sem, de dominál legalább egy [résztvevő +] jegyű atomi entitást.
- (13) A modell egy *e* entitására az *ők* többes szám harmadik személyű személyes névmással referálhatunk akkor és csakis akkor, ha *e* olyan plurális entitás, ami kizárólag [beszélő –] jegyű atomi entitásokat dominál.

A személyes névmások interpretációs félhálójában az első személyű félháló, a második személyű és a harmadik személyű félháló hierarchiába rendeződik. A rendezés alapjául az a korábbi megfigyelés szolgál, hogy bármilyen $n > m$ esetén SL_m

¹¹ Résztvevőnek tekintjük, függetlenül attól, hogy a beszélő által elmondott tartalmat csak a címzett hallgatja-e, vagy más is, illetve attól, hogy valójában a hallgató-e a valódi címzett.

valamennyi elemét dominálja SL_n valamely eleme, SL_n egyetlen elemét sem dominálja semelyik SL_m -beli elem. Ezt könnyű belátni, hiszen SL_m maximális elemét ha összeadjuk az SL_{pp} -n értelmezett művelettel egy SL_n -beli atomi entitással, akkor SL_n -beli elemet kapunk, SL_m maximális eleme pedig az összes SL_m -beli elemet dominálja. A kapott hierarchia tehát a következő:

$$(14) \quad SL_1 > SL_2 > SL_3$$

3.2.1. Tegező és magázó névmások

A magyar nyelvben nemcsak a *te* és *ti* második személyű névmásokat találhatjuk, hanem az *ön* és az *önök* magázó névmásokat is. Ezek egyeztetési szempontból harmadik személyűnek látszanak, hiszen alanyi pozícióban az ige velük harmadik személyű alakot vesz fel:

- (15) a. Ön szépen énekel/*énekel sz.
b. Önök szépen énekelnek/*énekeltek.

Referencialitás szempontjából azonban inkább a második személyű entitások felelnek meg nekik, az *ön* névmás referense [résztvevő +] jeggyl rendelkezik. Az *önök* többes számú névmás referensei pedig az előző szakaszban ismertetett vizsgálatoknak megfelelően szintén a második személyű *ti* referenseihez hasonlóan viselkedik, dominálják SL_3 elemeit:

- (16) a. *Te/ti* és *Amália* tegnap énekeltek. $Ti_{te/ti+Amália}$ nagy sikert arattatok.
b. *Ön/önök* és *Amália* tegnap énekeltek. $Önök_{ön/önök+Amália}/*ők_{ön/önök+Amália}$ nagy sikert arattak.

Az SL_1 első személyű interpretációs félháló plurális elemei azonban dominálják a magázó névmások referenseit:

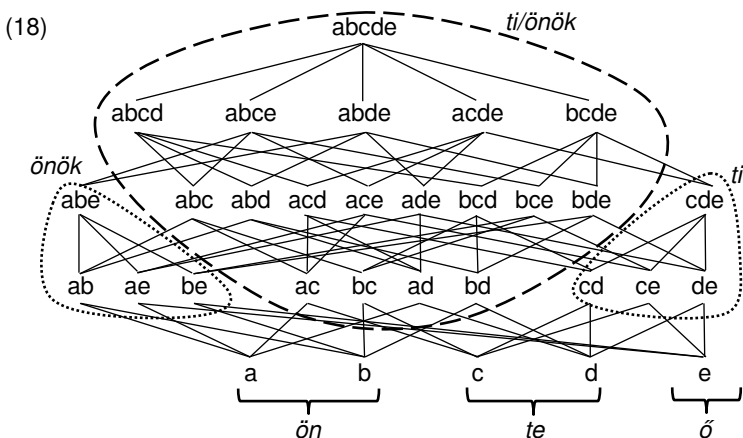
- (17) *Én* és *ön/önök* tegnap énekelünk. $Mi_{én+ön/önök}/*önök_{én+ön/önök}$ nagy sikert értünk/*érték el.

A résztvevő de nem beszélő atomi entitások esetében egyértelműen eldönthető, hogy melyik második személyű entitásra referálunk tegező névmással, és melyikre magázóval. A beszélő legalábbis tisztában van a tegezett és magázott individuumok eloszlásával, normál beszédhelyzetben nem keveri az alakokat. Ezek alapján az interpretációs félhálóban a második személyű atomi entitásokat egy újabb tulajdonság mentén kétfelé oszthatjuk, vannak magázó névmással referálható atomi elemek: [formális +]; és vannak tegező névmással referálható atomi elemek: [formális –].

A tegező és a magázó névmások referensei tehát az SL_2 második személyű entitások félhálóján osztoznak. Két magázó névmással referált és két tegező névmással referált atomi entitást, valamint egy harmadik személyű atomi entitást alapul véve a (18)-ban látható SL_2 struktúrát kapjuk:

A félhálóban két pontozott vonallal körberajzolt tartomány van: a bal oldali a csak [formális +] tulajdonságú második személyű entitásokból építkező plurális entitásokat tartalmazza, ezekre az *önök* névmással referálhatunk, míg a jobb oldali a csak [formális –] tulajdonságú második személyű entitásokból építkező plurális entitásokat tartalmazza, amikre viszont a *ti* névmással referálhatunk. A legtöbb plurális második személyű entitást tartalmazó, szaggatott vonallal elkerített félháló-rész elemeiről

azonban nem lehet egyértelműen eldönteni, hogy a tegező vagy a magázó többes számú névmással lehet-e utalni. Ezek a plurális entitások egyszerre dominálnak formális és nem formális atomi entitásokat is.

Abban a szituációban például, amelyben egy diák beszél a diáktársához (*te*) és a tanárjához (*ön*), a mindkettőjükre utaló személyes névmás többnyire az *önök* lesz. Bár a beszélő mindkettőt megszólítja, de a tekintély miatt a formális alakot választja. Abban a szituációban viszont, amelyben egy tanár beszél a tanárkollégájához (*te*) és egy diákhöz (*ön*), a mindkettőjükre utaló személyes névmás már az informális *ti* a valószínűbb, itt is a magasabb presztízsű hallgató miatt választ megszólítási formát.¹²

Látható, hogy ezekben az esetekben az, hogy a plurális második személyű entitásokra melyik névmással utalunk, nem csak a dominált atomi entitások feltételezett tulajdonságai alapján határozható meg, a névmás választását nem csak a referencialitás befolyásolja, hanem más grammatikai és pragmatikai tényezők. Emiatt a második személyű tegező és magázó névmások viselkedését nem magyarázhatjuk az interpretációs félhálóval, a magázó alakok nem illeszthetők be a személyes névmások interpretációs hálójába.

3.2.2. Mutató névmások a személyes névmási hálóban

A 3.1. szakaszban megtárgyaltuk, hogy a mutató névmásokhoz nem adható komplex referálási háló, mivel a proximális és a disztális demonstratívumok nem köthetők stabilan az atomi és plurális entitásokhoz. Elképzelhető viszont egy olyan egyszerű interpretációs félháló, amelyben a közelre és távolra mutató névmások referensei nem különülnek el egymástól, erre láthattunk példát a (8) példában.

¹² A tanulmány két bírálója vitatta az itt bemutatott szituációkban feltételezett nyelvhasználati mintázatot, azonban mindketten másik helyzetet találtak problémásnak. Ez vagy azt jelenti, hogy eltér az idiolektusuk, és valóban két különböző tegező/magázó stratégiát használnak, vagy – ami valószínűbbnek tűnik – nincs egyértelmű stratégiájuk ezekre a szituációkra, ami viszont azt sugallja, hogy itt nem csak grammatikai és/vagy referenciális tulajdonságok befolyásolják a választást.

Fölmerülhet azonban a kérdés, hogy a mutató névmások nem vonhatóak-e össze a személyes névmásokkal: az egyes számú személyes névmások az élő entitásokra utalnak (19a), a mutató névmások pedig az élettelenekre, mégpedig a harmadik személyű névmáshoz hasonló használatlaltal (19b). Bár ezekben a példákban jól elkülöníthetőek a kérdéses elemek élő és élettelen entitásra utaló változatai, bizonyos esetekben ez nem ilyen egyértelmű (19c). További vizsgálatokat igényel annak pontosabb leírása, hogy milyen feltételek megletekor jelenhet meg csak az egyik vagy a másik alak, illetve hogy mikor van lehetőség mindkettőre, ezzel kapcsolatosan lásd pl. Alberti–Farkas (2018).

- (19) a. Hugó_i elesett, de ő_i/*az_i nem törte el semmijét.
 b. A pohár_i leesett, de az_i/*ő_i nem tört el.
 c. Látom Hugó_i, de az_i/ő_i nem lát engem.

De megfigyelhetjük, hogy bizonyos esetekben nem referálhatunk egy élő és egy élettelen dologra egyszerre egy többes számú névmással, legyen az személyes névmás vagy mutató névmás. A (20) példában az agrammatikalitást nem a két kifejezés tematikus szerepének eltérése okozza, hiszen mindkettő téma, különbség közöttük csak az élő/élettelen jegyben található:

- (20) Ő_i és a kaktusz_j már nem fértek be az eresz alá, ezért *ők_{i+j}/*azok_{i+j} alaposan eláztak.

Ez azt jelenti, hogy azokat az entitásokat, amelyekre személyes és mutató névmással tudunk referálni, nem lehet sem a személyes névmási, sem a mutató névmási interpretációs félhálóban összeadni, vagyis a mutató névmások nem illeszthetők be a személyes névmási félhálóba.

3.3. Visszaható névmások

Idáig két névmástípust vizsgáltunk meg. A mutató névmásokról megállapítottuk, hogy proximális és a disztális névmások a referencia szintjén nem különböztethetőek meg, ennek hiányában pedig csak egy egyszerű, csupán az atomi és a plurális entitások megkülönböztetését lehetővé tevő interpretációs félhálót tudtunk hozzájuk rendelni.

A személyes névmások interpretációja ezzel szemben sokkal árnyaltabb, nem csak az atomi és a plurális entitásokat tudjuk megkülönböztetni benne, hanem a különböző személyű entitásokat is. A szám és személy szerinti megkülönböztetés az individuumok diskurzusban betöltött szerepét tükrözi vissza. Ráadásul a kialakuló félháló strukturális összetétele is érdekes, a különböző plurális entitások meghatározott, aszimmetrikus hierarchiát alkotnak.

A további névmástípusok ezekhez képest nem vezetnek be új interpretációs félháló szerkezetet. Amely névmások referálnak egyáltalán, azok vagy csak az atomi és a plurális entitások megkülönböztetését tudják kifejezni, mint a vonatkozó névmások, vagy nem is egy egész félháló struktúrával kell az interpretációjukat megadni, hanem csak a teljes, individuumokra épülő referenciális félháló egy-egy elemére referálnak, mint az általános névmások.

Valódi strukturált interpretációs félhálóval csupán a visszaható névmások rendelkeznek a személyes névmásokon kívül. A visszaható névmások interpretációs

féhlálója azonban ugyanolyan elvek mentén strukturálódik, mint a személyes névmásoké (lásd a (9) féhlálót), ugyanúgy a beszélő ~ nem beszélő, illetve a résztvevő ~ nem résztvevő tulajdonságokkal lehet az atomi entitásokat megkülönböztetni, és a plurális entitások is ugyanolyan módon épülnek fel az atomiakból.

3.4. Milyenek lehetnének még a névmási rendszerek?

A (9) ábrán látható interpretációs féhlálóban egy első személyű, két második és kettő harmadik személyű atomi entitást feltételeztünk a modellben. Az individuumok számát természetesen növelhetjük, figyelembe vehetnénk több második vagy harmadik személyű atomi entitást. Ekkor a plurális entitások száma is megnövekedne, n atomi entitás esetén $2^n - (n+1)$ többes számú referenst kapnánk.¹³

Az n atomi entitást tartalmazó modellekben a rájuk épülő féhláló szerkezetek izomorfak egymással, a közöttük levő különbség csak úgy jelentkezik, hogy a beszélő és a résztvevő tulajdonságú individuumok számának változásával más plurális entitásokra lehet a *mi*, *ti* vagy az *ők* névmással utalni, vagyis az SL_1 , SL_2 és SL_3 részféhlálók mérete változik meg, de közben a részféhlálók között megfigyelt (11)–(14) összefüggések továbbra is fennállnak.

Eddig csak a második és harmadik személyű atomi entitások számának a változtatását vizsgáltuk, de ezen a ponton fölmerülhet a kérdés, hogy vajon mi történik, ha az első személyű, beszélő tulajdonságú entitások számát növeljük meg, és egyáltalán van-e értelme ezt a lehetőséget megvizsgálni? Lehet-e egyszerre több beszélő is a diskurzusban? Milyen névmással utalhatunk ekkor azokra a plurális entitásokra, amelyek kizárólag [beszélő +] jegyű atomi entitásokat dominálnak?

Előfordulhat persze, hogy egyszerre többen is beszélnek, egymástól függetlenül (mondjuk egymás szavába vágva), de ekkor mindegyik beszélő a saját perspektívája szerint építi fel az interpretációs modelljét, és abban ő az egyetlen beszélő, a többiek nem, így a plurális entitásokra referáló névmások is ennek megfelelően alakulnak. Előfordulhat az is, hogy fizikailag csak egyetlen beszélő van a szituációban, de többen nevében, akaratából beszél: ez a szituáció is leírható a már ismert módzerekkel, egyetlen [beszélő +] jegyű atomi entitás szükséges hozzá. Lehetnek azonban olyan szituációk, amelyekben a modellben a több „beszélő” elképzelhető, és így a több beszélőre utaló névmás alakjának a kérdése is feltehető. Néhány példát mutatunk ilyen szituációra, elsősorban irodalmi példákat.

China Miéville *Embassytown* (2011, magyarul *Konzulváros*) című regényében az úgynevezett doppelék olyan ikrek, akiknek a kölcsönös empátiás képességét mesterségesen úgy megnövelték, hogy egyetlen elmével rendelkezőnek lehetett tekinteni őket, így képessé váltak az idegen lények multimodális nyelvének a használatára. A doppeléket egyetlen személynek tekintették, általában ketjükhez egyszerre beszéltek, és egyes számú névmásokkal utaltak rájuk, és ők is magukra.

Isaac Asimov Alapítvány-trilógiájának negyedik, *Foundation's Edge* című részében (1982, magyarul *Az alapítvány pereme*) szerepel egy bolygó, Gaia, melynek lakói kollektív tudattal rendelkeznek, bár egyéni tudatuk és döntéseik is van. A regényben a szokásos egyes számú névmásokon kívül a kollektív tudat

¹³ Egy n elemű halmaznak 2^n részhalmaza van, ezek az üres halmaz nélkül alkotnak a referenciaális féhlálóval izomorf féhlálót. A plurális elemek halmazához még ebből el kell venni az atomi entitásokat, vagyis az egyelemű részhalmazokat.

különböző plurális részeire a névmások kombinációival referálnak, például *én/mi* amikor a beszélő a teljes kollektíva nevében beszél ('mi mindannyian, és én is'), vagy *én/ő/mi*, amikor egy másik személlyel közös kapcsolatot írnak le ('én és ő, de nem mindannyian').

A *Rick and Morty* című amerikai rajzfilmsorozat *Auto Erotic Assimilation* című részében (2015 s02e03, magyarul: *Felemészítő szerelem*) a címbeli főszereplők találkoznak egy kollektív tudattal (Unity), aki az általa megszállt bolygó összes lakosát irányítja. Ez úgy értelmezhető, hogy van egy irányító én, aki ebben a helyzetben irányítja a többi én-t. A sorozatban a főszereplőkkel való beszélgetése során vagy *mi*-vel vagy *én*-nel reflektál önmagára.

Az *Avengers: Age of Ultron* című filmben (2015, magyarul *Bosszúállók: Ultron kora*) című filmben Ultron egy (gonosz) mesterséges intelligencia, ami több robottestet irányítva áll szemben a Bosszúállók nevű szuperhőscsapattal. Ebben a szituációban a jelenetben jelen levő fizikai megnyilvánulása az ellenfeleihez így szól: *All of you against all of me*. Az *all of me* a többes szám első személyű névmás helyett áll, kifejezve, hogy több [beszélő +] tulajdonságú entitást képvisel. Magyarul ezt talán *mindannyiam*-mal lehetne visszaadni – bár ilyen magyar kifejezés nincs.

Az emberi társadalmakban egyelőre nincs esély kollektív tudat kialakulására, így nem tűnik időszerűnek annak vizsgálata, hogy a csak első személyű atomi entitásokat domináló plurális entitásokra vajon milyen névmással referálhatunk. Azonban már most is vannak olyan helyzetek, amelyekben több szereplőt is ugyanaz a tudat irányít, és így egyszerre több individuumra is első személyű névmással utalhatunk. Ilyen helyzet alakulhat ki például az olyan számítógépes játékoknál, ahol a játékos több karaktert is irányíthat egyszerre, és így azok mindegyikére *én*-nel hivatkozik. A játékokban ezek önálló szereplőként szerepelnek (21ab):

- (21) a. Én vagyok ez a varázsló, és most (én) átkot szórok a sárkányra.
 b. Ez a lovag is én vagyok, és az átokszórás után (én) levágom a sárkány fejét.
 c. Ezzel (én) jól elintézem a sárkányt.
 d. Ezzel (mi) jól elintézzük a sárkányt.

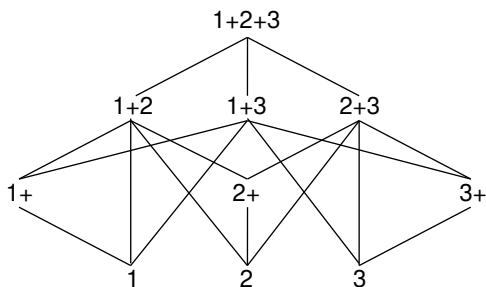
Ilyen szituációban a plurális entitásra egyes szám első személyű névmással (21c) és többes szám első személyű névmással (21d) utalhatunk, de idővel akár kialakulhat egy csak ebben a helyzetben használható névmás is. Ez a csak elméletileg lehetséges névmás referencialitásában hasonlít a magyarban nem, de a különböző nyelvekben meglevő exkluzív határozókhöz.

A magyarban az összes olyan plurális entitásra, ami dominál egy első személyű atomi entitást, a *mi* névmással referálhatunk, függetlenül attól, hogy mennyi második vagy harmadik személyű atomi entitást dominál még. Vannak olyan nyelvek, amelyekben különböző névmás referál ezekre a plurális entitásokra a dominált nem beszélő atomoktól függően. Azokat a többes szám első személyű névmásokat, amelyek a beszélőn kívül csak nem résztvevőt domináló entitásra utalnak, exkluzív névmásoknak nevezi a szakirodalom, mivel a hallgató ki van zárva a csoportból, amire referál. Azt az előzőtől különböző alakú névmást, amivel a hallgatóra is utalhatunk, inkluzívnek nevezzük.

A magyarban és a legtöbb finnugor nyelvben nincs külön exkluzív és inkluzív névmás, de az udmurtban igen: a *ми* névmás exkluzív többes szám első személyű névmás mellett az *асьмеос* inkluzív névmást is használják (Kozmács 1998). Hasonló a helyzet az ausztrál vororo nyelvben (Kozmács 1998), a braziliai maxakali, a kanadai kwakiutl és a fidzsi nyelvben is (Harley–Ritter 2002). Az egyesült államokbeli Southern Sierra Miwok nyelvben az inkluzív névmásoknak két különböző alakja is lehet, attól függően, hogy a beszélőn és a hallgatón kívül utal-e még más személyre is (Cysouw 2013). Azt, amelyik csak a beszélőre és a hallgatóra utal, minimális inkluzív névmásnak nevezzük, amelyik a beszélőn és a hallgatón kívül más személyre is, kiterjesztett inkluzív névmásnak. Cysouw (2002) azt vizsgálja, hogy a világ nyelveiben az eddig felsorolt névmások, illetve az egyes és többes számú alakok homofóniája milyen kombinációkban jelenhet meg.

Az eddig tárgyalt öt többes számú névmástípus (minimális inkluzív, kiterjesztett inkluzív, exkluzív, második személyű, harmadik személyű) denotatívumai jól jellemezhetőek a névmási interpretációs háló különböző részfelhálóival, illetve a névmások által referálható plurális entitások által dominált atomi entitások fajtáival. A harmadik személyű névmás csak harmadik személyű atomokat dominál (3+), a második személyű csak második és esetleg harmadik személyűeket (2+(3)), a kiterjesztett inkluzív első, második és harmadik személyűeket (1+2+3), a minimális inkluzív csak első és második személyűeket (1+2), az exkluzív névmás pedig csak első és harmadik személyű atomi entitásokat dominál (1+3). Az első, második és harmadik személyű atomi entitásokból azonban nem csak az említett öt minimális plurális entitás-osztályt lehet létrehozni, hanem további kettőt is lehet értelmezni. A második személyű névmások által referált plurális entitások például két csoportra oszthatóak az alapján, hogy milyen atomi entitásokat dominálnak: olyanokra, amelyek csak második személyű atomokat dominálnak (exkluzív második személyű névmás, 2+), és olyanokra, amelyek második és harmadik személyű atomokat dominálnak (inkluzív második személyű névmás, 2+3). Az első személyű névmásokról pedig le lehet választani azt a korábban, a kollektív tudat kapcsán bevezetett elméletileg lehetséges többes számú névmást, amely kizárólag első személyű atomi entitásokat dominál (1+). Így összesen hétféle többes számú névmások által referált minimális plurális entitáscsoportot kapunk, attól függően, hogy milyen tulajdonságú atomi entitásokat dominál: 1+1, 2+2, 3+3, 1+2, 1+3, 2+3, 1+2+3. Ez a nyolc lehetséges minimális névmás nyolc interpretációs részfelhálót határoz meg, a részfelhálók pedig a következő hierarchiába szerveződnek:

(22)

A három magyar többes számú személyes névmás ezeket három csoportra osztja: *mi*: 1+, 1+2, 1+3, 1+2+3; *ti*: 2+, 2+3; *ők*: 3+. Elvileg lehetséges a minimális névmások más homofon csoportosítása is, például elképzelhető olyan nyelv, amelyben a harmadik személyű atomokat domináló plurális entitásokra utalunk ugyanolyan alakú névmással (1+2+3, 1+3, 2+3, 3+), a harmadik személyű atomot nem, de második személyűt domináló entitásokra megint más alakú névmással (1+2, 2+), és végül a csak első személyű atomot domináló plurálisokra egy harmadik névmással (1+). Ez utóbbi névmásra, mivel kollektív tudatot feltételez, a természetes nyelvekben valószínűleg nem találunk példát.

A természetes nyelvek között továbbá találunk olyat is, ahol a névmások nem csak az egyes és többes számú entitások között tesznek különbséget, hanem a plurális entitásokat tovább osztályozzák: külön névmást használnak a duális és a többi plurális entitásra referáláskor. Az interpretációs félhálón ezen névmások referenciája is könnyen elkülöníthető, hasonlóan az (5) ábrán a tőszámneves főnévi kifejezések esetén használt számosságon alapuló elkülönítéshez.

Láthatjuk tehát, hogy a személyes névmások interpretációjának félhálós reprezentációja a különböző névmási rendszerek leírására kiválóan alkalmas, segítségével a névmások referenciális tulajdonságait könnyen meg tudjuk fogalmazni. Ez általában is jellemző a formális modellekre, segítségükkel explicitté tehetők olyan tartalmak, amelyek a formalizálás nélkül csak homályos megfogalmazást kaphatnának.

4. Egyeztetési félhálók

Az előző szakaszban bemutattuk, hogyan lehet a különböző névmásokhoz, elsősorban a személyes névmásokhoz egy olyan interpretációs eszközt megadni, amelynek segítségével nem csak az egyes individuumokra, atomi vagy plurális entitásokra tudunk referálni, hanem azoknak egymással való kapcsolatait is ábrázolni tudjuk. Ezt az interpretációs félhálót elsősorban olyan fogalmakkal, tulajdonságokkal tudtuk jellemezni, amelyek az atomi entitások diskurzusban betöltött szerepével azonosíthatunk: megkülönböztettük a beszélőt a nem beszélőktől, valamint a kommunikáció résztvevőit a kommunikációban részt nem vevőktől. Ezen túlmenően azonban alternatívaként olyan jellemzőket is használtunk, amelyek hagyományosan a nyelv szintaktikai, morfológiai leírása során kerülnek elő: szám- és személyjegyeket.

A dolgozat további részében azt vizsgáljuk meg, hogy az interpretációs félhálót, pontosabban annak egy egyszerűsített, a tényleges referenciális használatától megszabadított, formális változatát hogyan használhatjuk a szám- és személyegyeztetési jelenségek leírásánál, vagyis az egyeztetési félhálók fogalmát vezetjük be és tanulmányozzuk. Először megmutatjuk, hogy miért érdemes és szükséges az egyeztetési jegyeket hierarchiába rendezni, majd az alany és az ige egyeztetése alapján meghatározzuk a személyes névmások egyeztetési félhálóját, végül a visszaható névmások és a lehetséges antecedenseik egyeztetési félhálói közötti kapcsolatot vesszük szemügyre.

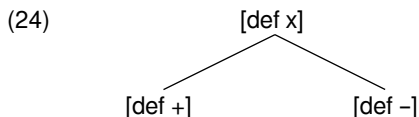
4.1. Koordinált kifejezések

Az egyszerű főnévi csoportok egyeztetési tulajdonságai lexikailag meghatározottak: az egyes névmások szám-, személy- és határozottsági jegyei az adott névmás lexikai tulajdonsága. A több szóból álló, főnévi fejjel rendelkező kifejezések számjegyét a főnévi fej hordozza, határozottsági jegyét a determináns,¹⁴ és mindig harmadik személyűek. Koordinált főnévi csoportok esetében azonban a koordinált tagok mindegyikén megjelennek egyeztetési jegyek, a komplex kifejezés egyeztetési jegyeinek a meghatározása ezért külön figyelmet kíván.

A magyar koordinált főnévi csoportok határozottsági egyeztetését Kálmán László és Trón Viktor vizsgálta meg (Kálmán–Trón 2000). Leírásukban nem csak két határozottsági jegyet feltételeztek: [def +] és [def –], hanem egy absztrakt határozottsági jegyet is: [def x], és ezeket a jegyeket típushierarchiába rendezték. Erre azért van szükség, mert vegyes határozottsági jegyű koordinált szerkezetek se határozottként, se határozatlanként nem értelmezhetőek, ellenben szerepelhetnek semleges határozottsági jegyű igével (Kálmán–Trón 2000: 44):

- (23) a. A fát és egy madarat bezzeg *látom/*látok.
b. A fát és egy madarat bezzeg láttam.

A (23) példában az *a fát* főnévi csoport [def +] határozottsági jegyű, az *egy bokrot* [def –] jegyű, de a koordinált *a fát és egy bokrot* nem lehet ezek egyike sem, hiszen nem egyeztethető sem a [def +] jegyű *látom*, sem a [def –] jegyű *látok* igével. A *láttam* múlt idejű alakkal viszont, ami határozott és határozatlan főnévi tárggyal is szerepelhet, állhat a koordinált főnévi csoport. Elemzésükben a [def +] és a [def –] egyeztetési jegyek a koordináció során összegződnek, az összegük pedig az absztrakt, alulspecifikált [def x] lesz, ami egyeztethető a *láttam* ige hasonló határozottsági egyeztetési jegyével. A három egyeztetési jegy a következő félháló struktúrát adja:

Nézzük meg, hogy a koordinált főnévi csoportok vagy névmások hogyan viselkednek szám- és személyegyeztetés szempontjából! A koordinált főnévi csoportok egyeztetési jegyeire az alany esetű mellérendelés melletti igék szám- és személyjegyei alapján következtetünk. Bár a főnévi csoportok szám és személyjegyei elkülöníthetőek egymástól, a tanulmány további részében együtt hivatkozunk rájuk, mint egyetlen egyeztetési jegyre, az 1SG, 2SG, 3SG, 1PL, 2PL és 3PL kifejezésekkel. Bár a *minden kutya* kifejezés interpretációja egy plurális entitás, a grammatikai egyeztetési jegye egyes számú, tehát 3SG lesz.

Háromféle viselkedési mintát figyelhetünk meg. Az első, amit szabályosnak tekintünk, az, amikor a koordinált főnévi alany többes számú igével áll:

¹⁴ Jelen tanulmány csak a szám és személyegyeztetést vizsgálja. Bartos (2000) ad részletesebb elemzést a határozottsági jegy meghatározásáról a főnévi csoportokon, az ige és a tárgy határozottsági egyeztetéséről pedig lásd Szécsényi–Szécsényi (2016)-ot és (2017)-et.

- (25) a. Én és Hugó elmegyünk a boltba.
 b. Ti és én elmegyünk a boltba.
 c. Te és ők elmentek a boltba.
 d. Ő és Amália elmennek a boltba.

A következő szakaszban azt vizsgáljuk meg, hogy az ilyen esetekben hogyan határozhatóak meg a koordinált főnévi kifejezés egyeztetési jegyei, milyen reprezentációt érdemes használni az egyeztetési jegyek jellemzésére ennek érdekében, és hogy ez a reprezentáció milyen kapcsolatban áll a korábban tárgyalt interpretációs félhálókkal.

A második egyeztetési mintázat akkor jelentkezik, amikor a koordinált tagok ugyanolyan személyű és egyes számú egyeztetési jeggyel rendelkeznek. Ekkor lehetőség van olyan igét is szerepeltetni a mondatban, ami nem többes számú, hanem megegyezik a koordinált kifejezések egyeztetési jegyével:

- (26) a. Hugó és ő elmegy a boltba.
 b. Te és te elmész a boltba.

Ez a magyar nyelvben meglevő lehetőség egyeztetési szempontból sok magyaráznivalót nem igényel. Érdekes lenne azonban megvizsgálni, hogy az ilyen egyeztetésű mondatok interpretációja különbözik-e a megfelelő többes számú igés mondatok interpretációjától, de ez a mostani tanulmánynak nem célja. Ez az egyeztetési mintázat nem zárja ki az első mintázatot, ugyanebben a mellérendelési konfigurációban lehetséges a koordinált kifejezés többes számú egyeztetése is: (25d).

A harmadik egyeztetési mintázatban szintén egyes számú, de különböző személyjegyű kifejezések vannak koordinálva. Ilyen esetekben előfordul, hogy a mondatban szereplő ige csak az egyik koordinált taggal egyezik meg:

- (27) Péter és te elmész a boltba.

Ezt a jelenséget performancijelenségnek tekintjük, ahol nem a mondat strukturális tulajdonságai határozzák meg az egyeztetést, hanem csak a mondatban szereplő szavak közelsége befolyásolja azt: mintha nem is mellérendelt alany lenne. Mivel itt nem a teljes koordinált kifejezés egyeztetési jegyei játszanak szerepet az egyeztetés során, nem vizsgáljuk a jelenséget.

4.2. A személyes névmások egyeztetési félhálójá

Nézzük tehát, hogy a nyelvi adatok alapján milyen egyeztetési jegyeket kapunk a különböző koordinált főnévi kifejezéseknél. Az 1. táblázat *X és Y Z* mintájú mondatokat kódol, ahol *X* a táblázat első oszlopában szereplő kifejezés, *Y* a táblázat felső sorában található kifejezés, *Z* pedig a táblázat belsejében olvasható többes számú ige, pl. *Hugó_{3SG} és én_{1SG} ülünk_{1PL}*.

A táblázatban egymás mellé kerültek az azonos személyű egyeztetési jegyek. Látható, hogy a harmadik személyű különböző szerkezetű kifejezések ugyanúgy viselkednek (*ő ~ Hugó ~ a ló és ők ~ a lovak*), vagyis csak a koordinált tagok egyeztetési jegyei számítanak az egész kifejezés egyeztetési jegyének meghatározásánál. Az egyes és többes számú, de azonos személyű kifejezések is egységesen viselkednek a koordináció során.

X	Y								
	én _{1SG}	mi _{1PL}	te _{2SG}	ti _{2PL}	ő _{3SG}	Amália _{3SG}	a sün _{3SG}	ők _{3PL}	a sünök _{3PL}
én _{1SG}	?	ülünk _{1PL}	ülünk _{1PL}	ülünk _{1PL}	ülünk _{1PL}	ülünk _{1PL}	ülünk _{1PL}	ülünk _{1PL}	ülünk _{1PL}
mi _{1PL}	ülünk _{1PL}	ülünk _{1PL}	ülünk _{1PL}	ülünk _{1PL}	ülünk _{1PL}	ülünk _{1PL}	ülünk _{1PL}	ülünk _{1PL}	ülünk _{1PL}
te _{2SG}	ülünk _{1PL}	ülünk _{1PL}	ültök _{2PL}	ültök _{2PL}	ültök _{2PL}	ültök _{2PL}	ültök _{2PL}	ültök _{2PL}	ültök _{2PL}
ti _{2PL}	ülünk _{1PL}	ülünk _{1PL}	ültök _{2PL}	ültök _{2PL}	ültök _{2PL}	ültök _{2PL}	ültök _{2PL}	ültök _{2PL}	ültök _{2PL}
ő _{3SG}	ülünk _{1PL}	ülünk _{1PL}	ültök _{2PL}	ültök _{2PL}	üinek _{3PL}	üinek _{3PL}	üinek _{3PL}	üinek _{3PL}	üinek _{3PL}
Hugó _{3SG}	ülünk _{1PL}	ülünk _{1PL}	ültök _{2PL}	ültök _{2PL}	üinek _{3PL}	üinek _{3PL}	üinek _{3PL}	üinek _{3PL}	üinek _{3PL}
a ló _{3SG}	ülünk _{1PL}	ülünk _{1PL}	ültök _{2PL}	ültök _{2PL}	üinek _{3PL}	üinek _{3PL}	üinek _{3PL}	üinek _{3PL}	üinek _{3PL}
ők _{3PL}	ülünk _{1PL}	ülünk _{1PL}	ültök _{2PL}	ültök _{2PL}	üinek _{3PL}	üinek _{3PL}	üinek _{3PL}	üinek _{3PL}	üinek _{3PL}
a lovak _{3PL}	ülünk _{1PL}	ülünk _{1PL}	ültök _{2PL}	ültök _{2PL}	üinek _{3PL}	üinek _{3PL}	üinek _{3PL}	üinek _{3PL}	üinek _{3PL}

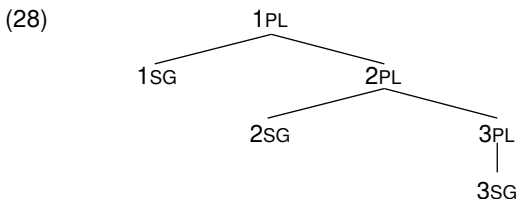
1. táblázat

Az X_{AGRX} és Y_{AGRY} \tilde{u} _{AGR} mondatok egyeztetési táblázata

A táblázatban azonos színárnyalattal lettek megjelölve az azonos egyeztetési jegyű koordinált szerkezetek. Ez az ábrázolás kiemeli, hogy azok az összetételek, amelyekben szerepel első személyű tag (1SG, 1PL), mind többes szám első személyűek (1PL) lettek; amelyekben nincs első személyű tag, de van második személyű (2SG, 2PL), azok többes szám második személyűek (2PL) lettek; végül a maradék, ahol a koordinált tagok harmadik személyűek (3SG, 3PL), ott a koordinált kifejezés többes szám harmadik személyű.

A táblázat műveleti táblázatként is értelmezhető: a koordináció olyan kommutatív művelet, ami az egyeztetési jegyekhez egy újabb egyeztetési jegyet rendel. A művelet egyúttal asszociatív és idempotens is, vagyis a koordináció az egyeztetési jegyek halmazát félháló struktúrába rendezi.

Az egyeztetési félháló Hasse-diagramja a táblázat alapján a következő:

Az egyeztetési félháló maximális eleme az 1PL, bármely más egyeztetési jeggyel koordinálva szintén 1PL jegyű kifejezést kapunk. Az 1SG bármely mással koordinálva szintén 1PL-t ad eredményül, stb. Az 1SG, 2SG és 3SG egyes számú egyeztetési jegyek a félháló atomi elemei.

A (28) egyeztetési félháló és a (9)-ben látható személyes névmási interpretációs félháló (vagy bármilyen más modellben megadható személyes névmási félháló) közötti kapcsolat nyilvánvaló. Bár az interpretációs félháló sokkal több elemet tartalmaz, mint az egyeztetési félháló, de a referáló személyes névmások eloszlása hasonló benne: (28)-ból homomorf, művelettartó leképezéssel megkaphatjuk (9)-et.

Ha az egyeztetési félháló az interpretációs félháló egyszerűsített változata, gondolhatnánk azt, hogy nincs is szükség az egyeztetési félhálóra, hiszen a főnévi kifejezéseknél az interpretáció során úgyis rendelkezésre áll az interpretációs

félháló, amiből kiolvashatóak az egyeztetési tulajdonságok is. Viszont nem csak a főnévi kifejezések egyeztetési tulajdonságaihoz kell hozzáférni, hanem az egyeztetés másik résztvevőjének is, az igének. Mivel azonban az igék nem referálnak, ezért nincs interpretációs félhálójuk sem, ezért abból nem lehet megállapítani az egyeztetési jegyeit sem.

Az egyeztetést továbbá akkor is el tudjuk végezni, ha az alany referenciájával nem vagyunk tisztában. Ha nem tudjuk is, mire referál a *mi* névmás a *Mi és Hugó elmentünk kirándulni* mondatban, tudjuk, hogy többes szám első személyű igealakot kell hozzá választani, vagyis az egyeztetési félháló kapcsolatba hozható ugyan az interpretációs félhálóval, de attól függetlenül van jelen a nyelvben.

4.3. A visszaható névmások egyeztetési félhálója

A szám- és személyjegyek nem csak az ige-alany egyeztetés során kerülnek felhasználásra, hanem a visszaható névmások antecedenssel való egyeztetésénél is: a legegyszerűbb esetekben a visszaható névmás szám- és személyjegye meg egyezik az antecedense szám- és személyjegyével is:

- (29) a. Én_{1SG} látom magamat_{1SG}.
 b. Ti_{2PL} látjátok magatokat_{2PL}.
 c. Amália_{3SG} látja magát_{3SG}.

Ezekben az esetekben nemcsak az egyeztetési jegyeik azonosak a visszaható névmásnak és az antecedensnek, hanem a referenciájuk is. Azonban szám- és személyegyeztetés nem csak koreferencia esetén történhet, vannak olyan kifejezések is, ahol a visszaható névmás nem is referál semmire (30ab), vagy van ugyan referenciája, de az nem azonos az antecedense referenciájával (30cd):

- (30) a. Én_{1SG} magamra_{1SG} maradok.
 b. Te magára_{3SG} hagyod Hugót_{3SG}.
 c. Minden lány_{3SG} látja magát_{3SG}.
 d. A fiúk_{3PL} fésűlik magukat_{3PL}.

A visszaható névmás és az antecedense között más esetekben sincs feltétlen koreferencialitás, elegendő a referensek parciális átfedése is. Ebben az esetben az egyeztetési jegyek sem azonosak:

- (31) a. Én_{1SG} látom magunkat_{1PL} (= magamat és még valakit)
 b. Te_{2SG} látod magatokat_{2PL} (= magadat és még valakit, de engem nem)
 c. Hugó_{3SG} látja magukat_{3PL} (= magát és még valakit, de engem és téged nem)

A (31) példában a visszaható névmások által referált individuumhalmaznak eleme az antecedens által referált individuum. Fordítva, vagyis hogy a visszaható névmás referenciája legyen eleme az antecedens referencialalmazának, nem megengedett a magyarban:

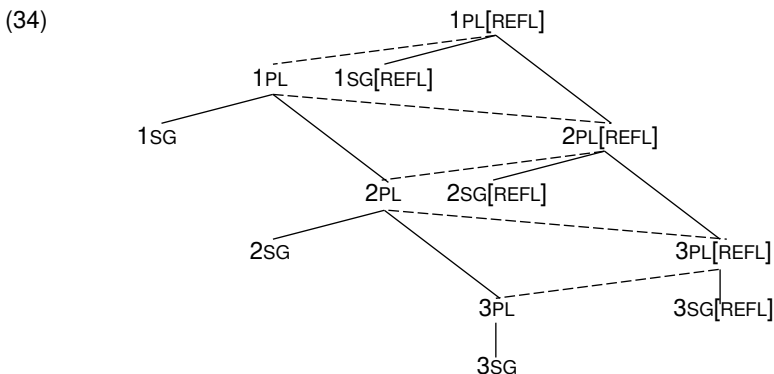
- (32) a. *Mi látjuk magamat/engem.
 b. *Ti látjátok magadat/téged.

Azonban nem elegendő feltétel az, hogy a visszaható névmás referenciahalmaza elemként tartalmazza az antecedens referenciáját, mint láttuk azt a (31) példákban, mivel bizonyos esetekben előfordul az, hogy bár az antecedens referenciahalmaza elemként tartalmazza az anafora referenciáját, mégsem jelenhet meg a reflexív anaforikus névmás (33ab), viszont ezekben az esetekben ugyanebben a pozícióban megjelenhet az ugyanolyan referencialitású személyes névmás (33cd):

- (33) a. *Te_{2SG} látod magunkat_{1PL} (= magadat és engem)
 b. *Ő_{3SG} látja magatokat_{2PL} (= magát és téged)
 c. Te_{2SG} látsz minket_{1PL} (= magadat és engem)
 d. Ő_{3SG} lát titeket_{2PL} (= magát és téged)

Ez azt mutatja, hogy a visszaható névmásoknál nem az antecedenssel történő parciális vagy teljes referenciális azonosságot várjuk el, vagyis a visszaható névmások nem referenciálisan megszorítottak, hanem az antecedens és a visszaható névmás egyeztetési jegyeinek, egyeztetési hálójának az interakciója határozza meg a visszaható névmás alakját.¹⁵

A visszaható névmás alakjának a meghatározását a következő félháló segítségével végezhetjük el:

A félhálóban megtaláljuk a (28)-ban bemutatott egyeztetési félhálót, valamint annak visszaható névmási párját: a 1SG[REFL], 2SG[REFL], 3SG[REFL], 1PL[REFL], 2PL[REFL] és a 3PL[REFL] a megfelelő egyeztetési háló reflexív párjai. A két izomorf félhálót további közvetlen dominanciát kifejező élek kötik össze: 1PL[REFL] → 1PL → 2PL[REFL] → 2PL → 3PL[REFL], ezek szaggatott vonallal vannak jelölve a Hasse-diagramon. A megfelelő visszaható névmási alak kiválasztása a következőképpen történik:

- (35) 1. Azonosítjuk a mondatban azt a R kifejezést, amit visszaható névmással kell kifejeznünk, vagyis azt a kifejezést, amit kötötési a tartományon belül egy A antecedens.

¹⁵ Bár a (33cd) példákban a tárgy nem visszaható névmási alakot vesz fel, hanem személyes névmási alakot, a tárgy és az alany parciális koreferencialitása miatt ugyanúgy visszaható névmásnak tekinthetjük, mint a (31a–c) példákban.

2. Az antecedens egyeztetési jegye agr_A .
3. Megkeressük ennek reflexív párját: $\text{refl}(\text{agr}_A)$.
4. Ha R nem referáló kifejezés,¹⁶ vagy a referenciája megegyezik A referenciájával, akkor $\text{refl}(\text{agr}_A)$ lesz a megfelelő visszaható névmási alak.
5. Ha az R és az A referenciája csak parciálisan azonos, akkor megkeressük R egyeztetési jegyét: agr_R .
6. A (34) visszaható névmási egyeztetési félhálóban megkeressük $\text{refl}(\text{agr}_A)$ és agr_R összegét, vagyis legkisebb felső korlátját. Ez lesz a megfelelő visszaható névmási alak.

A (31a) *Én látom magunkat* mondat visszaható névmását például az *Én látom X-t* ($X = \text{én} + \text{Hugó}$) mondatváz alapján határozhatjuk meg, ahol $A = \text{én}_{1\text{SG}}$, $R = X_{1\text{SG}+3\text{SG}}$, $\text{refl}(\text{agr}_{\text{én}}) = 1\text{SG}[\text{REFL}]$ és $\text{agr}_X = \text{agr}_{\text{én}+\text{Hugó}} = 1\text{PL}$. Az $1\text{SG}[\text{REFL}]$ és a 1PL legkisebb felső korlátja a (34) félhálóban az $1\text{PL}[\text{REFL}]$ lesz, az ezt viselő megfelelő tárgy esetű reflexív névmás pedig a *magunkat*.

A (33c) *Te látsz minket* mondat visszaható névmási alakjának meghatározásához a *Te látod X-t* ($X = \text{te} + \text{én}$) mondatváz alapján: $A = \text{te}_{2\text{SG}}$, $R = X_{2\text{SG}+1\text{SG}}$, $\text{refl}(\text{agr}_{\text{te}}) = 2\text{SG}[\text{REFL}]$ és $\text{agr}_X = \text{agr}_{\text{te}+\text{én}} = 1\text{PL}$. A $2\text{SG}[\text{REFL}]$ és az 1PL elemeknek két felső korlátja van a félhálóban: 1PL és $1\text{PL}[\text{REFL}]$, amelyek közül a legkisebb az 1PL , az ehhez tartozó visszaható névmás pedig a *minket*.

Az egyeztetési jelenségek és az azokat leíró egyeztetési félháló természetesen nyelvspecifikusak, más nyelvekben máshogyan történhet a névmás és az antecedense egyeztetése. Az angolban például a (31)–(32) példák grammatikalitása különbözik a magyartól (l. den Dikken–Lipták–Zvolenszky 2001):

- (36) a. I saw us / *ourselves.
 $\text{én}_{1\text{SG}}$ lát.PAST minket $_{1\text{PL}}$ / magunkat $_{1\text{PL}}$
 'Én láttam magunkat.'
- b. We saw me / *myself.
 $\text{mi}_{1\text{PL}}$ lát.PAST engem $_{1\text{SG}}$ / magam $_{1\text{SG}}$

5. Összefoglalás

Tanulmányunk első részében megmutattuk, hogyan terjeszthető ki Maleczki (1995) főnévi kifejezésekre bevezetett félhálós interpretációs modellje a személyes névmásokra. A diskurzusuniverzumban meglevő atomi entitásokat a diskurzusban betöltött szerepük szerint két tulajdonsággal jellemeztük: $[\pm \text{beszélő}]$ és $[\pm \text{résztevő}]$. Az atomi entitások fölé építhető referenciális félháló plurális entitásait az alapján csoportosítottuk, hogy milyen tulajdonságú atomi entitásokat domináltak. Megállapítottuk, hogy ez a csoportosítás szorosan összefügg azzal, hogy a plurális entitásokra melyik többszámú személyes névmással utalhatunk, ezért ezt a struktúrát a személyes névmások interpretációs félhálójának tekinthetjük.

Az egyes személyes névmások denotátumai ennek a félhálónak részfélhálóit alkotják, továbbá ezek a részfélhálók egymással is hierarchikus viszonyban állnak: az *ők* névmással referálható plurális elemek mindegyikét dominálja legalább egy *ti*

¹⁶ Lásd a (30) példákat!

és *mi* névmás által referálható plurális entitás, fordítva viszont soha, továbbá a *ti* névmással referálható plurális entitások mindegyikét dominálja legalább egy *mi* névmással referálható plurális entitás, de fordítva sosem. Ez a egyes személyes névmások interpretációs részféhlálók hierarchiáját mutatja, mégpedig a tanulmány címében jelölt hierarchiát.

A mutató névmások denotatívumai is hasonló, de sokkal egyszerűbb interpretációs féhlálóval modellezhetők, amelyben azonban csak az atomi és a plurális entitások különíthetők el, a disztális és a proximálisok nem. A mutató névmásoknak a személyes névmási interpretációs féhlálóba való integrálása nem lehetséges.

Nem oldható meg a tegező és a magázó személyes névmások (*te~ön*, *ti~önök*) integrációja sem, mert a tegező és magázó névmással referálható atomi entitásokat egyaránt domináló plurális entitások esetében nem állapítható meg egyértelműen, hogy tegező vagy magázó névmásokkal utalhatunk-e rá, vagyis a tegezés és a magázás nem pusztán interpretációs kérdés.

A névmások interpretációs féhlálóval való jellemzésével foglalkozó szakasz végén megvizsgáltuk, hogy a természetes nyelvekben milyen további lehetséges személyes névmási rendszerek elképzelhetők még. Ezen hipotetikus vizsgálat során kitértünk a kollektív tudatú beszélővel rendelkező világoknál a több beszélőre egyeztető utaló többes számú névmásokra. Ezután megmutattuk, hogy a világ nyelveiben megfigyelhető exkluzív és inkluzív, valamint a duális és triális névmások hogyan értelmezhetők a bemutatott interpretációs féhláló segítségével, és hogy milyen további névmástípusok elképzelhetők a rendszerben. Azt hogy ezek közül melyik kombináció található meg a világ nyelveiben, további vizsgálatokat igényel.

A magyar referáló névmások leírásánál nem foglalkoztunk a birtokos névmásokkal (*enyém*, *tieitek* stb.), mivel ezek interpretációja során nem csak egy individuummal kell számolni, hanem individuumpárok terminusában lehet csak leírni viselkedésüket, ti. a birtokos(ok) (szám- és személyjegyek) és a birtok(ok) (számjegyek) közötti relációként. Ennek leírása is hátravan még.

A tanulmány második részében az egyeztetési féhlálók fogalmát vezettük be. Ez elsősorban az alany és az ige szám- és személyjegyeinek az egyeztetésében játszanak szerepet. Az egyeztetési féhlálóval a személyes névmások és más főnévi csoportokat jellemeztünk. A féhlálós reprezentációra azért van szükség, mert vegyes egyeztetési jegyű koordinált kifejezéseknél a teljes kifejezés egyeztetési jegyei egyértelműen meghatározhatóak, de sokszor különböznek a koordinált tagok egyeztetési jegyeitől. Az egyeztetési féhláló segítségével ilyen esetekben a tagok egyeztetési jegyeinek a legkisebb felső korlátja féhlálós művelet adja a teljes kifejezés egyeztetési tulajdonságait.

Megmutattuk, hogy az egyeztetési féhláló különbözik az interpretációs féhlálótól, mert az egyeztetési tulajdonságok meghatározásánál nincs szükség az interpretáció ismeretére. Az egyeztetési féhláló azonban kapcsolatba hozható az interpretációs féhlálóval – legalábbis a személyes névmások esetében –, annak homomorf egyszerűsítése. Az egyeztetési féhlálóban így ugyanazt a hierarchiát figyelhetjük meg, amit az interpretációs féhláló részféhlálói esetén is tapasztalhattunk.

Az alanyi egyeztetésen kívül a visszaható névmások és azok antecedensei közötti kapcsolatot is egyeztetési féhláló segítségével adtuk meg. Megmutattuk, hogy a visszaható névmások esetében sem interpretációs azonosságot vagy kapcsolatot kell feltételezni, hiszen referencia nélküli visszaható kifejezések is előfordulnak a

nyelvben, így a visszaható névmások egyeztetése sem szemantikai jellegű. További megállapításunk az, hogy a referenciális visszaható névmások esetében sem szükséges a teljes koreferencialitás az antecedenssel, hanem elég a parciális is: az antecedens referense az eleme/részhalmaza kell hogy legyen a visszaható névmás referensének. A *te látsz minket* (= téged és engem) mondat elemzésénél rámutatunk, hogy ilyen parciális koreferencia esetében a visszaható névmás nem feltétlenül visszaható névmási alakú, hanem lehet személyes névmási alakú is.

A visszaható névmás alakjának a kiválasztását egy kombinált, az antecedens egyeztetési félhálóját és a visszaható névmás egyeztetési félhálóját is magában foglaló félháló segítségével adtuk meg, melynek során a két egyeztetési félháló megfelelő elemeinek a legkisebb felső korlátja adta a visszaható kifejezés megfelelő alakját.

A természetes nyelv leírásában tehát hasznosnak tűnik a strukturált modellek és reprezentációk használata, a félhálók segítségével olyan összefüggések és elemzési módszerek adhatók meg, amelyek különben nehezen lennének formalizálhatóak.

Hivatkozások

- Alberti, Gábor – Judit Farkas 2018. The case of competing back-referencing pronoun variants with information structural functions in Hungarian. In Huba Bartos – Marcel den Dikken – Zoltán Bánréti – Tamás Várad (szerk.) *Boundaries Crossed, at the Interfaces of Morphosyntax, Phonology, Pragmatics and Semantics*. (Studies in Natural Language and Linguistic Theory 94) Cham: Springer. 263–278. doi:10.1007/978-3-319-90710-9_17.
- Bartos Huba 2000. Az alanyi és a tárgyaz ragozástól. In Büky László – Maleczki Márta (szerk.) *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei IV*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem. 153–170.
- Barwise, Jon – Robin Cooper 1981. Generalized quantifiers and natural language. *Linguistics and Philosophy* 4/2:159–219. doi:10.1007/BF00350139.
- Bús Ivett Virág 2019. *A személyes névmások interpretációja félháló struktúra segítségével*. Szakdolgozat. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Általános Nyelvészeti Tanszék.
- Cysouw, Michael 2002. 'We' rules: The impact of an inclusive/exclusive opposition on the paradigmatic structure of person marking. In Horst J. Simon – Heike Wiese (szerk.) *Pronouns – Grammar and Representation*. (Linguistik Aktuell/Linguistics Today 52) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 41–62. doi:10.1075/la.52.06cys.
- Cysouw, Michael 2013. Inclusive/Exclusive Distinction in Independent Pronouns. In Matthew S. Dryer – Martin Haspelmath (szerk.) *The World Atlas of Language Structures Online*. Leipzig: Max Planck Institute for Evolutionary Anthropology. <https://wals.info/chapter/39> (2019. 06. 19.).
- Csatár Péter – Tóth Enikő 2015. Az indexikális főnévi mutató névmások kontextuális használata. In Bódog Alexa – Csatár Péter – Németh T. Enikő – Vecsey Zoltán (szerk.) *Használat és hatás. Újabb eredmények a magyarországi pragmatikai kutatásokban*. (Pragmatika 4) Budapest: Loisir Kiadó. 67–80.

- Dikken, Marcel den – Anikó Lipták – Zsófia Zvolenszky 2001. On inclusive reference anaphora: New perspectives from Hungarian. In Karine Megerdooian – Leora Anne Bar-el (szerk.) *WCCFL 20 Proceedings*. Sommerville: Cascadia Press. 137–149.
- Gyuris Beáta – Varasdi Károly – Maleczki Márta 2006. *Formális szemantika*. Szeged: JATEPress.
- Harley, Heidi – Elizabeth Ritter 2002. Structuring the bundle: A universal morphosyntactic feature geometry. In Horst J. Simon – Heike Wiese (szerk.) *Pronouns – Grammar and Representation*. (Linguistik Aktuell/Linguistics Today 52) Amsterdam: John Benjamins Publishing Company. 23–39. doi:10.1075/la.52.05har.
- Kálmán László – Trón Viktor 2000. Értékek azonossága-e az egyeztetés? In Büky László – Maleczki Márta (szerk.) *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei IV*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem. 43–56.
- Kozmács István 1998. Inkluzív személyes névmás a finnugor nyelvekben? *Votják ми~асьмеос. Néprajz és Nyelvtudomány* 39:137–143.
- Kugler Nóra – Laczkó Krisztina 2000. A névmások. In Keszler Borbála (szerk.) *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 152–175.
- Laczkó Krisztina 2004. A névmási rendszer funkcionális keretben I. *Magyar Nyelvőr* 128/4:469–479.
- Laczkó Krisztina 2005. A névmási rendszer funkcionális keretben II. *Magyar Nyelvőr* 129/1:78–88.
- Landman, Fred 1989a. Groups, I. *Linguistics and Philosophy* 12/5:559–605. doi:10.1007/BF00627774.
- Landman, Fred 1989b. Groups, II. *Linguistics and Philosophy* 12/6:723–744. doi:10.1007/BF00632603.
- Link, Godehard 1991. Plural. In Arnim von Stechow – Dieter Wunderlich (szerk.) *Semantik / Semantics*. Berlin, New York: Walter de Gruyter. 418–440. doi:10.1515/9783110126969.6.418.
- Maleczki Márta 1995. A magyar főnevek és determinánsok interpretációja strukturált tartományú szemantikai modellekben. *Néprajz és Nyelvtudomány* 36:199–234.
- Partee, Barbara H. – Alice Ter Meulen – Robert E. Wall 1990. *Mathematical Methods in Linguistics*. (Studies in Linguistics and Philosophy 30) Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Simkó Katalin Ilona 2015. Kollektív-disztributív többértelműségek az inkvizitív szemantikában. In Gécseg Zsuzsanna (szerk.) *LINGDOK 14. Nyelvészdoktoranduszok dolgozatai*. Szeged: Szegedi Tudományegyetem, Nyelvtudományi Doktori Iskola. 165–180.
- Szécsényi Tibor – Szécsényi Krisztina 2016. A tárgyi egyeztetés és a főnévi igeneves szerkezetek. In Kas Bence (szerk.) *„Szavad ne feledd!” Tanulmányok Bánréti Zoltán tiszteletére*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 117–127.
- Szécsényi, Krisztina – Tibor Szécsényi 2017. Definiteness Agreement in Hungarian Multiple Infinitival Constructions. In Joseph E. Emonds – Markéta Janebová (szerk.) *Language Use and Linguistic Structure. Proceedings of the Olomouc Linguistics Colloquium 2016*. Olomouc: Palacký University. 75–89.

Tóth Enikő 2019. Ez vagy az? Egy produkciós kísérlet eredményei. *Jelentés és Nyelvhasználat* 6/1:129–146. doi:10.14232/JENY.2019.1.5.

Tóth Enikő – Csátár Péter 2014. A főnévi mutató névmások indexikális használatát befolyásoló tényezők a magyarban. *Jelentés és Nyelvhasználat* 1:67–85. doi:10.14232/JENY.2014.1.6.

A szerzőkről

Szécsényi Tibor az SZTE Általános Nyelvészeti Tanszéken elsősorban mondattani, logikai és számítógépes nyelvészeti tárgyakat oktat.

Elérhetősége: szecsényi@hung.u-szeged.hu

Kovács Viktória az SZTE Nyelvtudományi Doktori Iskola Elméleti Nyelvészet Programjának számítógépes nyelvészet orientációján doktoranduszhallgató. Kutatási témája a névmási anafora vizsgálata.

Elérhetősége: viktoria.kovacs12@gmail.com

Bús Ivett Virág nyelvészhallgató az SZTE Általános Nyelvészeti Tanszéken.

Elérhetősége: busivett@gmail.com

Az örömtől, örömből, örömeben

A mentális állapotot mint okot megjelenítő konstrukciók

Viszket Anita

PTE Nyelvtudományi Tanszék

Dóla Mónika

PTE Nyelvtudományi Tanszék

Összefoglaló

Tanulmányunkban a mentális állapotot mint okot megjelenítő konstrukció ([N_{mental-state}.CASE]_{cause}) három ragos névszói változatát elemezzük hasonlóságai és különbségeik szempontjából. A szerkezeteket korpuszvezérelt kvalitatív eljárással elemezzük: egy, a testvér-konstrukciók jelentésére és használatára kiterjedő vizsgálattal, valamint szintaktikailag, különös tekintettel arra, hogy a névelő megléte vagy hiánya hogyan befolyásolja a DP projekció felvételét és a referenciális viszonyokat. Azt állítjuk, hogy csak a három konstrukció összehasonlító elemzésével lehet releváns következtetéseket levonni az egyes változatok szerkezetére vonatkozóan. Kutatásunk eredménye, hogy a három konstrukció az oksági viszonyt eltérő jelentésmozzanattal reprezentálja (kiváltó–előidéző ok; készítés–motiváció; háttér–hatás), és ennek következménye, hogy ugyan mindhárom tartalmaz egy meghatározott tematikus szerepű „alanyt”, amelynek az oksági összefüggés miatt a tagmondatban kell megtalálnia az antecedensét, a három konstrukció „alanyára” és a bennfoglaló mondat igéjére azonban az eltérő jelentésmozzanat más-más restriktiót ír elő. Ha a szerkezetben van birtokos személyrag is, akkor az antecedensre nemcsak szemantikai, hanem morfoszintaktikai megkötések is vonatkoznak.

Kulcsszavak: konstrukció, oksági viszony, volitívitas, tematikus szerep, névelő, birtokos

1. Bevezetés

Tanulmányunkban három, a mentális állapotot mint okot megjelenítő főnévi szerkezet hasonlóságait és különbségeit elemezzük, korábbi kutatásaink folytatásaként (Dóla–Viszket 2019a; Dóla–Viszket 2019b; Viszket–Dóla 2019). Mostani vizsgálatunkat a következő hat morfémasor elemzésére korlátozzuk: (1) *a félelemtől / az örömtől*, (2) *(*a) félelemből / (*az) örömből*, (3) *(*az ő) félelmében / (*az ő) örömeben*.¹ Ezeket a ragos névszói szerkezeteket több nyelvtan is – így például a Keszler (2000)-féle alapokon íródott grammatikai gyakorlókönyv (P. Lakatos 2006) vagy a Hegedűs-féle grammatika (Hegedűs 2004) – az okhatározók között említi.

Az *oksági viszony* kétségtelenül fontos eleme mindhárom szerkezet jelentésének, az egyes konstrukciók használata azonban sok szempontból eltérő. Adott mondatokban például nem cserélhetők fel egymással szabadon az egyes változatok a

¹ Az *öröm*.CASE szóalakokat a jelen tanulmánykötet apropóján, a *félelem*.CASE szóalakokat gyakoriságuk okán választottuk *pilot*-típusú vizsgálatunkhoz.

grammatikusság megsértése, illetve (nehezen megfogható) jelentésváltozás nélkül. Vagyis az egyes szerkezetek ugyanazon feltételek mellett nem mindig eredményeznek jóformált mondatokat (1c), (2a), illetve azonos kontextusokat megjelenítő jóformált mondatok esetén a változatok nem tökéletes megfelelői egymásnak: az oksági viszony másféle jelentésmozzanattal jelenik meg bennük – (1a) vs. (1b), (2b) vs. (2c).

- (1) a. Félelemből ütötte meg a férfit.²
 b. Félelmében ütötte meg a férfit.
 c. *A félelemtől ütötte meg a férfit.
- (2) a. *A lány félelemből elsápadt.
 b. A lány félelmében elsápadt.³
 c. A lány a félelemtől elsápadt.

Továbbá mindhárom konstrukció érzékeny a névelőhasználatra. A (határozott) névelő kitétele az elatíviszi esetraggal (N.-bŐI) és a (birtokos) személyraggal plusz inesszíviszi esetraggal (N.POSS.-bAn) ellátott alakok előtt tilos (3a–b), az ablatíviszi esetraggal (N.-tŐI) ellátott alak esetén pedig kötelező (3c), illetve – pl. fókuszos mondatban – választható (3d–d’).

- (3)⁴ a. Én most (*az) örömből versenyzek.
 b. Az igazgató tapsikolt (*az) örömében.
 c. Arca ragyogott *(az) örömtől.
 d. (AZ) ÖRÖMTŐL ragyognak a szemei.
 d'. A bolsi tolvajok (A) FÉLELEMTŐL nyüzszítenek.

Következésképpen érdemes a konstrukciókat egymástól elkülönítve, illetve egymáshoz *képest* tárgyalni; írásunkban erre vállalkozunk kiinduló jelleggel.

Maleczki (2000)-et követve kiindulópontunk, hogy „Figyelembe kell venni a szintaktikai elemzés során az egyes lexikai egységek jelentéséből következő szemantikai tulajdonságokat és az ezekből származó megszorításokat” (Maleczki 2000: 211). A tanulmányban a konstrukcióknak egyrészt a funkcionális, azaz a jelentésre és a használatra vonatkozó (erről szól a 2. fejezet), másrészt a formai, vagyis a (morfo)szintaktikai szerkezetekre vonatkozó különbségeit (3. fejezet) igyekszünk feltárni. Mindezt egy olyan, bármiféle konkrét modellhez köthető formális apparátust nélkülöző megközelítésben tesszük, amelyben egyszerre tudunk számot adni a konstrukciókkal kapcsolatos különféle, ugyanakkor szükségszerűen együtt járó nyelvi és nyelvhasználati információkról (vö. Maleczki 2001: 165, 180): morfoszintaktikai, lexikális szemantikai és mondatsemantikai-pragmatikai jellegű tulajdonságokról.

Az adatgyűjtéshez a Magyar Nemzeti Szövegtárat és a Mazsolát használtuk. Az elemzés során a korpuszból véletlen mintavétellel és manuális szűréssel kinyert adatokat kvalitatív eljárással elemeztük. Célunk ugyanis az volt, hogy jelentéstani

² Forrás: <https://index.hu/bulvar/balastyaino/> (2019. 09. 09.)

³ Forrás: <http://www.you-books.com/book/I-Jefremov/Az-Andromeda-Kod> (2019. 09. 09.)

⁴ A tanulmányban szereplő (grammatikus) példamondatok (kiinduló) forrása (3)-tól az MNSZ2 és a Mazsola (vö. Oravecz–Váradi–Sass 2014).

elemzéssel kompatibilitási viszonyokat tudunk megmagyarázni a mentális állapotot kifejező ragos főnevek és a mondat főigéjének relációjában, illetve, hogy formai elemzéssel szintaktikai szerkezetet tudunk tulajdonítani a konstrukcióknak és az őket befogadó tagmondatoknak – különös tekintettel a névelőre.

2. Az [N_{mental-state}-CASE]_{cause} típusú konstrukciók jelentése és használata

Az a *félelemtől* / az *örömtől*, a *félelemből* / *örömből*, illetve a *félelmében* / *örömében* alakok (és hasonló felépítésű további kifejezések: pl. a *döbbenettől*, *unalomból*, *bánatában*) legszembevetőbb közös jelentéses jegye, hogy a bennük szereplő szavak (nominalizációval előálló főnevek) egy lexikai szemantikai mezőhöz tartoznak: érzelmeket, érzéseket, lelkiállapotokat, azaz mentális állapotokat jelölnek. Ezenkívül, ahogy a korábbi (1)–(3) példamondatokban is tetten érhető, mindhárom típusú konstrukció egy *oksági* mozzanatot visz be a mondatba.

Ezt a jelentést a korábbi munkáinkban *kauzatív* mozzanatként neveztük, azonban a kauzatív terminus már foglalt a szintaxisban bizonyos műveltető szerkezetek számára⁵ (pl. Comrie 1981; Dixon 2000; Neeleman–van de Koot 2012). Ugyanígy az okozás, okozó szavak is foglaltak. Mindazonáltal valamiféle oksági viszony mindhárom általunk vizsgált konstrukció szemantikai jelentésében fellelhető, ezért a ragos főnévi konstrukcióban kifejezett mentális állapot és a mondat főigéjében kifejezett szituáció (esemény/állapot) között fennálló relációt kauzáció helyett *oksági viszony*nak nevezzük; okozás helyett pedig az *előidőzés*, *kiváltás*, illetve *motiváció*, *indíték*, *készítés* szavakat használjuk.

A -bAn ragos konstrukciót Komlósy (1992) is tárgyalja: ő a predikatív bővítmények⁶ között, azoknak egy sajátos alcsoportjaként vizsgálja az olyan kifejezéseket, mint a *bánatában* és az *örömében*. Ezek formai jellemzőinek taglalása után (bővebben ld. 3. fejezet) a csoportra jellemző sajátos jelentéstani vonásként említi meg, hogy az ide tartozó kifejezések jelentésszerkezetében „egy oksági viszony is szerepel: „alanyuknak” bennük kifejezett állapotát, illetve állapotváltozását egyben a főigével jelölt szituáció okaként tüntetik fel” (Komlósy 1992: 466) – ld. (4).

- (4) Félelmében gyilkolta meg élettársát egy 35 éves nő. : 'A nő félt, ezért meggyilkolta élettársát.'

Komlósy (1992) fontos észrevétele az is, hogy a szerkezet birtokos személyraggal megjelölt szereplője csakis a mondat alanya lehet (5).

- (5) a. Félelmében gyilkolta meg élettársát egy 35 éves nő. : 'A nő félt.'
b. #Félelmében gyilkolta meg élettársát egy 35 éves nő. : 'Az élettárs félt.'

Mivel a szerkezetben kifejezett mentális állapot csakis a mondat alanyára vonatkoztatható, a szerkezet valójában azt fejezi ki, hogy a mondat alanyának a szerkezetben megjelölt állapot(változás)a az oka annak, hogy az alany valamit tesz.

⁵ Köszönjük névtelen bírálónknak, hogy felhívta erre a figyelmünket.

⁶ Komlósy (1992: 445–448) a másodlagos predikátum (vagy predikatív bővítmény) fogalmát olyan bővítményként definiálja, amely nem az adott szituáció egyik szereplőjét nevezi meg, hanem – a főpredikátumon kívül – további állítást fejez ki valamely, csak rajta *kívül* megnevezhető összetevőre vagy a teljes propozícióra vonatkoztatva.

A jelen tanulmányban vizsgált másik két, alapesetben csupán irányjelölő esetraggal ellátott ragos főnévnek tekinthető elemsor szintén használatos oksági viszony kifejezésére – ld. pl. (6)–(7).

- (6) Reszketek a félelemtől. : 'Félek. Ezért reszketek.'
- (7) a. S engem csupán félelemből nem tettek még el láb alól. : '(ők) Félek.
Ezért nem tettek el engem még láb alól.'
- b. #S engem csupán félelemből nem tettek még el láb alól. : 'Én félek.'

A kérdéses kifejezések jelentésében szereplő közös oksági mozzanat ezek alapján a következőképpen írható le: az alanyak az esetraggal ellátott főnévben (főnévi szerkezetben) megjelölt mentális állapota az oka a mondat főigéjében (igei szerkezetében) megjelölt szituációnak. Az olyan mondatokban, mint pl. *Imre a félelemtől/félelemből/félelmében elhallgatott*, a kérdéses konstrukciók közös jelentése nagyon egyszerűen a következő módon írható le: 'x (*Imre*) érez valamit (*félelem*), és ez a valami az oka annak, hogy x tesz valamit (*elhallgat*)'. Ezt a közös szemantikai jelentést röviden így ábrázoljuk: $[N_{\text{mental-state}}\text{-CASE}]_{\text{cause}}$.⁷

A kérdés, amire a fejezet elkövetkező részeiben keressük a választ, az, hogy hogyan fejeződik ki az oksági viszony ezekben az $[N_{\text{mental-state}}\text{-CASE}]_{\text{cause}}$ típusú – más szóval egy közös „szülő” konstrukció alá tartozó „testvér” – konstrukciókban: a $[D\ N_{\text{mental-state}}\text{-ABL}]_{\text{cause}}$ (*a félelemtől, az örömtől*), az $[N_{\text{mental-state}}\text{-ELA}]_{\text{cause}}$ (*félelemből, örömből*) és az $[N_{\text{mental-state}}\text{-POSS.INE}]_{\text{cause}}$ (*félelmében, örömeiben*) konstrukcióban. Arra igyekszünk választ kapni, hogy az eltérő változatok közös jegyük mellett milyen jelentéstani különbségeket mutatnak, és az oksági viszonyoknak milyen eltérő konceptuális reprezentációját fejezik ki, illetve kompatibilitási viszonyokat szeretnénk megmagyarázni a mentális állapotot kifejező ragos főnevek és a mondat főigéjének kapcsán.

Az adatgyűjtéshez a Magyar Nemzeti Szövegtárat és a Mazsolát használtuk. Az MNSZ2-ben a kész szerkezetre (pl. *a félelemtől, örömből, félelmében* stb.) történő egyszerű kereséssel kapott konkordancia-listából, ha 500 szónál több találatot kaptunk, 500 szavas véletlen mintát készítettünk, amelyet .txt formában elmentettünk, majd manuálisan megszűrtünk azokra az esetekre, amelyekben a találatok a keresett konstrukciókban jelentek meg.⁸ A Mazsolával hasonlóképpen jártunk el. Az elemzés során a korpuszból nyert adatokat nem statisztikailag dolgoztuk fel, hanem kvalitatív eljárással: a talált példák különböző mondatokba illesztésével, grammatikalitási ítéletekkel, minimálpárokkal, jelentéstani és szintaktikai elemzéssel.

⁷ A közös jelentéses jegy alapján azt is mondhatnánk, hogy a tárgyalt kifejezések (tehát pl. *a félelemtől, félelemből, félelmében*) között szinonim viszony áll fenn, még akkor is, ha – mint fentebb láttuk – nem igaz, hogy egymással szabadon felcserélhetők volnának anélkül, hogy a mondat jelentése megváltozna vagy a mondat grammatikussága leromlana: a konstrukciók más és más konceptuális tartalmakat reprezentálnak (vö. Andor 2011: 364–365).

⁸ Kizártuk tehát az olyan találatokat, mint például „elegend van ebből a bátortalanságból, a félelemből, a szegyenből”, „de nem fosztom meg az örömtől, hogy ő hozhassa utánam”, vagy „az elhurcoltatás félelmében közölt adatokat a hatóságok rögzítették”. Nem vettük figyelembe azokat a találatokat sem, ahol a szóalak egyéb (pl. jelzős) szerkezet részeként szerepelt, pl. „(...) Puck szavaival szólnak az örömből játszó színészek” vagy „(...) mert a félelemtől hajtva azonnal felugrott”.

2.1. [D N_{mental-state}.ABL]_{cause} (a félelemtől, az örömtől)

Az adatelemzés során elsődlegesen arra voltunk kíváncsiak, hogy milyen igékkel szerepel a mondatokban a [D N_{mental-state}.ABL]_{cause} konstrukcióban megjelenő az örömtől és a félelemtől szerkezet. Az adatok azt mutatták, hogy az ezen elem-sorokkal álló főigéknek (igei szerkezeteknek) közös tulajdonsága, hogy nem szándékos cselekvéseket, azon belül is elsősorban önkéntelen vegetatív reakciókat kifejező igék, igei szerkezetek: pl. *elpirul, meghal, reszket, vacog, bepisil, összekoccan a foga, elmegy az esze*.

Egy további megfigyelés, hogy a korpuszból kiszűrt példákban ennél a szerkezetnél nagyon ritka a tranzitív alapige, és ha van is ilyen, az is többé-kevésbé lexikalizálódott jelentésegység részeként szerepel (*hányingert kap, eszt veszti, kidobja a taccsot, gyökeret ver a lába, becsukja a szemét* stb.).

A bekövetkező esemény szándékoltságának tesztelésére létrehoztunk egy próbát: az *annyira e, hogy úgy dönt, z*, illetve *annyira e, hogy önkéntelenül z* keretbe történő mondatátalakításos tesztet.⁹ A szándékos cselekvést tartalmazó mondatok jól átalakíthatók az *úgy dönt*-féle formára, míg nem szándékos cselekvés esetén az *önkéntelenül*-t tartalmazó mondatkeretbe történő átalakítás működik jól. Ha az *az örömtől* és az *a félelemtől* okot kifejező szerkezeteket tartalmazó mondatokat a próba szerint átalakítjuk, az *úgy dönt*-próba esetében nem elfogadható (8), az *önkéntelenül*-próbánál azonban elfogadható mondatokat (9) kapunk. A teszt tehát alátámasztja az állításunkat.¹⁰

- (8) a. *Annyira félt, hogy úgy döntött, megnémul.
b. *Annyira örült, hogy úgy döntött, elpirul.
- (9) a. Annyira félt, hogy önkéntelenül megnémult.
b. Annyira örült, hogy önkéntelenül elpirult.

Megállapítottuk tehát, hogy a [D N_{mental-state}.ABL]_{cause} konstrukció a mentális állapot mint ok kifejezésére nem szándékosan bekövetkező események mellett alkalmas, különösen önkéntelen, nem tudatos vegetatív reakciók esetén. Ilyenkor az alany (akire a mentális állapot vonatkozik, és aki ennek okán nem szándékosan tesz valamit) nem aktív cselekvő, azaz *nem ágens*; inkább elszenvedője a történeteknek. Ebben a tekintetben az itt kifejezett oksági viszony közel áll a kauzativitás fogalmához.¹¹ Továbbá, mivel az agentivitás és az argumentumszerkezet összefügghet (Hopper–Thompson 1980; Maleczki 2001), magyarázatot nyer, hogy a korpuszban jellemzően miért egyargumentumú igékkel találtuk meg a konstrukciót.

A [D N_{mental-state}.ABL]_{cause} konstrukcióban reprezentált oksági viszony röviden így ábrázolható: 'x érez valamit, és ez a valami azt idézi elő/váltja ki, hogy x önkéntelenül

⁹ A próbát a Kiefer (2007) által említett rábeszélés-teszt és szándékosan/véletlenül teszt mintájára alkottuk meg.

¹⁰ Az állítást egyéb kifejezésekre (pl. a *türelmetlenségtől*) is teszteltük a korpuszban, és nem találtunk annak ellentmondó adatokat.

¹¹ Köszönjük névtelen bírálónk megjegyzését, miszerint a [D N_{mental-state}.ABL]_{cause} konstrukcióban kifejezett oksági viszony abban a tekintetben is közelebb áll a kauzáció fogalmához, hogy az ablatívusi alak „DP-ként felfogható egy OKOZÓ szerepű vonzatnak (és van explicit kauzatív alternánsa is: *X hány a félelemtől ~ a félelem hánytatja X-et*)”.

tesz valamit, megtörténik vele valami'. Ezek a jegyek magyarázzák azokat a fent ismertetett kompatibilitási viszonyokat, hogy a szerkezet egyargumentumú, nem agentív, nem volitív igékkel, igei szerkezetekkel tud elfogadható mondatokat alkotni.

A konstrukció legszembetűnőbb jegye tehát, hogy az adott személyhez köthető mentális állapotot úgy jeleníti meg, mint a személlyel önkéntelenül, az ő szándékain kívül bekövetkező esemény kiváltó-előidéző okát. Ezért nem elfogadhatók az olyan mondatok, mint a (10). Viszont ugyanez a mondat elfogadható a -bŐl ragos változattal (11).

(10) *A nő verekedett a dühtől.

(11) A nő dühből verekedett.

A következőkben erről a konstrukcióról lesz szó.

2.2. [N_{mental-state}•ELA]_{cause} (félelemből, örömből)

Az adatelemzés során azt tapasztaltuk, hogy az [N_{mental-state}•ELA]_{cause} konstrukcióban megjelenő *örömből* és *félelemből* szándékos cselekvést kifejező (volitív) egy- vagy többargumentumú igékkel áll (pl. *támad, megszavaz, dolgozik, vállal, perel, döntést hoz*). Ilyenkor az alany szerepe ágensi: az adott személyben (alany) az adott mentális állapot késztetesként jelentkezik valamilyen cselekvés aktív, tudatos, szándékos megtételére (vagy meg nem tételére). Ez a viszony egyértelműen nem kauzáció, hiszen az alany agentív szerepű, ugyanakkor az oksági viszonyoknak is csak valamiféle határesetéről beszélhetünk: a mentális állapot mint motiváció¹² vagy indíték jelenik meg, amelyet az adott személy elégséges és észszerű okként értelmez egy cselekvés megtételére.

Az állítást igazolja az *úgy dönt – önkéntelenül* próba is. Ha az *örömből* és a *félelemből* elemsorokat tartalmazó mondatokat a próba szerint átalakítjuk, az *úgy dönt*-próba esetében elfogadható (12), míg az *önkéntelenül*-próbánál nem elfogadható mondatokat (13) kapunk.

- (12) a. Félelmet érzett, *ezért/és a félelem késztetésére* úgy döntött, nem tesz feljelentést.
b. Örömet érzett, *ezért/és az öröm késztetésére* úgy döntött, dolgozik.

- (13) a. *Félelmet érzett, *ezért/és a félelem késztetésére* önkéntelenül feljelentést tett.
b. *Örömet érzett, *ezért/ és az öröm késztetésére* önkéntelenül dolgozott.

Ennél a konstrukciónál a nem volitív igékkel alkotott mondatok vagy nem elfogadhatók, vagy legalábbis szokatlanok, esetleg humoros hatásúak, amennyiben azt az értelmezést váltják ki, hogy a bekövetkező esemény az alany szándékos döntésének a következménye – ld. (14a'b'c').

¹² Köszönjük névtelen bírálónknak az észrevételt.

- (14) a. Unalomból folyamodott a droghoz.
 a'. *?Unalomból megőrült.
 b. Kíváncsiságból választotta Kubát.
 b'. *?Kíváncsiságból majdnem meghalt.
 c. Hálából lerajzolt.
 c'. *?Hálából meghatódott.

A [D N_{mental-state}-ELA]_{cause} konstrukció legszembevetőbb jegye tehát, hogy az adott személyhez köthető mentális állapotot úgy jeleníti meg, mint a személyt valamilyen cselekvés szándékos megtételére késztető indítékot, motivációt. A konstrukcióban reprezentált oksági viszonyt így ábrázolhatjuk: 'x érez valamit, és ez a valami elégséges motiváció/indíték x számára, hogy x szándékosan tegyen valamit'. Ezek a jegyek magyarázzák azokat a fent tárgyalt kompatibilitási viszonyokat, hogy a szerkezet egy- vagy többargumentumú, agentív, volitív igékkel, igei szerkezetekkel tud elfogadható mondatokat alkotni.

2.3. [N_{mental-state}-POSS.INE]_{cause} (félelmében, örömeiben)

Az adatelemzés során nyilvánvalóvá vált, hogy az [N_{mental-state}-POSS.INE]_{cause} konstrukcióban megjelenő *örömeiben* és *félelmében* mind szándékos, mind nem szándékos cselekvést kifejező igékkel állhat. Az alany ennek megfelelően lehet ágens (15) vagy nem ágens (16).¹³

- (15) a. Áprily félelmében visszafordult.
 b. Az egyik spanyol örömeiben beugrott a vízbe.
- (16) a. Ideggörcsöt kapott félelmében.
 b. A kalapos folyamatosan csuklik félelmében.

Az [N_{mental-state}-POSS.INE]_{cause} konstrukcióban reprezentált oksági viszonyt tehát így ábrázolhatjuk: 'x érez valamit, és ez a valami arra készteti vagy azt idézi elő, hogy x tesz valamit'. Ezek a jegyek magyarázzák azokat a fent ismertetett kompatibilitási

¹³ Felmerülhet továbbá, hogy miért mondhatjuk például mind azt, hogy *reszket a félelemtől* és hogy *reszket az örömtől*; hogy *félelemből gyakorol* és hogy *örömből gyakorol*, vagy hogy *félelmében felugrik* és hogy *örömeiben felugrik* stb., ugyanakkor azt már sokkal kevésbé, hogy *félelemből/félelmében lustálkodik* vagy *örömből/örömeiben neheztel valakire*. Ezekben a – nyelvileg amúgy jólformált – szókapcsolatokban nem egy lexikai szemantikai, hanem egy, az enciklopédikus tudásunkkal kapcsolatos kérdésről van szó. Mindennapi tapasztalataink és ismereteink alapján nem tudjuk az adott igével jelölt szándékos cselekvés (tipikus) okaként elképzelni a vizsgált konstrukcióban megadott mentális állapotot. Ennek az enciklopédikus jellegű problémának a nyelvi vetülete lehet egyfelől az, hogy azokat a szókapcsolatokat, amelyekben olyan mentális állapotok és események jelennek meg, amelyeket gyakran asszociálunk egymással mint oksági viszonyban állókat, *bejárattott*, *ismerős* kifejezőmódokban konvencionálizáljuk. Ilyenek a következő kifejezések is: *élvezetből / éredekéből / bosszúból / félelemből* ől; *reszket a félelemtől / az idegességtől / a dühtől / az izgalomtól*; *a meglepetéstől / meglepetésében tátva marad a szája / leesik az álla*. Másfelől az olyan szókapcsolatokat, amelyek olyan szituációkat (oksági viszonyokat) jelenítenek meg, amelyekkel kapcsolatban nincsenek mindennapi ismereteink, furcsának vagy egyenesen elfogadhatatlannak tartjuk, de a jelentésértelmezés során esetleg tudunk hozzájuk valamiféle magyarázatot társítani. Például: *?félelemből teniszeznek*; *?meggyógyul az örömtől*; *?zavarában elálmosodik*.

viszonyokat, hogy a szerkezet elfogadható mondatokat tud alkotni egy- vagy több-argumentumú, agentív és nem agentív, volitív és nem volitív igékkel, igei szerkezetekkel. A három változat közül tehát ez tűnik a legszélesebb körben használhatónak. Más szóval ez a legáltalánosabb típusa a mentális állapotot mint kiváltó-előidéző okot, illetve késztetést, indítékot kifejező $[N_{\text{mental-state}}.\text{CASE}]_{\text{cause}}$ „szülő”-konstrukciónak. A korpuszadatok megszürése után szintén erre a konstrukcióra kaptuk a legtöbb találatot mind a *félelem*, mind az *öröm* lemma esetében; úgy tűnik, a három testvér-konstrukció közül – legalábbis ezekre a főnevekre – ez a leggyakrabban használt típus.

Ezzel összhangban általában azt tapasztaltuk, hogy a kérdéses -bÓI és -tÓI ragos szerkezetek felcserélhetők az $[N_{\text{mental-state}}.\text{POSS.INE}]_{\text{cause}}$ típussal (19). Ugyanakkor megfigyelhető, hogy egyik típusú mentális állapotot mint okot kifejező konstrukció sem állhat statikus (állapotban levést kifejező) igékkel. Komlósy (1992: 467) is tárgyalja, hogy a *félelmében* típusú szerkezetek csak olyankor eredményeznek grammatikus mondatot, amikor a főige dinamikus. Ez magyarázható az oksági viszony természetével: statikus ige esetén az előidézett szituáció csak állapot lehet, amit viszont nem lehet az alany mentális állapota által kiváltott/motivált eseményként értelmezni (vö. Komlósy 1992).¹⁴

Van azonban egy típusa a statikus igéknek, amellyel jólformált mondatokat alkothat a $[D N_{\text{mental-state}}.\text{ABL}]_{\text{cause}}$ konstrukció, mégpedig bizonyos névszói predikátumok esetén (17a). Ezt a kompatibilitási viszonyt érthetővé teszi a korábban ismertetett jelentésfelbontás: az állapotváltozás előidézhető, mégpedig nem szándékosan előidézhető szituáció. Szintén így magyarázható az is, hogy miért nem eredményez helyes mondatokat ugyanebben a helyzetben az $[N_{\text{mental-state}}.\text{ELA}]_{\text{cause}}$ konstrukció (17b): ez a szerkezet szándékos cselekvést kifejező agentív igit várna a mondatba. További magyarázatra szorul az $[N_{\text{mental-state}}.\text{POSS.INE}]_{\text{cause}}$ konstrukció kompatibilitása az ilyen típusú névszói predikátumokkal. Együtt szereplésük sok esetben nem eredményez helyes mondatot (17c), néha azonban igen (18a). Minél markánsabban jelenítődik meg az állapotváltozás, minél dinamikusabb az ige, annál elfogadhatóbbá válik a mondat (18a–b).

- (17) a. Lázás volt az izgalomtól.
 b. *Izgalomból lázas volt.
 c. *Izgalmában lázas volt.
- (18) a. Izgalmában lázas lett.
 b. Izgalmában belázasodott.

Egy további eset, amikor a $[D N_{\text{mental-state}}.\text{ABL}]_{\text{cause}}$ és az $[N_{\text{mental-state}}.\text{ELA}]_{\text{cause}}$ konstrukció nem cserélhető fel az $[N_{\text{mental-state}}.\text{POSS.INE}]_{\text{cause}}$ konstrukcióval, lexikai természetű. Annak köszönhető, hogy noha az $N.\text{POSS.INE}$ szóalak morfológiailag előállítható az adott lemmából, a kapott morfémához nem társul (konvencionálisan)

¹⁴ Ugyanebből az okból nem állhatnak érzékelést kifejező statikus igével sem a konstrukciók (pl. **a félelemtől* / **félelemből* / **félelmében Anna látott*). Mondattagadás esetén azonban, mivel ekkor (nem szándékos) állapotváltozásról van szó, a $[D N_{\text{mental-state}}.\text{ABL}]_{\text{cause}}$ és az $[N_{\text{mental-state}}.\text{POSS.INE}]_{\text{cause}}$ konstrukció ilyen igékkel is alkothat jó mondatokat (pl. *Anna nem látott a félelemtől* / *félelmében*).

oksági viszonyt tartalmazó olvasat – ld. (19e').¹⁵ Nagyon sok esetben (19a–d) azonban helyettesíthetők a $[D N_{\text{mental-state.ABL}}]_{\text{cause}}$ és az $[N_{\text{mental-state.ELA}}]_{\text{cause}}$ konstrukciók az $[N_{\text{mental-state.POSS.INE}}]_{\text{cause}}$ konstrukcióval – kisebb jelentésváltozás mellett.

- (19) a. Félelemből ütötte meg a férfit.
 a'. Félelmében ütötte meg a férfit.
 b. A félelemtől elsápadt.
 b'. Félelmében elsápadt.
 c. Én most örömből versenyzek.
 c'. Én most örömben versenyzek.
 d. Az örömtől ragyognak a szemei.
 d'. Örömben ragyognak a szemei.
 e. Hálából lerajzolt.
 e'. *Hálájában lerajzolt.

Felmerül a kérdés, hogy ez a fajta szinonimitás (ld. 7-es lábjegyzet) miféle jelentésváltozás mellett valósul meg, azaz milyen eltérő konceptuális tartalmakat reprezentálnak az egyes konstrukciók. A következő alfejezet ezzel a kérdéssel foglalkozik.

2.4. Az $[N_{\text{mental-state.CASE}}]_{\text{cause}}$ típusú konstrukciók mint konceptuális metaforák

A $[D N_{\text{mental-state.ABL}}]_{\text{cause}}$, az $[N_{\text{mental-state.ELA}}]_{\text{cause}}$ és az $[N_{\text{mental-state.POSS.INE}}]_{\text{cause}}$ konstrukció között az egyik legfeltűnőbb formai eltérés – a birtokos személyrag és a névelőzés különbségein túl, melyekkel a 3. fejezet foglalkozik részletesen – az esetragok különbözősége. Az első két változat esetragja irányt (*honnan?*), a harmadiké helyet jelöl (*hol?*). Terjedelmi korlátok miatt ehelyütt részletes kifejtés nélkül, röviden ismertetjük az ennek kapcsán korábban tett javaslatainkat (Dóla–Viszket 2019a; 2019b).

A kognitív metaforaelmélet (Lakoff–Johnson 1980) lehetséges magyarázatot kínál arra, hogy a mentális állapot mint ok miért kódolható mind *honnan?*, mind *hol?* típusú nyelvi szerkezetekben. Az OK konceptualizációjában több fogalmi metafora is részt vesz: AZ OK ERŐ, AZ ERŐ VÁLTOZÁS, A VÁLTOZÁS MOZGÁS, amelynek eredménye AZ OK MOZGÁS metafora. Az érzelem és az okozás a következő metaforákkal kapcsolódik össze: AZ (ÉRZELMI) ÁLLAPOT TARTÁLY, AZ ÉRZELEM ERŐ, AZ ERŐ VÁLTOZÁS, A VÁLTOZÁS MOZGÁS, s ennek eredményeként: AZ OK TARTÁLYBÓL VALÓ KIFEJÉLŐ MOZGÁS (Hegedűs 2004; Cserép 2014; Kövecses 2014). Ezt kódolja az elatívszi oksági viszonyt kifejező névszói konstrukció. Korábbi munkáinkban azt javasoltuk, hogy emiatt az elatívszi változathoz az oknak *dinamikus erőként* történő reprezentációja kötődik.

Az állapot konceptualizációjában ezzel szemben a következő metafora játszik szerepet: AZ ÁLLAPOT TARTÁLY. Ezt jeleníti meg az inesszívuszi alak (pl. *félelemben töltötte az estét*). Az, hogy a szerkezet (a birtokos személyraggal együtt) okot is képes megjeleníteni, esetleg egy másodlagos, a tudatelmélettel összefüggő asszociáció eredménye, miszerint oksági viszonyt feltételezünk az egyénnek tulajdonított mentális állapot és az egyén viselkedése/tettei között (Kövecses 2014: 22). Ennek

¹⁵ A konstrukciók produktivitásával, vagyis azzal a kérdéssel, hogy milyen szavakon állíthatók elő oksági jelentéstartalommal, ebben a tanulmányban nem foglalkozunk.

alapján azt javasoltuk, hogy az inesszívuszi változathoz az oknak *háttérként* vagy *hatásként* való reprezentációját kössük, ami valahol félúton helyezkedik el állapot (nem ágens) és dinamikus ok (aktív ágens) között – ld. pl. 'valamilyen eseménynek az áll a háttérében, hogy', illetve 'valaki valaminek a hatása alatt cselekszik'.

Ezzel összecsengenek eddig tett legfontosabb megállapításaink. Egyfelől, hogy az $[N_{\text{mental-state}}\text{-POSS.INE}]_{\text{cause}}$ konstrukció mind ágensi, mind nem ágensi szerepű alannyal, illetve mind szándékos, mind nem szándékos eseményt kifejező igével állhat a mondatban. Másfelől, hogy ez a konstrukció többféle igével is kompatibilis lehet, mint a másik két változat; neki ugyanis nincs „vetélytársa”, míg az elatívszvi és az ablatívszvi kifejezés – mindketten *honnan?* ragos alakok lévén – egymással való „versengésükben” szerepmegosztásra „kényszerülnek”. Az ő esetükben éles szemantikai elkülönülésre van szükség, ez pedig a szándékos cselekvésre való késztetés/motiváció és a nem szándékos cselekvés kiváltása/előidézése mentén valósul meg.¹⁶

A következő fejezetben a háromféle konstrukció morfoszintaktikai hasonlóságait és különbségeit vizsgáljuk meg, és azt tárgyaljuk, milyen szerkezet tulajdonítható nekik.

3. Az $[N_{\text{mental-state}}\text{-CASE}]_{\text{cause}}$ típusú konstrukciók szerkezeti tulajdonságai

A szemantikai-funkcionális elemzés után, ahol egyértelműen fény derült arra, hogy a *félelemből* és a *félelemtől* kifejezések nagy eltérést mutatnak, míg a *félelmében* szerkezet mindegyik másikhoz hasonlítható a felhasználási körét tekintve, a konstrukciók különbözőségét és hasonlóságát szerkezetileg is vizsgáljuk.

Korábbi írásunkban (Viszket–Dóla 2019) érveltünk amellett, hogy a névelő hiánya együtt jár azzal a jelenséggel, hogy a *félelmében* szerkezetben megjelenő birtokos kötelezően azonos referenciájú a mondat alanyával.¹⁷ Az idézett tanulmányunkban a névelő hiányát, a kötelező referenciát és Reuland (2011) és Rákosi (megj. előtt) azon megállapítását, hogy a névelő új kötési tartományt definiál, bizonyító erejűnek gondoltuk azzal kapcsolatban, hogy a vizsgált szerkezetben nincs névelő, és a benne rejlő névmás valamilyen anafora. Ezt a gondolatmenetet folytatjuk jelen írásunkban, de egyetlen konstrukció helyett párhuzamosan három hasonló, oksági viszonyt kifejező konstrukció szerkezetét vizsgáljuk.¹⁸

¹⁶ Ezt a szemantikai elkülönülést azok a korpuszbeli találatok is mutatják, amelyeket a mostani vizsgálatból ugyan kizártunk, de a későbbiekben ebben az irányban is folytatjuk a kutatást: pl. a -től leggyakrabban kapcsolódó igenévi régensei: *hajtva, vezérelve, indíttatva*; a -ből pedig leggyakrabban ilyen szerkezetekben fordul elő: *kifolyólag, következően*. A -POSS.bAn ragos változat esetében ilyenfajta tipikus régensről nem beszélhetünk.

¹⁷ Ez a megállapítás nem teljesen igaz azokra a hasonló szerkezetű, de nem mentális állapotot kifejező konstrukciókra, mint pl. *röptében* vagy *estében*: ezek ugyanis a mondat tárgyával is lehetnek azonos referenciájúak. A mentális állapottal kapcsolatos kifejezésekre azonban igaz a megállapításunk, és a cikkünkben most ezeket tárgyaljuk.

¹⁸ A szerkezeti vizsgálatokra általában jellemző módszertant követve a korpuszban megtalált régens-vonzat párokat általunk alkotott mondatokban vizsgáljuk, így tudunk kipróbálni minden szerkezeti variánst. Kizárólag korpusz-példákra alapozva nem lehetne a szerkezeti vizsgálat szisztematikus és teljes körű. A 3.3. és a 3.4. alfejezetekben, amikor a szerkezetek bővíthetőségét vizsgáljuk, ismét korpuszvezérelt módon járunk el.

3.1. Az [N_{mental-state}-POSS.INE]_{cause} (félelmében, örömében) újraelemzése

A névelő hiánya és a kötelező referencia több kérdést is felvet. Az egyik, hogy ha semmiképpen nem lehet névelő, akkor elképzelhető, hogy a kifejezés kategóriája NP, és nem DP. De ennél a feltételezésnél egy kartográfiai megközelítésben nehézségekbe ütközünk a birtokos személyrag ábrázolásánál: Bartos (2000) óta a magyar főnévi csoport szerkezetében a birtokos személyrag egyértelműen az NP kategóriára épülő újabb projekcióban kapott helyet.¹⁹ Még azokban az ábrázolásokban is, ahol az elidegeníthető és az elidegeníthetetlen birtokoshoz különböző szerkezeteket rendelnek (l. Karácsonyi 2019), maga a birtokos személyrag NP fölötti projekcióban található, ha a birtokszó NP-n belülről indul is. Vagyis vagy arra kell következtetnünk, hogy a birtokos személyragos szerkezet NP-nél bővebb, sőt, ha a Bartos (2000)-féle érvelést tekintjük, akkor DP (az igével való határozottsági egyeztetést alapul véve²⁰), ahol valamiért nem jelenhet meg a határozott névelő, és anaforikusan viselkedik a birtokos személyrag. Vagy, ha a névelő hiánya miatt elvetjük a DP projekciót, akkor fel kell tételeznünk, hogy az itt található személyrag nem tipikus birtokos, amire további érv, hogy a birtokos névmási alakban sem ejthető ki benne, inkább valamilyen, pl. a ragozott főnévi igenevékéhez hasonló egyeztető morféma.

A másik probléma, hogy további mondatokat vizsgálva az derül ki, hogy nem az állítmánnyal egyeztetett alany azonos referenciájú a vizsgált konstrukció „birtokosával”, hanem a mondat tematikusan legmagasabbra „rangsorolt” szereplője (Alberti 1997), például az *experienze*.

- (20) a. Péternek félelmében megeredt / elakadt a szava.
b. Péternek örömében / ijedtében még Mari is megtetszett.

A (20) példa mondatai azt mutatják, hogy a vizsgált szerkezet „birtokosa” referenciálisan nem a nominatívuszi alannal azonos, hanem az ágensi vagy *experienti* argumentummal. A (21) példában részletezzük a lehetséges koreferenciális viszonyokat:

- (21) a. Marit félelmében nem hagyta cserben a férje.
b. Marit az ő félelmében nem hagyta cserben a férje.
c. Marit (*az ő) félelmében nem hagyta cserben a férje.
d. Marit (*a) félelemből nem hagyta cserben a férje.
e. *Marit a félelemtől nem hagyta cserben a férje.

A (21a) mondatnak két lehetséges jelentése van: (1) Mari félt, és ebben a lelki állapotában nem hagyta cserben a férj (aki ugyan nem kötelezően, de nagy valószínűséggel a saját férje). Ekkor kitehető a névelő is, és a birtokosi *pro* is (bár az utóbbi kissé redundáns, és ezért furcsán hangzik), lásd (21b). Ez a szerkezet eltér az általunk vizsgált szerkezettől, ugyanis nincs oksági viszony a mondatban.

¹⁹ A birtokos szerkezet egyes, korábbi változatokra épülő elemzésében elképzelhető volt NP-szintű névelőtlen főnévi csoport ábrázolása pl. egzisztenciális szerkezetben: *Péternek van unokatestvére*, lásd Alberti–Medve (2002).

²⁰ A határozottságra vonatkozó tesztet, a szerkezet tulajdonságát tekintve, természetesen nem tudjuk alkalmazni.

(2) A férj félt, és ez állt annak a háttérében, hogy nem hagyta cserben Marit. Ez az általunk vizsgált szerkezet, ekkor viszont nem tehető ki sem a névelő, sem a birtokosi *pro*, lásd (21c). Ez a (2) értelmezés kifejezhető lenne a *félelemből* szerkezettel is, lásd a (21d) mondatot, de ebben a mondatban az (1) értelmezés nem hívható elő, vagyis nem lehetséges az az értelmezés, hogy a mondatban a vizsgált szerkezet nem okhatározói jelentésű, és Mari félelméről van szó. A harmadik vizsgált konstrukciót nem tudjuk ebben a mondatban megvizsgálni, mert a vele alkotott mondat agrammatikus lesz (lásd (21e)). Ez megmagyarázható a 2.1. alfejezetben már ismertetett jelenséggel, hogy a *félelemtől* típusú konstrukció csak nem ágensi alanyú mondatokban szerepelhet.

- (22) a. Mari félelmében elhányta magát.
b. Mari félelemből elhányta magát.
c. Mari a félelemtől elhányta magát.

A (22) példasorban az állítvány lehetővé teszi a cselekvés szándékos és szándékolatlan értelmezését is, ezért ezzel össze tudjuk hasonlítani a három szerkezetet, noha a szándékos értelmezés kissé erőltetett (22b). A (22c) mondatban szereplő *a félelemtől* egészen biztosan DP kategóriájú, és (legalábbis a felszínen) nem tartalmaz egyeztető morfémát, ugyanakkor kötelezően az alanyra vonatkozik. Ebből arra következtethetünk, hogy a (22a)-ban a *félelmében* névelőtlensége önmagában nem magyarázhatja a kötelező koreferenciális viszonyokat. Ezek a (22) példák arra mutatnak rá, hogy a három konstrukció függetlenül attól, hogy a bővítettségük alapján éppen NP-k vagy DP-k (vagy valamilyen közjük eső projekciók, pl. NumP-k), függetlenül attól, hogy tartalmaznak-e birtokos személyragot (vagy más egyeztető morfémát), akkor is referenciálisan azonos személyre vonatkoznak, mint a mondat „főszereplője”. A különbség közöttük az, hogy a bennük megjelölt „alany” tematikus szerepe különböző: kötelezően ágens (*örömből*) vagy kötelezően nem az (*az örömtől*), vagy éppen alulspecifikált (*örömében*). Ebből az következik, hogy van bennük tematikusan megjelölt alany.

3.2. A vizsgált szerkezetekben feltételezett alany típusa

Karácsonyi (2019) alaposan elemezte az igéből képzett főnevek szerkezeteit, ki-mutatva a különbséget a Laczkó (2000) által definiált csoportok között (eredmény, egyszerű esemény, komplex esemény jelentésű deverbális főnevek). Ezekkel a szerkezetekkel hozta párhuzamba a magyar nyelvre szintén Laczkó (2008) által kategorizált relációs főneveket, valamint a reprezentációs főneveket is (pl. *kép, film* stb.). A reprezentációs főnevek struktúrájában Karácsonyi feltételez egy igei zónát, amely lehetőséget ad tematikus szerepek kiosztására. Az általunk vizsgált konstrukciókban szereplő főnevek (ahogy a tanulmányunk elején is rámutattunk) deverbális főnevek, vagyis természetesen adódik a kartográfiai ábrázolásukkor Karácsonyi (2019)-et követve egy igei zóna feltételezése, ahogy tematikus szerep is kapcsolódhat az ott felvett argumentumokhoz. A kérdés az, hogy ezek az argumentumok, amik a felszínen soha nem realizálódhatnak, milyen státuszúak.

Az igeneves szerkezetekben feltételezett PRO, ami a felszínen soha nem realizálódhat és esetet nem, csak tematikus szerepet kap, kontrollviszonnal kap referenciát. Referenciája mindig az adott mondaton belül adódik, vagy a főige lexikai

előírásai alapján (lásd alanyi kontroll, tárgyi kontroll), vagy a tematikus szerepek összeférhetősége alapján. Viszont a PRO soha nem visel szám/személy-egyeztetést, mint pl. a (23a) mondatban a vizsgált szerkezet személyragja. Ebből arra következtethetünk, hogy a kérdéses argumentum nem PRO.

- (23) a. Kétségbeesésemben meghúztam a vészféket.
b. Péter megvette Marit magának / a maga számára.

Az anaforák referenciájukat mindig az adott „tagmondaton” (kötési tartományon) belül kapják, többnyire a tematikus hierarchiának megfelelően, de ha tekintjük a (23b) példát, kiderül belőle, hogy a tematikus összeférhetőség is lehet a referenciális azonosság alapja. A (23b) mondat kétértelmű: Péter megvehette Marit Péter (vagyis az alany) vagy Mari (vagyis a tárgy) számára, utóbbi esetben nyilván egy különleges felszabadtási gesztusról volt szó. El nem hangzó anaforát nem tartunk számon a magyarban, a *pro* a transzformációs generatív hagyományban a B-kötési elvnek alávetett személyes vagy mutató névmás el nem hangzó alakja.

Mind grammatikalitási teszték alapján, mind a korpuszokban keresve kimondhatjuk, hogy a *félelmében/örömben* szerkezetben nem csak személyes névmás, de visszaható vagy kölcsönös névmás sem jelenhet meg birtokosként, lásd (24a):

- (24) a. Ők (a) *maguk félelmében / *egymás félelmében / félelmükben
meghúzták a vészféket.
b. a maguk / az egymás / a fiúk kutyája
c. a *pro* kutyájuk / az ő kutyájuk

Sőt, láthatjuk az egyeztetésekből, hogy a *maguk* és az *egymás* anaforák úgy viselkednek birtokosi pozícióban, mintha köznevek lennének (24b), míg a *pro* névmás úgy viselkedik, mint a személyes névmások (24c). Az egyeztetési analógia alapján a vizsgált szerkezetben nem anafora van.

A szerkezetekben feltételezett tematikusan megjelölt argumentum („alany”), amit a *félelmében* szerkezetben személyrag is egyeztet a mondat egyik argumentumával, tehát se nem PRO, se nem anafora. Ha feltételezzük, hogy *pro*, akkor magyarázatot kell keresnünk arra, hogy miért nem ejthető ki, lásd (21c). A (25) példasorban a kiejtett névmási birtokosok referenciáját illusztráljuk:²¹

- (25) a. Péter_i látta a *pro*_{ij} kutyáját.
b. Péter_i látta az ő_{ij} kutyáját.
c. Péter_i látta neki_{-ij} a kutyáját.

A mondatmegítélésekből következik, hogy míg a kiejtetlen névmási birtokos (25a) és a kiejtett alanyi névmási birtokos (25b) referenciája azonos lehet az alanyéval,²² de el is térhet tőle, addig a kiejtett datívuszi birtokos (25c) nem lehet azonos

²¹ A transzformációs generatív hagyomány a kiejtetlen alakot ((25a)-ban a *pro*) a régenst követő vonzatpozícióban jelenítené meg, míg a kiejtett alakokat az elhangzásuknak megfelelő szórendi helyen, de ez a különbség az érvelésünket nem befolyásolja, ezért a három mondatot hasonlóan ábrázoltuk.

²² A mondatot speciális hangsúllyal kell ejteni, hogy indokolt legyen a névmás kitétele, és a hangsúlyozástól, valamint esetleg szórendi változtatástól függően, de lehetséges az azonos referencia.

referenciájú az alannyal. Ennek nyilván az az oka, hogy a birtokos szerkezet DP-jén kívül kerülve a névmás kötési tartománya az egész tagmondat lesz, és a B-elv értelmében ezen a tartományon belül nem lehet kötve.

Az eddigi megállapítások alapján fel kell tételeznünk, hogy a *félelmében* szerkezetben olyan *pro* birtokos van, amely nominatívuszi birtokosként nem ejthető ki. Lehetséges, hogy datívusziként kiejthető volna, de ebben az esetben, ahogy a (25c) példamondat is mutatja, kötelezően eltérő referenciájúnak kellene lennie a birtokosnak az alanytól, ami nem lehetséges a 2. fejezetben részletesen kifejtett oksági viszonyra jellemző referenciális azonosság miatt. Vagyis a birtokos kiejthetőségének tilalma nem egyszerűen a szerkezet következményeként elemezhető, hanem a mondatban előírt szemantikai-funkcionális tulajdonságok és a kötéselvek összjátékaként.

Felmerül a kérdés, hogy miért érdemes megvizsgálni a lehetőséget, hogy datívuszi alakban megjelenhetne esetleg a kiejtett birtokos. Amennyiben (összhangban a birtokos személyrag jelenlétével) feltételezzük, hogy a vizsgált szerkezet nem NP, hanem annál kiépítettebb, arra ráépülő funkcionális projekciókat tartalmazó kategóriájú, de nem határozott, hanem határozatlan főnévi csoport (lásd Szabolcsi–Laczkó (1992)-ben határozatlan DP), akkor azon belül azért nem jelenhet meg nominatívuszi birtokos, mert az a főnévi csoportot határozottá tenné, lásd (26), a datívuszinak viszont ilyen következménye nem lenne:

- (26) a. (Péternek/Neki) nincs (*az ő) kocsija.
b. (Péternek/nek) (*az ő) gyereke született. [nem fókuszos mondatként]

3.3. A vizsgált szerkezetek bővíthetősége

A 3. fejezet elején feltett alapvető kérdésekre (milyen kategóriájú a vizsgált szerkezet, és hogyan reprezentálható az egyikben található egyeztető morféma) az előbbi következtetések alapján válaszolhatunk: a főnévi csoport egy NP-nél nagyobb, bővítettebb projekció, amelyben az egyik szerkezetben birtokos szerepű *pro* van, és a birtokos névmás a főnévi csoport határozatlansága miatt nem jelenhet meg kiejtett alakban (ahogy természetesen nem ejthetünk benne határozott névelőt sem). De vajon a vizsgált szerkezetek bővíthetősége igazolja-e ezt a hipotézisünket?

Ismét a korpuszban kerestünk példákat mindhárom konstrukcióra, de most a bővítési módjaik alapján válogattuk a találatokat. Egyrészt azt kerestük, bővíthetők-e a konstrukciók jelzőkkel, másrészt azt, hogy együtt járhatnak-e mutató névmással vagy egyéb determinánssal.

- (27) a. a hideglelős / a túlságos / a nyavalyás / a nemibetegségektől való félelemtől
b. egyszerű emberi / jogos vagy jogosulatlan / nem valamiféle / az informális megtorlástól való / azon félelemből, hogy...
c. dühös / eszelős félelmében / abbéli félelmében, hogy / attól való félelmében, hogy...

Az első megállapítás, amit tehetünk, hogy mindhárom konstrukció bővíthető jelzővel és/vagy vonatkozó mellékmondatdal, vagyis Kiefer (2000) értelmében egészen biztos, hogy nem határozószavakról van szó, hanem főnévi csoportokról (szemben pl. a *házanként* vagy *éjfélkor* toldalékolt kifejezésekkel). Bartos (2000),

É. Kiss (2000), Dékány (2012) és Farkas–Karácsonyi (2018) alapján az NP-re feltétlenül ráépül egy Posd/Poss projekció, a birtokos személyrag számára, valamint egy AttrP projekció a minőségjelzőknek és egy DemP projekció a mutató névmásnak. Az eddig talált példák alapján a Posd, AttrP, DemP sorrend megfelelhet a kiépülő projekciók sorrendjének is. Ha Dékány (2012) alapján nézzük a projekciókat (lásd (28)), azt láthatjuk, hogy a nem ragozható mutató névmás (pl. *azon félelemben*) előtti/feletti projekciók azok, amik nem épülnek ki vagy nem tölthetők ki, mint a nominatívuszi birtokos, névelő, ragozható mutató névmás²³ és a datívuszi birtokos.

(28) (Dékány 2012: 94, (63))

Dat poss > infl dem > D > Nom poss > non-infl dem

Nem célunk ebben a tanulmányban állást foglalni abban, hogy pontosan milyen projekciókat feltételezhetünk a vizsgált konstrukciókban, csak a legfontosabb alapelveket szeretnénk lefektetni. Tehát egy NP-nél bővebb, DP-nél (általában) kisebb, kiejtett birtokost és névelőt már nem, jelzőt és ragozhatatlan mutató névmást (*ama*, *azon*) tartalmazni képes szerkezetet tételezünk fel, ami összhangba hozható az eddig született kartográfiai elemzésekkel. A deverbális főnévi fejből következően, egy igei frázisból indulunk ki a konstrukció szerkezetét építve, egy tematikusan kötött argumentumot feltételezve a szerkezet mélyén, ami referenciálisan azonos lesz a mondat tematikusan legmagasabbra sorolt argumentumával, amelynek tematikus szerepe összhangban van a szerkezetben rejlő argumentum tematikus szerepével.

3.4. A vizsgált szerkezetek különbségei

A 3.1–3.3. alfejezetben a *félelemben* szerkezetet elemeztük. A másik két vizsgált konstrukcióban nincsen birtokos személyrag, és az egyikben megjelenik a kötelező névelő: *félelemből*, *a félelemtől*. Vajon ezek az eltérések együtt járnak-e bővíthetőségi, szörendi vagy koreferenciális különbségekkel?

A (29) példasorban a *félelemből* szerkezet különleges eseteit mutatjuk be, az MNSZ2 korpuszából.

- (29) a. ha megszólítottak, elakadt a szavam, már nem tudom, babonás tiszteletből, vagy a pusztalakók még babonásabb félelemből-e?
(Illyés Gyula, Kora tavasz – Mint a darvak, 1972)
a'. *Marinak elakadt a szava a fiúk szokásos félelemből.
b. a leendő szülő szeretetből, örömmel, ne a bűntől, büntetéstől való félelemből vállalja gyermekét (személyes, fórum)

²³ Ragozható mutató névmásos példa mindegyik konstrukcióra csak egy-kettő akadt az MNSZ2-ben. Ráadásul a kisszámú példának vagy a megítélése kérdéses a mi intuíciónk szerint, vagy egy olyan szerkezetbe ágyazva található (*vmitől vezéreelve*), amit most kizártunk a vizsgálatból. A példák: „és abban a félelemben, hogy egyszer még véletlenül élve eltemetik, meghagyta, hogy ha esetleg egyszer úgy gondolják, hogy már meghalt, akkor ne temessék el, hanem várjanak 1 hétig, hogy bebizonyosodjon, hogy tényleg meghalt” (FB személyes bejegyzés); „attól a félelemtől vezéreelve leplezte el a hibát az Atlanti-óceán mindkét partján végzett vizsgálatok során” (sajtó); „Az Egyesült Államok már korábban is érdeklődött a szigetek iránt, részben a Panama-csatorna bejárata melletti stratégiai fekvésük miatt, részben abból a félelemből, hogy Németország elfoglalhatja és tengeralattjáró-támaszpontként használhatja őket” (wikipédia)

A (29) példasor azt mutatja, hogy a *félelemből* szerkezetben lehetséges birtokos személyragos alakot használni, és ebben az esetben nem csak névelős lesz a szerkezet, hanem *-tól* ragos vonzat is megjelenhet jelzősített (*való-s*) formában, sőt, lehetséges kitett nominatívuszi birtokos is. Ennek a birtokosnak az a különlegessége, hogy ugyan referenciálisan nem azonos az alánnyal, de csak olyan halmaz lehet a referenciája, ami tartalmazza a mondat alanyának referenciáját (lásd (29aa')).

A (30) példasorban a *félelemtől* / az *örömtől* szerkezetek különleges eseteit vizsgáljuk, az MNSZ2 korpuszára építve (a korpuszból emeltük ki a (30a) és a (30d) példákat).

- (30) a. A hang elfulladt az örömtől.
 b. *A hang elfulladt az örömetől.
 c. A hangja elfulladt az örömetől.
 d. Napokig bódult voltam az örömtől.
 e. Napokig bódult voltam az örömömtől.

A (30a–c) példákból láthatjuk, hogy lehetséges az *örömtől* / a *félelemtől* szerkezetben is birtokos személyrag, de csak akkor, ha van a mondatban potenciális antecedens a számára. A (30b) mondatban nincsen, ezért a mondat birtokos személyraggal agrammatikus.

A (29) és a (30) példasorból azt láthatjuk, hogy mindegyik konstrukció tartalmazhat minden vizsgált elemet (jelzőt, birtokos személyragot, névelőt, sőt, igazán ritka esetekben még ragozandó mutató névmást is, lásd a 23. lábjegyzetet), beleértve még a *félelmében* típusú szerkezetet is: a (31) példasorban említjük meg azt a két esetet az MNSZ2-ből, amikor névelősen is előfordulhatnak (jelzős szerkezetben).

- (31) a. Abban a nagy örömében, ami eltöltötte őt, arra sem hallgatott, hogy mit mond a kapitány, sem a katonákkal nem ügyelt, hanem a gyártott gyufájával kitörtetett a ház elé, hol a nép nagy várakozásban volt (Tamási Áron, Szólít a szülőföld, 1985)
 b. Mindig van, aki egy kicsit többet is fogyasztott a nagy örömében vagy bánatában... (orvostud)

3.5. A szerkezeti vizsgálat tanulságai

A már emlegetett Viszket–Dóla (2019)-ben leszögeztük, noha magyarázatot nem tudtunk rá adni, hogy a Komlósy (1992)-ben emlegetett egyéb predikatív bővítőménnyel szemben a *félelmében* szerkezet névelőtlensége dacára a mondat szinte bármelyik pontján előfordulhat, beleértve az ige mögötti pozíciókat is, amelyek jellemzően nem nyitottak a predikatív névelőtlen köznevek számára. A 3.1–3.4. fejezetekben megállapítottak egyértelműen igazolják, hogy a vizsgált konstrukciók nem NP-k, hanem magasabb kiterjesztésű, időnként akár DP kategóriájú főnévi csoportok, így érthető, hogy az NP-kre vonatkozó szórendi megszorítások nem vonatkoznak rájuk. (Ezekről a megszorításokról lásd részletesebben Maleczki (2008)-at. Viszket (2012) LFG-beli elemzést ad a névelőtlen főnevek szórendi variációjáról.)

Mit tudunk meg ezenkívül? Különbséget kell tennünk a vizsgált deverbális főnévi alapú, oksági viszonyt megjelenítő szerkezeteink thematikus „alanya” (aki örül, vagy aki fél) és a birtokos személyraggal kifejezett argumentuma között. Nem referenciális értelemben kell különbséget tennünk, hanem a szintaktikai működés szempontjából. A különbség az, hogy amíg személyrag nem jelenik meg a szerkezetben, addig elegendő a szövegösszefüggésből kiérthető, pragmatikai módszerekkel elérhető antecedens, lásd pl. a (30a) mondatot, ahol a *hang*-hoz nyilván tartozik valaki, aki azt kiadja, és ez a szemantikai hálóból kinyerhető szereplő elegendő az oksági viszonyt kifejező szerkezet „alanyát” azonosítani. De ha birtokos személyragos a szerkezet, akkor olyan antecedens kell, amely a mondaton belül elérhető, és jegyeiben (szám, személy és thematikus szerep) megfelelő, azonosítható, lásd a (30bc) példákat, ahol ezt az antecedensi szerepet betöltheti a *hang pro*-val kifejezett birtokosa, de ennek hiánya agramatikussá teszi a mondatot.

A 3.2. alfejezetben érveltünk amellett, hogy nem kell PRO-t vagy anaforát feltételeznünk ahhoz, hogy a kötelező referenciális függést megmagyarázzuk. Elegendő a konstrukció jelentésével érvelnünk, ahogyan azt a 2. fejezetben kifejtettük. De arra mindenképpen magyarázatot kell adnunk, hogy a birtokos személyrag miatt feltételezett *pro* hogyan lehet referenciálisan azonos a mondat egyik szereplőjével. A szokásos magyarázat erre az, hogy a DP külön kötési tartománynak számít, csak hogy itt vagy nem minden esetben van DP, vagy olyan DP-t is fel kell tételeznünk, ami nem határozott, hiszen nem tartalmazhat határozott névelőt. Ez összhangban van Szabolcsi–Laczkó (1992)-vel, de nem felel meg Bartos (2000)-nek, ugyanakkor nem mond ellent Dékány (2012)-nek.

A (32) példasor alapján megállapítható, hogy a *félelemből* szerkezet, abban a leggyakoribb előfordulásában, amikor sem birtokos személyrag, sem névelő nem társul hozzá, NP-ként viselkedik abban az értelemben, hogy a legtermészetesebb szórendi helye az ige előtt van. A másik két szerkezet azonban a mondat bármely szakaszában előfordulhat, akár egy DP.

- (32) a. Marit félelmében fellökte a férje.
 a'. Marit fellökte a férje félelmében.
 a". Félelmében Marit fellökte a férje.
 a"". Marit félelmében lökte fel a férje.
 b. Marit félelemből fellökte a férje.
 b'. ??Marit fellökte a férje félelemből.
 b". ??Félelemből Marit fellökte a férje.
 b"". Marit félelemből lökte fel a férje.
 c. Mari a félelemtől elhányta magát.
 c'. Mari elhányta magát a félelemtől.
 c". A félelemtől Mari elhányta magát.
 c"". Mari a félelemtől hanyta el magát.

A (32c–c'') példasorban nem tudtuk a másik két (32)-es példasor predikátumát használni, mert a három konstrukció közötti fő különbség (az alanyuk thematikus szerepe) megnehezíti azonos predikátum mellett a használatukat.

A vizsgált szerkezetek tulajdonságait alapvetően konstrukció-mivoltukkal tudjuk magyarázni, vagyis azzal, hogy a fent említett sajátos formai jellegzetességek és a

fent taglalt sajátos jelentéstartalmak egyedi társulásai. Ezek a formai jellegzetességek (névelő vagy birtokos személyrag esetén DP, ezek híján inkább NP-jellegű szórend; a névelőtlen, de személyragos határozatlan konstrukcióban kiejthetetlen birtokos) elemezhetők és magyarázhatók a magyar főnévi csoportokról eddig született kartográfiái elemzésekkel. A konstrukció funkciója által előírt kötelező referencia pedig nem áll ellentétben a feltételezett szintaktikai szerkezetből levezethető kötéselvekkel. A konstrukciók formai jellegzetességeitől sajátos stílusértékkel (különösen irodalmi szövegekben) el lehet térni (lásd a (29)–(31) példasort), de a funkcionális sajátosságok, így a referenciális viszonyok akkor is felülírhatatlanok maradnak (lásd (29a') vagy (30b) példák).

4. Összefoglalás

Kiindulópontunk az *örömben* szerkezet elemzése volt korábbi tanulmányainkban, amellyel összehasonlítottuk a másik két oksági viszonyt megjelenítő konstrukció viselkedését (*örömből*, *az örömtől*). Ebből a hármas összehasonlításból derült fény egyrészt arra, hogy nagy jelentősége van a tematikus szerepeknek az elemzésben, másrészt arra, hogy a kötelező referenciális azonosság okát nem feltétlenül a szerkezetben, hanem a funkcionális-konstrukciós elemzésben találhatjuk meg. Természetesen nagyon fontos, hogy a koreferenciális viszonyok illeszkednek a főnévi csoportokról és a tagmondatokról szóló korábbi eredményekhez: ez legitimálja a konstrukciós elemzésünket is. A következő példasor tökéletesen illusztrálja a megállapításainkat:

- (33) a. Ezt a tanulmányt örömből írtuk. : 'A cikkírás felett érzett öröm motivált bennünket, hogy úgy döntsünk, megírjuk ezt a tanulmányt.'
- b. Ezt a tanulmányt örömmünkben írtuk. : 'Az ünnepeltre koncentrálni öröm fogott el bennünket, és ennek hatása alatt írtuk a cikket.'
- c. *Ezt a tanulmányt az örömtől írtuk. : #'Örömmünk azt váltotta ki belőlünk, hogy önkéntelenül verjük a billentyűzetet, és véletlenül ez a tanulmány született.'²⁴

Nyitott kérdés maradt, hogy a mentális állapotot mint okot megjelenítő egyes konstrukciók mely főnevekkel produktívak. Ebben a tanulmányunkban két főnévre (*félelem*, *öröm*) korlátoztuk feltáró jellegű vizsgálatunkat. A továbbiakban a mentális és egyéb állapotot kifejező főnevek általános vizsgálatán túl (pl. *hirtelen elhatározásból*, *a hidegtől*, *tüdőgyulladásban*) más – hasonló, de nem oksági viszonyt megjelenítő – szerkezetekre, pl. a mozgást jelentő igékre (*estében*, *röptében*) is ellenőrizzük a megállapításainkat.

²⁴ A konstrukció szabályaiból következően ugyan ez az értelmezés lehetséges lenne, de nyilvánvalóan lehetetlen volta miatt (ezt jelöltük #-tel) a mondathoz nem rendelhető értelmezés, ezért tekintjük agrammatikus mondatnak.

Hivatkozások

- Alberti, Gábor 1997. Restrictions on the degree of referentiality of arguments in Hungarian sentences. *Acta Linguistica Hungarica* 44/3–4:341–362.
- Alberti Gábor – Medve Anna 2002. *Generatív grammatikai gyakorlókönyv I–II*. Budapest: Janus/Books – Gondolat Kiadó.
- Andor József 2011. A lexikális szemantika és pragmatika határvonalain: Interjú Kiefer Ferencsel. *Magyar Nyelv* 107/3:360–368.
- Bartos Huba 2000. Az inflexiók jelenségek szintaktikai háttere. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 653–762.
- Comrie, Bernard 1981. *Language Universals and Linguistic Typology: Syntax and Morphology*. Chicago: University of Chicago Press.
- Cserép, Attila 2014. Conceptual Metaphor Theory: in defence or on the fence? *Argumentum* 10:261–288.
- Dékány Éva Katalin 2012. *A Profile of the Hungarian DP: The Interaction of Lexicalization, Agreement, and Linearization with the Functional Sequence*. PhD disszertáció. Tromsø: University of Tromsø. <http://munin.uit.no/handle/10037/4138>.
- Dixon, Robert M. W. 2000. A typology of causatives: Form, syntax and meaning. In Robert M. W. Dixon – Alexandra Y. Aikhenvald (szerk.) *Changing Valency: Case Studies in Transitivity*. New York: Cambridge University Press. 30–83.
- Dóla, Mónika – Anita Viszket 2019a. 'In our gratitude' – The [N_{mental state}·Poss.Iness]_{cause} or the mental-state-as-cause construction in Hungarian. In Tamás Görbe (szerk.) *Berliner Beiträge zur Hungarologie*. Berlin. 103–125.
- Dóla, Mónika – Anita Viszket 2019b. Conceptualizing cause as background: The [N_{mental state}·Poss.Iness]_{cause} construction. *Argumentum* 15 (Thirsting for the Living Word. Special Issue in Honor of József Andor and Sándor Martsa on the Occasion of Their 70th Birthday):168–179.
- É. Kiss, Katalin 2000. The Hungarian NP is like the English NP. In Gábor Alberti – István Kenesei (szerk.) *Approaches to Hungarian 7. Papers from the Pécs Conference*. Szeged: JATEPress. 119–149.
- Farkas Judit – Karácsonyi Krisztina 2018. A határozott névelő megjelenéséhez kapcsolódó kérdések. In Czeferner Dóra – Böhm Gábor – Fedeles Tamás (szerk.) *Mesterek és tanítványok 2*. Pécs: PTE BTK. 9–26.
- Hegedűs Rita 2004. *Magyar nyelvtan: Formák, funkciók, összefüggések*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 29) Budapest: Tinta Könyvkiadó.
- Hopper, Paul J. – Sandra A. Thompson 1980. Transitivity in grammar and discourse. *Language* 56/2:251–299. doi:10.2307/413757.
- Karácsonyi Krisztina 2019. *A magyar főnevek szintaktikai szerkezete: deverbális, reprezentációs és relációs főnevek*. OTDK dolgozat. Pécs: PTE BTK Nyelvtudományi Tanszék.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Kiefer Ferenc 2000. A ragozás. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 569–619.
- Kiefer Ferenc 2007. *Jelentésemélet*. Budapest: Corvina.

- Komlósy András 1992. Régensek és vonzatok. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 299–527.
- Kövecses, Zoltán 2014. Conceptualizing emotions. A revised cognitive linguistic perspective. *Poznan Studies in Contemporary Linguistics* 50/1:15–28. doi:10.1515/psicl-2014-0002.
- Laczkó Tibor 2000. Az ige argumentumszerkezetét megőrző főnévképzés. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3. Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 293–407.
- Laczkó Tibor 2008. A relációs főnevek. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 323–503.
- Lakoff, George – Mark Johnson 1980. *Metaphors We Live By*. Chicago, London: University of Chicago Press.
- Maleczki Márta 2000. Lexikális szemantikai hatások a mondatalkotásban. In Gecső Tamás (szerk.) *Lexikális jelentés, aktuális jelentés*. (Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 4) Budapest: Tinta Könyvkiadó. 201–211.
- Maleczki Márta 2001. Az információ szerkezet, a szintaktikai szerkezet és az aspektus összefüggései a magyarban. A progresszív és az egzisztenciális aspektus. In Bakró-Nagy Marianne – Bánréti Zoltán – É. Kiss Katalin (szerk.) *Újabb tanulmányok a strukturális magyar nyelvtan és a nyelvtörténet köréből (Kiefer Ferenc tiszteletére barátai és tanítványai)*. Budapest: Osiris Kiadó. 165–181.
- Maleczki Márta 2008. Határozatlan argumentumok. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 129–184.
- Neeleman, Ad – Hans van de Koot 2012. The linguistic expression of causation. In Martin Everaert – Marijana Marelj – Tal Siloni (szerk.) *The Theta System: Argument Structure at the Interface*. (Oxford Studies in Theoretical Linguistics) Oxford, New York: Oxford University Press. 20–51.
- P. Lakatos Ilona (szerk.) 2006. *Grammatikai gyakorlókönyv*. Budapest: Bölcsész Konzorcium.
- Rákosi, György megj. előtt. With or without the definite article: On the syntax of anaphoric possessor strategies in Hungarian. In Veronika Hegedűs – Irene Vogel (szerk.) *Approaches to Hungarian 16. Papers from the 2017 Budapest Conference*. Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.
- Reuland, Eric J. 2011. *Anaphora and Language Design*. (Linguistic Inquiry Monographs 62) Cambridge: The MIT Press.
- Szabolcsi Anna – Laczkó Tibor 1992. A főnévi csoport szerkezete. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 179–298.
- Viszket Anita 2012. Pusztá NP van a mondatban. In Alberti Gábor – Farkas Judit – Kleiber Judit (szerk.) *Vonzásban és változásban*. Pécs: PTE Nyelvtudományi Doktori Iskolája. 160–181.
- Viszket Anita – Dóla Mónika 2019. A névelő hasznáról. *Argumentum* 15 (Különszám Laczkó Tibor 60. születésnapja alkalmából):665–673.

A szerzőkről

Dóla Mónika (PhD) egyetemi adjunktus a Pécsi Tudományegyetem Nyelvtudományi Tanszékének munkatársa. Fő kutatási területe a konstrukciós nyelvtan és a formulaszerű nyelvhasználat, illetve ezen területek eredményeinek hasznosítása a magyar mint idegennyelv-oktatásban. Ezenkívül részt vesz a tanszéken működő ReALIS Kutatócsoport munkájában, és anyanyelvi nevelési kérdésekkel is foglalkozik.

Elérhetősége: dola.monika@pte.hu

Viszket Anita (PhD) egyetemi adjunktus a Pécsi Tudományegyetem Nyelvtudományi Tanszékének munkatársa. Elsősorban a névelős és névelőtlen szerkezetek különbségeivel foglalkozik, szintaktikai és pragmatikai, néha anyanyelvi nevelési szempontból. Ezenkívül részt vesz a tanszéken működő ReALIS Elméleti, Számítógépes és Kognitív Nyelvészeti Kutatócsoport munkájában, elsősorban a neurotipikustól eltérő beszélők vagy atipikus szituációk pragmatikai jellemzőinek vizsgálatával.

Elérhetősége: viszket.anita@pte.hu

